

БС 1 КК)
А 97

82 = (512.121)

СРАЖАТДИН АХМЕТОВ



КАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЙ СЫНЫ

24

315
Қарақалпақ
періштелерінің
Міне № 429457

НӨКІС
«КАРАҚАЛПАҚСТАН»
1993

83. 3(2 кар)

А 97

Ахметов С.

Қарақалпақ әдебий сыны:
Изертлеулер.—Нөкіс:
Қарақалпақстан, 1993.—296 б.

Филология илимлеринин докторы, профессор, Қарақалпақ Мәмлекетлик Бердақ атындағы сыйлықтын лауреаты Сражатдин Ахметов «Қарақалпақ әдебий сыны» атлы бул китабында қарақалпақ совет әдебиятының қәлиплесиу ҳәм раўажланыу барысын, сол дәуирдеги көркем әдебий сынын бақалаулары менен салыстыра изертлейди.

Китап көпшилик оқыушылар жәмийетшилигине, жазыушылар менен сыншыларға, муғаллимлер менен студент жасларға арналған.

А $\frac{4603020000 - 004}{M-357 (04)-93}$ 89-93

ISBN 5-8272-0899-X

© «ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» БАСПАСЫ, 1993.

ӘДЕБИЯТ СЫНЫ ТАРИЙХЫНА УЛЫҰМА ҚИРИСИҰ

ӘДЕБИЙ СЫННЫҢ МАЗМУНЫ, МӘНИСИ ХӘМ УАЗЫЙПАЛАРЫ

«Әдебий критика» термининиң мазмуны көплеген түсиндирме китапларда ықшам ғана берилген; «бақалаў, таллаў, илимий әдебий хәм көркем шығармаларды түсиндириў».¹

Ал, рус классик әдебияты ўәкиллериниң пикирлерине сүйенсек, жоқарыдағы пикирлердиң толық тастыйықлануўын табамыз. «Сиз, поэманы оқыйсыз, картинаны көресиз, сонатаны тыңлайсыз, усыннан белгили дәрежеде ләззетленесиз ямаса қанаатланбайсыз—минне, талғам;—усылардың себебин анықлаңыз—минне, критика».² Улы шайыр Пушкин: «Критика—искусство хәм әдебият шығармаларының сулыўлығын хәм кемшилгин ашатуғын илим. Критиканың, әдебияттың билимлилик дәрежеси танылады»³ деген.

Критика—грек сөзи, бизиңше—бақалаў, пикир жүртиў деген мәнини аңлатады, (қарақалпақ тилинде критика менен сын бир мәниде қолланылады—А. С.) Егерде биз улыўма әдебият туўралы илимде әдебият теориясы, әдебият тарийхының изертлейтуғын объектлери бар екенлигин есапқа алсақ, критиканың да өзине тийисли объектлери бар.

Әдебий критиканың ўазыйпасы—өз ўақтының көзқарасы менен талабына байланыслы көркем шығармаларды бақалаўдан ибарат, көркем шығарманы бақалағанда ол әдебият тарийхы, әдебият теорияларының сондай-ақ, өз ўақтының сиясий-жәмийетлик, эстетикалық—этикалық нормалары тийкарында пикир жүргизеди.

¹ Словарь современного русского литературного языка. Том 5. М. Л., 1956, стр. 1666.

² Жуковский А. В. Полн. собр. Соч. Т—5. СПб.—1878. стр. 382.

³ Пушкин А. С. Сочинения, Т. 7. стр 53 (Письма).

Критика дегенде биз терең ойлы, айтар ақылы бар, әдебиетті рауажландырыуға ат салысып атырған төрели шығарманы түсінеміз. Сонлықтан А. С. Пушкиннің критиканы искусство менен әдебиет шығармаларындағы сулулық пенен кемшиликлерди ашатуғын илим деп бақалағаны усыған байланысly.

«Критика теорияның практикада қолланылыуы... Көркемлик нызамының системаласқан гармоникалық бирлиги, теориясы, критика удайы қозғалыста болады, алға рауажланып барады илим ушын жаңа материаллар, жаңа мағлыұматлар жыйнайды. Ол ҳәрекеттеги эстетика». (Белинский).

«Критика қандай да болмасын әдебий шығармалардың жетискенлигин ҳәм кемшиликлери ҳаққында пикир жүргизиу. Соның мақсети—журтшылықтың жақсы пикирлерин сәўлелендириуға хызмет етиу ҳәм усыларды массаға таратыуға жәрдем етиу»,¹—деп жазды Чернышевский. Уллы ойшылдың бул анықламасы ҳәзирги дәўирдин критикасына да толық қатнаслы ҳәм өз бақасын жойытпаған.

Критика көркем шығарманы бүгинги заман талабының тийкарында таллайды ҳәм бақалайды, оның идеялық-эстетикалық байлығын ҳәм өзиншелигин ашады, оның оқыушыларға болған тәсиршеңлигин тәминлейди ҳәм беккемлейди, сөйтип турмыс ҳақыйқатлығын сезиниуға, қабыл етиуға жәрдемлеседи. Бул арқалы ол жазыушының жолын дауам етеди, оған өз усылы, өз қуралы, айқын бағдары менен бүгинги күн талабынан шығып бақа береди. Соның менен бирге, критиканың дәрежесин әдебиеттың дәрежесине де тығыз байланысly. Пушкин, Лермонтов, Гоголь дәўиринде Белинскийдің талантының шарықлағанлығын умытыуға болмайды. Тап сондай-ақ, Белинскийдің терең критикалық таллаулары менен өз дәўириндеги әдебиеттың күшли рауажланыу менен характерленгенин де ядта сақлау керек. Олай болса, булардың өз-ара байланысы, бир-бирине тәсири бир медалдың еки жағы сыяқлы нәрсе.

Қайсы халықта да әдебий критика баспа сөздің пайда болыуы менен байланысly. Дүньялық әдебиет-

¹ Чернышевский Н. Г. Собр. соч. Т. 2. М.—1949 г. стр. 254.

та, сондай-ақ рус әдебиятында арнаулы критикалық мийнет тап XVII—XVIII әсирлерге шекем усы сөздің толық мәнісінде болған емес. XVII—XIX әсирлерде әдебиат таныу қәлиплесе баслаған дәуірде ол синкритикалық сыпатқа ийе болған, философия менен филологияға көп сүйенди. Платоннан баслап, көп философлар сөз искусствосын адамзат өмириниң бир түри сыпатындағы тәбиятын ашыуды мақсет етсе, көпшилик филологлар көркем сөздің қурылысы менен қәсийетин таллауды мақсет еткенлиги белгили. Сонықтан философия менен филологияның рамкасында критиканың дәслепки нышаны ямаса басламасын көриуге болатуғын еди.

Филологлар конкрет мәселени—текстлерди таллау үстинде қалай жазыу ямаса қалайынша жазбау керек екенлигине де нәзер аударады. Өз мийнетлерин мақтауға қурған Аристарх, ямаса жаманлауға негизлеген Зоил сыяқлы грек филологларының пикирлери сол сыпатта болады. Ал, усы филологлардың таллау усылы ҳәзирги бизиң дәуиримизде екинши дәрежели сыпатқа ийе.

Әдебий критиканың өзине тән және бир өзгешелиги сонда, ол көркем шығармаларды таллап, бақалау арқалы турмысқа актив араласыу мүмкиншилигине ийе болады, жазыушы тәрепинен дәретилген образларға тийқарланып, өз ўақтының жәмийетлик көз қарасын, әҳмийетли мәселелерин ортаға қояды, ўақыт тәрепинен алға қойылған таласлы мәселелерге актив қатнасады, сөйтип, шығармаға тийисли бақа бере алады.

Соның менен қатар, әдебий критика бир неше шығармаларды, ондағы идея, образларды қатар салыстырып та, сондай-ақ, бир неше жазыушының ҳәр түрли жанрдағы шығармаларын да, ҳәр түрли тарийхый дәуирдің дәретпелерин салыстырып та бақа бериуи сөзсиз. Усы арқалы ол бурын айтылмаған пикирди өзиниң жуўмағы сыпатында ортаға салыуы мүмкин.

Әдебий критика биринши иретте өз ўақтының шығармаларына дыққат аударады, соның менен бирге өткен дәуирлердің әдебий дәретпелерин де бүгинги күн проблемасына байланыслы қарастырады, оның творчестволық принциплерин тастыйықлау ушын гүрестин актив қуралы, көркем шығармаларды бақалаудың ҳәм таллаудың усылы.

Әдеби критик—сөз зергери болып есапланады, ол да жазыушы сыяқлы творчестволық хызметтің актив үәкили. Сонлықтан жазыушыға, көркем тилге байланыслы қандай талап жүкленсе, бул критикаға да тиіс. Тилдің өткирлиги, анықлығы—образлылығы әдеби критиканың тийкарғы сыпаты болыуы керек.

ХАЛЫҚ ТВОРЧЕСТВОСЫНДА ХӘМ РЕВОЛЮЦИЯҒА-ШЕКЕМҒИ ӘДЕБИЯТТА КРИТИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТЛЕР

Жанрлық жақтан баспа сөз бенен байланыслы әдебиат критикасы қарақалпақ әдебиятында советлик дәуирде 30-жыллардың бас гезлеринде жүзеге келди. Бирақта буған қарап, қарақалпақ фольклорында, классик әдебиятында эстетикалық пикир, көркем сөздің күшине баға беріу болмады деген жуумақ шығарыуға ҳеш қандай мүмкин емес. Жырау менен бақсыны тыңлаған халық массасы буған бийтәреп қарамайды ғой, қоллап-қууатлап атырғанлығын билемиз. Демек, бул тыңлаушының сол атқарылған шығармаға көз-қарасы, бақасы емес пе?

Соның менен бирге, бул жағдай тек қарақалпақ халқына ғана тийисли емес, ал басқа да халықларға тән. Тәбияттың гөзаллығын түсиніу, турмыстағы жақсылық пенен жаманлыққа, адамның сулыулығына баға беріу мәселелери узақ дәуирлерден бери бар және ол уақыттың өтиуи менен екшелип, толықтырылып, белгили бир эстетикалық нормаға түсти.

1. Ақыллы адам ҳәр сөзин нақылсыз айтпайды,
Бир айтпаса нақылды ақылсыз айтпайды,
2. Жыллы-жыллы сөйлесең, жылан иннен шығады,
Қатты-қатты сөйлесең, мұсылман диннен шығады.
3. Бир дегенде не жаман?
Билимсиз өскен ул жаман.
Еки дегенде не жаман?
Екилиги шыққан сөз жаман.
Төрт дегенде не жаман?
Төрелесип барғанда,
Төресин бузған бий жаман,
... Ои дегенде не жаман?
Өтирик айтып бәрхама,
Шерменде болған сол жаман.
4. Шийрин-шийрин сөйлемек,
Дананың тилинде жақсы.

5. Шийрин-шекер сөйлемекти,
Таңлайда тил келтирер,
Сөз мәнісін билмегенлер,
Өзіне кейіс келтирер.

6. Сөз жүіесін тапса, мал шіесін табады.

7. Сөз тас жарады, тас жармаса бас жарады.

8. Сөз сүйектен өтеди, таяқ еттен өтеди.

9. Сөз тапқанға қолқа жоқ.

10. Зергердің қолы алтын, шайырдың сөзі алтын.

11. Отыз тистен шыққан сөз, отыз урыулы елге тарайды.

х. т. б.

Минне, көркем сөздің құдіретіне халықтың көз қарасы ұсындай. Демек, халық жақсы нәрсені қадірлей билди, жаманнан жийренди, сөздің төрели болыуын, тәсірлі болыуын талап етті. Усы жағдай «Рус критикасының тарихы» (1953-жыл) деп аталатуғын үлкен фундаменталь жұмыста оғада дурыс атап өтилген. «Фольклордың рауажланыуының дәслепки басқышында-ақ онда критикалық элементтің барлығы сөзсіз. Халық әсірлер дауамында өзінің дөретпелерінің ең жақсыларын саралап жыйнайды, ядында сақлайды, сулыулап ажарлайды. Бул халықтың эстетикалық хәм этикалық, критикалық бахасы бірдейіне болғанлығын көрсетеди... Сөйтіп, халықтың искусствосының рауажланыуы дөретіуіші менен қабыл етіуіші масса арасында актив критикалық тәсірдің процесінде болады, деп тастыйықлауға мүмкіншілік береді. Өз гезегінде бундай көркем шығармалар халықтың эстетикалық канонларын (режелері, қағыйдалары) қәлиплестирип барады» (I-том, 25-бет).

Қарақалпақ халқының өткен заманлардағы турмыс шарияты бир орында беккем орналасып турақлай алмауы искусствоның көп ғана түрлерінің рауажланыуы менен қәлиплесіуіне жағдай тууғызбады. Искусствоның көп түрлерінің жүгін халық творчествосы көтерді. Сонлықтан да халық творчествосы ұзақ әсірлердің турмыс тиришілігін халықтың ойлау қәбилеті менен пикирлеу, баха беріу уқыбын, сулыулық хаққындағы шешімлерін бизге жеткеріуіші болып табылады.

Халық бул жерде шешенлік, тапқырлықты, шайырлық сөз өнерін қара күштен жоқары қойып отыр. «Көре-көре көсем боларсан, сөйлей-сөйлей шешен боларсан» дейді халық. Демек, халықтың санасында

беккем орын алып, оның өмири менен бирге жасап киятырған Жийренше, Алдар көсе, Өмирбек, патшаны алдап, теңлик алатугын тазша бала тууралы да не бир сөз маржанлары сақланған. Жийренше ҳаққында халқымыздың арасында әжайып эпсаналар бар. Жийренше қысылғанда оған ақыл тауып берген Қарашаштын да тапқырлығын халық дөретти. Қәҳарине минип келген ханды бир емес, еки жумсаған ақыллы ҳаялдың образын көз алдымызға келтириу жеткиликли.

Белгили әдебиятшы В. Е. Гусев өзиниң «фольклордың эстетикасы (Ленинград—1967-жыл) деген мийнетинде фольклорда халық өзиниң эстетикасы арқалы шынлық турмыстағы унамсыз нәрселерди әшкаралап отыратуғынлығын атап көрсетеди.

Қарақалпақ халқы фольклорға күтә бай халықлардың бири. Көп санлы дәстанлар, тарийхий жырлар, ертеклер, басқа да ауыз әдебиятының қызықлы майда түрлери халықтың эстетикалық түсинигин анықлаушы жәрдем ететуғын оғада бай критикалық характердеги материалларды бере алады. Буларда сулыулық пенен адамгершилик, жақсы менен жаманлық, трагедиялық пенен комедиялар, әдиллик пенен зулымлықтын халықлық критериялары сәуленген. Биз қарақалпақ—совет әдебиятын байытып отырған ең жақсы прозалық шығармаларымызда, драматургияда халықтың бай поэтикалық творчествосының ең жақсы дәстүрлериниң дауам еттирилип отырғанын мақтаныш пенен атап өтиуимизге болады. Усы жағдай критикаға да тийисли, өйткени, ақ-қараға баға бериудиң дәслепки үлгилери, элементлери, системаласқан түрде болмаса да, поэтикалық творчестводан, яғный халық дөретпелеринен басланады.

Халық творчествосының әжайып үлгилеринде сулыулықты жанлы түрде қабыл ете билиу характерли. Халқымыздың ең бир сүйикли узақ әсирлерден халықтың ядынан түспей киятырған дәстанлардың бири «Алпамыс»тағы Гүлпаршынның портретин алып қараң. Жыраулар Гүлпаршынның образын бериуде оның тең ойлылығы, бай ақыл-парасатын шебер сүүретлеу менен оның сыртқы тулғасын да сол заманғы халық пикири, талғамы, эстетикалық түсиниги арқалы тәрип-леп жеткерген:

Қамыш яңлы бармағы.
 Гүмис яңлы тырнағы.
 Устаға барсаң сандал бар,
 Сандалды көр де шашын көр.
 Моллаға барсаң, қәлем бар
 Қәлемди көр де қасын көр.
 Зергерге барсаң, хижи бар,
 Хижиини көр де тисин көр.
 Қара жерге қар жауар,
 Қарды көр де етин көр,
 Қар үстине қан тamar,
 Қанды көрде бетин көр.

Булайша сүүретлеулер халық поэзиясында узақ дәуірлерден бери қәлиплесип келген сулуулықтың нормалары. Сонлықтан буған уқсас салыстырыуларды басқа дәстанлардан да табыу мүмкин.

Биз ҳеш уақытта булардың тәрбиялық хызметин ядтан шығармауымыз керек. Халық буларды қатар алып, бир-бирине қарама-қарсы қойып сүүретлейди. Бул арқалы адамның ишки жан дүньясының мәдениятын тәрбиялауға дыққат аударады. Халық сөйтип, көркемликтің күшн менен жаманлықтан, бузақылықтан, жауызлықтан жийрендирди, жақсылықты, әдилликти, мәртликти әрман етти.

Турмыс—салтқа байланыслы шығармаларда, айрықша, «бет ашарда», ақыл-нәсият бериу менен бирге критикалық баға да бар. Қелин түскен ауылдың адамлары өзиниң орнына қарай бақадан өтеди. Сондай-ақ ғаррылық пенен жаслық ҳаққындағы қосықларда да халықтың эстетикалық пикир нормалары сәўлеленеди.

Сөз өнери қарақалпақ халқында күтә жоқары бақаланады. Буған мысал етип, жууап айтыслары, шайырлар айтысы, шешенлик сөзлер, ушыртпа сөзлер жақсы мысал бола алады. Халықтың поэзиясының усылай қәдирленгени Чоқан Уәллийхановтың пикирлеринде жақсы берилгенлиги бизге белгили.

Критикалық пикирдин көриниуи жағынан шайырлар айтысы үлкен орын ийелейди. Айтыс, шайырлық, импровизаторлық өнердин анық көринетуғын орны болып есапланады. Айтысыушы еки шайыр да бир-биринен, сөзинен мин тапқысы келеди, өзлериниң шығарушылық талантын жоқары қояды. Әжинияз өзиниң Менеш пенен айтысында:

«Жүйріклерден озарман, болса жарыс...»
«Жйреншедей болған соң сөзге шебер...»
«Ойланбайман мен басқа өлеңшедей,
Мен айтаман өленди хеш мүдирмей,
Айтайын деп өленди аўымды ашсам,
Булақтай ағар өлен, гезек бермей», дейди.

Әжинияз өзін, «ақ сунқарға» теңейді, «сендей шайыр қыздан шайтаным сескенбейди» дейді. Демек, ол өзінің тапқырлығын, билгишлігін көпшилікке паш етиуі менен өнердің жоқарғы шыңында екенлігін аңлатпақшы болады.

Менеш те өзінің шайырлығын оннан кем деп санамайды. «тасқынлап күш бермейди, бул жүйрік тил» деп толғайды.

«Өленди мен айтаман кеменгердей,
Өленди айта алмайды хешким мендей,
Өленди айт дегенде қоя бермей,
Қазақта жоқ өленге меннен озған,
Көргенде өлеңшіні аркам қозған,
Көсіліп жолым үйде жата бермей.
Жеңемен деп келдің бе, молла жазған?!

Мухтар Әүезов айтқанындай-ақ «жыйын-топқа суырылып салма ақынлық өнери менен қәдірлі болған ақын өз басын бақалай сөйлеуді, қарсы ақынды киширейте сөйлеуді тәсил етеди». Усы сыпат Әжинияз бенен Менештің айтысынан да көринеди.

Айтысты хәр бир айтысыушы өзінің сөзінің мәнилі, өткірлігін биринши орынға қойғысы келеди, сол арқалы айтысыушыға, тыңлаушы журтшылыққа өзінің таласыушысынан жоқары көриниуіге умтылады.

Сөйтіп қалықтың поэтикалық творчествосында сөз жарысы, пикир таласы, сынау, бақа беріуі халықтың эстетикалық белгили бир ережесиндей көзге түседі. Халық творчествосы әдеп-икрамлылық, гуманистлик, көркемлик, айрықша жаманлыққа критикалық көзқарастың ең бир құдіретли дереги сыпатында аңлатылады. Бирақта, бул мәселелер, әсіресе, оның көркемлик талғамды, эстетикалық идеалды қәлиплестириуіндеги тәсіри социологиялық жақтан елге изертленген емес. Ал, қақыйқатында да, қарақалпақ фольклоры өзінің терең мәнилі үлгилери менен халықлық эстетикаға толы. Бул халықтың өз ұақтында хатқа түспе-

ген өмірлік режелери, этикалық, эстетикалық нормалары сыпатында көзге түседі. Жалғыз ғана «қарақалпақ фольклорының эстетикасы» деп аталатуғын Қ. Мақсетовтың жұмысы фольклордың эстетикасының мәселелерін қозғаған дәлелі жумыс болып отыр.

Қарақалпақ шайырларының эстетикалық көз-қараслары да еле изертлеудің объекті болған жоқ. Классик шайырларымыздың творчествосын изертлеуде олардың искусствоға байланысты пикирлері жол-жөнекей ғана сөз болып өтеді, арнаулы мәселе сыпатында ортаға қойылмай атыр. Жас илимпаз Ө. Әлеуовтың «Бердақтың эстетикалық көз-қараслары хақында» (Әмиүдәрья, № 12, 1974) деген мақаласы бул тараудағы биринши баслама. Автордың пикиринің шашыранды түрінде болыуына, илимий дәлиллеулеринің еле де жеткиликсизине қарамастан, бунда әхмийетли мәселелер көтерилгенлигин айтпай кетиуге болмайды.

Қарақалпақ фольклорын изертлеуши белгили илимпаз профессор Қ. Айымбетов өзинің «Халық даналығы» (Нөкис-1962) деген кітабында «жыраулардың термелеринің басым көпшилиги адамға минез-қулықтың нормаларын үйретеді, жақсы адам болыу керек, деп нәсиятлайды. Адамлардың жәмийет күн көринисинде қандай болыуы керек, не пайдалы, не пайдасыз жаңа турмыс қурыу ушын неден қашыу керек, неге жантасыу керек, деген сөзлер менен айтып нәсият береді» деп дурыс жазады. Усындай термелердің ишинде жаңа айтылған нормалар менен бир қатарда тил өнерине үлкен әхмийет бериледи.

Мысаллар келтирейик.

Гилең сам-сам жыйналып,
Ақылы толық бий болмас,
Өтириктен сөз болмас.
Үпилдирик бөз болмас.
Қуры сөзден не пайда,
Айтарға сөзи болмаса.
Шешепликтен пайда жоқ,
Кейшинде сөзп қалмаса

(Сол кітап, 44-бет).

Бул термелердің мазмуны жоқарыдағы Қ. Айымбетовтың айтқан пикирлерін тастыйықлайды. Буларда турмыстың хәр түрли қубылысларына халықтың эстетикалық, этикалық нормаларынан шығып баға берил-

ген, халық жақсы менен жаманның арасын айырады, бирликли, көпшилик болуўға шақырады. Өтирик сөй-леме, бир сөзли бол, деп нәсият етеди. «Туўры сөзде туўған жоқ, туўғанлы бийде ийман жоқ» деп тасты-йықлаған халық» шешенликтен пайда жоқ, кейинде сөзи қалмаса» деген жуўмақ жасайды. Нақыл-мақал формасында айтылған бул сөзлердин терең астарлы мәнисин, жатқан бир өмир философиясы, деп қараўға болады. Жақсы менен жаманның шегарасын айырған халық өмирдиң жарасығы ҳаққында сондай-ақ ҳәр нәрсениң өзине сәйкеслигине де баҳа бере билген, бу-лар халықлық этикаға жатады.

Қарақалпақ әдебиятында әдебий—теориялық ой-пи-кирдиң дереклериниң ең әҳмийетлисиниң бири—рево-люцияға шекемги классик шайырлардың творчествосы, деп қараўға болады. Дурыс, қарақалпақ классик шай-ырлары эстетика, критика тараўында арнаулы, систе-маға түскен мийнет дөретпеген, олар ең алды менен шайырлар еди. Соған қарамастан, әдебият тарийхында искусствоның мазмуны менен мақсетин өзинше түсин-дирмеген сөз шеберин табыў қыйын. Бул түсиникли, өйткени, өз пикирин искусствоға бағышлаған, өз зама-нының ҳәр түрли шынлығын образлылық пенен сүў-ретлеўди белгиле талантлар баслы мәселе деп қарайды.

Қарақалпақ классик шайырларының эстетикалық көз-қараслары, көркем шығарманың жәмийеттеги орны туўралы пикирлери, бир-бириниң творчествосына бер-ген баҳалары, заманның шынлығын жырлаў керекли-гиниң баслы мәселе екенлиги ҳаққында айтқанлары, қандай жағдай болса да туўры сөзден қайтпаўшылығы олардың поэтикалық творчествосында сәўлеленген.

Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының ең ири ўәкиллериниң бири Күнхожа болды (1799-1880).

Дурыслықты, ҳақыйқатлықты айтыўды Күнхожа шайыр ең биринши ўазыйласы деп түсинген. Хәммеге белгиле Хийўа ханы көп шайырларды жыйнап, өзиниң сән-салтанатын мақтатпақшы болды. Күнхожа өзиниң атақлы «Умытпаспан» қосығын жазды. Шайыр бундағы адам шыдамаслық, жантүршигерлик ҳәдийсени тар-тынбастан сүўретлеп берди. Хан сарайына айдалып барған шайырдың оған қарсы усылайынша жүрекшилик пенен сөйлеўи оның алған бағытын айқын көрсетеди. Хан оған сый орнына арқасы жаўыр, бир көзи соқыр

түйе береді. Шайыр усы хорлықлы сыйлыққа арнап «Түйе екенсең» қосығын жазды.

Шайырдың «Умытпаспан» қосығының тағы бір әхмийети сонда, ол улыұма класслық жикленіушіликти ғана көріу менен шекленбеді, ал жәмийеттің жырын жырлаушылардың бөлиніулерін дурыс түсіндірді, деп қарауға болады. Өйткени, патша сарайына жыйналған шайырлардың бір сыпырасы оны мақтағаны ушын сарпай алғанлығы белгилі нәрсе. Жасауылар сыншы болып тұрғанның өзінде «өз еркін қеш бермеген» шайырдың жүрекдилігі мақтауға турарлық нәрсе.

«Жыйналыпты гүллән бақсы.

Кимн жамаи, кимн жақсы»,—дейді шайыр.

Күнхожаның эстетикалық пикирлері тууралы айтқанда биз жоқарыдағыдай, шайырдың сыншыллық көзқарасын айрықша атап өтиуіміз керек. Усындай пикирлер оның «Керек маған», «Неге керек» қосықтарында тийкарғы орынды ийелейді. Күнхожа атақлы бақсы да болған, бұл пикирлер әдебиетші Б. Исмайловтың шайыр қаққында изертлеуінде дәлилленген.

Хан тууралы шайыр мынадай жуумақ шығарады:

Мен ойладым сол ұақытта,

Хан ақылсыз дейіп тахта.

Сөйтіп, хан сарайының сән-шәукетін жырлаған жоқ, ол өзі сыяқлы көп мыңлаған, күні хорлық, азап пенен өтіп атырған массаның ауыр турмысын жырлады.

«Менің сөзім ялғаншыда муңлыдур,

Муңлы болса дағы жүдә оңлыдур».

«Менің зарым күнсізлердің зарлары,

Күннің нуры жетпей маған нетті екен?»

«Шайыр айтар шағлағанын

Шағламаса дағлағанын» т. б.

Күнхожа заман тәртібіне дурыс бақа береді, оның шығармалары қайғының, ғәзептің сәуеленіуін болды, шайыр өз творчествосының сол ұақытта пәтиуаға ийе болмағанлығы менен соң өлмеслігіне бекем исенеді: Бердақтың қосықтарынан алынған мына мысалларға дыққат бөлейік:

Айтып сөзлерим тыңлатып,
Кемис жерлерин хәм оңлатып,
Бир ярым ай бирге жатып,
Хәз етип өткен күнлерим.

Демек, Күнхожа Бердақ шайырдың қосықларына пикир айтып, оған жол-жоба берген болса, ал буны Бердақ үлкен қууаныш қанаатланыу менен еске алса, критикалық баға беруі дегенимиздің өзі усы.

Улыұма қарақалпақ классик шайырларының әдебий дәретиушиликке, искусствоның мазмуны менен мақсегине байланыслы пикирлери бир-бирине жақын хәм олар бир-бирин жақсы толықтырып турады. Әжинияз шайырдың (1824-1878) әдебий творчествоға көз қарасы, эстетикалық талғамы айрықша түркмен шайыры Мақтумқулыға жақын. Әжинияз халық пенен, оның арзыу-әрманлары менен тығыз байланысқан шайыр. Аўыр азап астында жасаған мийнеткеш халқын шайыр шадлы-қоррамлы, әдалатлы заманда көргиси келеди, халықты қан жылатқан басқыншыларды, өз ишиндеги байларды ол аяўсыз әшкара етеди. Сол ўақыттағы социаллық теңсизликке кескин қарсылық оның ең жақсы шығармаларын безеп турады. Уллы шайырдың эстетикалық көз қараслары соң социаллық тийкарда қәлиплести.

Адам өзиниң туўған жери, ели менен қәдирли деген пикирди алға қойыу Әжинияздың творчествосының орайы. Шайырдың «Бозатаў», «Айрылса» сыяқлы философиялық мәниге толы шығармасының бизиң ушын әҳмийети де усында.

Әжинияз өзиниң «Хәрким» деген лирикасында «Келисер шайырлық хош ҳаўаз бенен» деп жазды. Егерде шайырдың заманында хош ҳаўаз бақсылар, сазенделердиң тутқан орнын есапқа алсақ, бул шайырлықтын бир шәрти сыпатында қаралады. Шайырдың белгили «Бозатаў» поэмасының намасын өзи шығарғанлығы ҳаққындағы пикирдиң ыраслығы да усында. Ямаса:

«Хәр ким бул дүньяда бир ис пенен болар.
Әлгини көтерип, алғыр баз бенен,
Және бир паратар кеўлин хошлайдур,
Дуўтары әлинде шерттип саз бенен».—

деуи де оның искусствоға болған қатнасын көрсетеди.

Әжинияз терең ойлы, пәмлі сөзге үлкен әхмийет берген шайыр болып есапланады.

Ол: «жақсыны пәм әйле сөйлеген сөзден» деп тастыйықлағанда «хәр кимге сөзине қарап баға бер» деген түсиникти ортаға қойғанлығы көринеди.

«Зақин әйлеп хәр нышана түшмеге,
Кеуіл қойып пәрұаз болып ушмаға,
Ғам-қайғу, қәпесте кеуіл ашмаға,
Мунда дәркар шийрин сөздің ләззети».

Бул қатарларда терең философиялық уғым бар, шайыр шийрин сөздің құдиретин жоқары бақалап отыр, ал «сөйлегенде сөз парқын түсинбесе, оны адам деўге болмайды» деп жуўмақ шығарады. Шайырдың көп ғана лирикалары гөззаллықты, сулыўлықты және түсиниўге, оны дурыс қабыл етиўге тәрбиялайды.

Уллы шайыр Бердақтың (1827-1900) эстетикалық көзқарасларындағы орайлық нәрсе—халыққа сөз өнери арқалы хызмет етиў, қақыйқатлықты жырлаў мәселеси болды. Оның пикиринше, шайыр, халықтың кайғысынан шетте турмаўы керек, оның шығармаларының мазмуны сол мийнеткеш халықтың турмысы болыў керек деген мәселе. Ол шайырдың лапгөй емес, ал шынлықты айтыўын талап етти («көтермей лап етип қуры өзинди»), поэзия ериккеннің ермеги емес, ал халық турмысының айнасы болыў керек («мен шайырман шайтан емес» деген идея үстемлик етти).

«Халық ушын» қосығы оның поэзияға көз қарасын жақсы аңлататуғын шығармаларының ең белгилиси.

«Сөзлерим мерўерттей айтылған хәр бир,
Жаздым дослар, арнап уллы халық ушын».

Демек, уллы шайыр, поэзия тек «көздің көргенин, кеуілдің сезип билгенин жазыў менен» бақалы болыўы тийис. («Шайыр едим, көзимнің көргенин жаздым, кеуилимнің билип—сезгенин жаздым»). Шайыр өзиниң поэзия қаққындағы пикирлеринде рус шайыры Некрасов, қазақ шайыры Абайлар менен жақынласады.

Соның менен бирге, Бердақ ол заманда қақыйқатты жырлаўға мүмкиншиликтиң жоқ екенлигин де жақсы түсинди.

Бир жазылып айта алмадым заманда,
Жол таба алмай ақыллылар ойланды.
Жүйрік шешен тиллеринен байланды.
Не хасыл сөз айттым, өтті паянсыз.

Әлбетте, шайыр тек усының менен тоқтап қалған жоқ, ал «залымлардан қорықпай сен де бір шағла, шағлауға жол болмаса да заманда» деген жуұмаққа келди.

Бердақтың «Өмирим», «Болған емес» қосықтары шайырдың машақатты қыйын жолын, еркін сайрай алмаған ғәплет заманын терең ашып бере алады. Бул қосықтардың мазмунына терең нәзер тасласаң, шайырдың заманға критикалық бағыты айқын көринеді.

Бердақ шайыр сөздің терең мәнилі, өткір, нысанаға дәл тийетугы образлы болуына жақсы дыққат бөлді, «парқы болар сөз дегеннің» дейди ол. Усы пикирин бір қанша тереңлестіріп, Әжинияз сыяқлы:

«Бақсылардың сазы жақсы,
Саздан да қауазы жақсы.
Сөздің көбінен азы жақсы».

— деп оның мазмунлы, ықшам болуына нәзер аударды, бул жерде шайырдың айтып отырғаны шығарманың мазмуны менен формасына жақынлайды, буның үстине шайырдың:

Жақсыны пәм әйле сөйлеген сөзден,
«Жаманның парқы хеш билинбес жүзден,
Ишки сырын айырып болмайды көзден,
Оны сынау пайда ұллы халық ушын»

— деген қатарларын қоссаң, шайырдың адамның мазмуны оның ишки дүньясына байланысly екенлигин ашық айтқан, шайыр өз оқыушыларына адамды бақалағанда қуры формасы ямаса сымбатқа ғана қарама, ал оның сөйлеген сөзине қара деген жуұмаққа келеди, шайырдың айтқанындай-ақ, душпанлар оның мазмунлы сөзин итибарсыз етти, оған пәтиуа баспады. Ол сөзлериниң мәниси кем, пәмсизлерди, жақсы сөзге түсинбеуши ладанларды аяусыз критикалады. Бердақ өзиниң атақты «Болған емес» қосығында:

Шайырлар қәлем алғалы.
Хатқа тууры салған емес.

— деп дурыслықты сүўретлеўди талап етти.

Бердақтың улыұма эстетикалық көз қарасында оның бақсышылыққа, сазға қатнасы үлкен орын ийелей-ди. Оның өзи де атақлы бақсы болды, қызы Хұрлиман әкесинің жолын дауам етти, ал Бердақ шайыр Муұса-ның өнерин жоқары бахалады.. Оның Муұса бақсы хаққындағы поэтикалық пикирлериниң бир әһмиyeti искусствоға болған көзқарасының унамлы көриниси.

Бердақ сол заманда тыңлаушының аз екенлигин, үстем топарлардың қасыл сөздиң қәдирина жетпейту-ғынлығын ашып айтты. Уллы шайыр данышпанлық пе-нен өз сөзиниң өлмеслигине беккем исеним билдирип:

Өлсем сөзим қалар, айтып кетейин,
Сөзим орын алар қайсы заманда...
Мен өлмеспен сөзим жүрер бәрхама...
Сөзим менің мәлим көпке,
Тақиқ шежиредур сөзим.
Бирақ қәдирли болған емес...

Уллы шайыр соның менен бирге, көркем шығарма терең ойланыудың, көп излениудиң нәтийжеси, оны адамның тези дүзетеди, деген пикирди билдиреди.

Ойлансам сөз келер избе-из,
Өзи емес, дүзетер адамның тези,
Жойылмас жақсының айтқан хәр сөзи,
Шад болады кеулим хәрұақ сол ушы.

Бердақтың творчествосының жуұмағы сыпатында қаралатуғын «Ақмақ патша» дәстаны оның эстетикасының кредосы болып есапланады.

Дәстанның кириспеси улыұма шайырлық, шайырдың жууапкершилиги, миннети хаққында толғау деп қарау мүмкин. Ең алды менен Бердақ өзиниң халыққа жақын болғанын көрсетеди, хәр бир шайырға тән поэтикалық излениушиликти көтермелейди... еситилген ұақыяның шынлығына жетпей турып жазыу мүмкин емес, деп тастыйықлайды. Демек, Бердақта темаға, сюжетке, оның идеялық мазмунына критикалық көзқарас күшли:

Бир ғарры айтса әңгиме,
Ол сөз пайдалы кимге,
Деп тыңтап отырып хәмме,
Нәсиятқа қойдым қулақ
Көп көрди көзим тарлықты,

Арқаланған аш халықты,
 Сөйледім хәрұақ ашықты,
 Еткенім жоқ жалақ-жулақ,
 Көрдім көз бенен нешени,
 Жылап өткердім кешени,
 Болдым бір елдің шешени,
 Бул басымда болмады бақ,
 Менде болды ең жүйрік тил,
 Ашылмады бағымда гүл.
 Қолыма дуұтар алғанда
 Ақдәрья бетке барғанда,
 Бір қыссаны оқығанда,
 Бір ұақыя билген едим.
 Оқып шықтым қайта-қайта,
 Жүрдім оны айта-айта,
 Көп ойландым деппе қәте,
 Тарийхын билмеген едим.
 Ауыр иске еттім сабыр,
 Құшпен-күнге көрдім жәбір,
 Табылды бәле мында бір,
 Кеткенім жоқ бірақ таслап.
 Қәдірмди халық билер,
 Халық билмесе балық билер,
 Өлмеген сөзімди көрер,
 Хәм қәдірлеп қолына услап.
 Алтын хәр бір айтқан сөзім,
 Сөзім емес олдур өзім,
 Жумылмаған екі көзім,
 Хәр ұақытта турар жайнап.

Улыма қарақалпақ классик шайырларының, соның ишінде Бердақтың творчествосында шынлықты жазыу оның поэтикалық декларациясы сыпатында көзге түседі. Ол шынлықты сүүретлеу, оның мазмунын ашыу шайырдың миннети деп түсинген.

Хәқыйқатты, дурыслықты жырлау туұралы шайырдың пикириниң ол ұақытта иске аспағанлығын, тыңлаушылардың итибарсыз қалдырғанлығын («пәтиұа-сыз етер залым сөзинди», «жаман адам пасық сөзди тыңлайды», «жаман адам хәргиз ақыл алмайды») үлкен қыйналығұшылық пенен жырлады. Уллы шайыр бір қатар қосықларында өзиниң шайырлығына дурыс баға береді:

Қәлем алып, хатлар жаздым,
 Қайғыдан жүдедим аздым,
 Жүзден жүйрік, мыңнан оздым.
 Аз емес билгеним менин.

Қарақалпақ классик шайырларының әдебий твор-

чествоға, ұлыўма искусствоға көз-қарасы Науайы, Мақтымқулы, Абайлар менен жақын. Науайы менен Мақтымқулыны устаз деп есапламаған қарақалпақ шайыры жоқ. Хәттеки булардың анаў ямаса мынау пикирлері арасында күтә жақынлық бар.

«Ақылың болса мерекеде аз сөйле,
Көп сөз сени ел ишинде хор әйлер»,—

десе Мақтымқулы, Бердақ шайыр:

«Парқы болар сөз дегеннин»,
«Сөздің көбинен азы жақсы»—дейди.

Бердақтың «Излер едим» шығармасы оның программасы сыпатында шайырдың творчествосында айрықша орын тутады. Ол өз устазларының талантын оғада жоқары бақалайды, оларды үйреніў, оқыўдың пайдалылығын көрсетеди:

Шар китаптан тура қаштым.
Науайыдан саўат аштым....
Физулидан дүрлер шаштым.
Дилўарларды излер едим...

Мақтымқулыны оқығанда
Айтар едим ҳәр заманда.
Кемис бар ма беглер онда.
Сөзин таўап қылар едим.
Жақсылардың аўзын бақсам.
Сөз маржанын дизер едим...

Булар Бердақтың искусствоны, сөз шеберлерін терең бақалай билиўшилигин бизге жақсы таныта алады. Буннан шығатуғын жуўмақ шайыр поэзияны адам санасын, сезимін тәрбиялаўшы, өткір қурал деп таныған. Ол Науайы, Мақтымқулыларды мақтаныш етиў менен бирге басқаларға да үлги ал деп нәсият берген сыяқлы.

Өтеш шайырдың творчествосында үлкен орын ийелейтуғын «Өтті дүньядан» деген биографиялық шығармасы тутас алғанда өзине шекемги өзине заманлас шайырлардың творчествосына, олардың шығармаларының поэтик күшине берілген критикалық бақадан ибарат. Өтеш өз уақтындағы билимли, талантлы шайырлардың бири болды. Ол да өзине заманлас шайыр-

лар сыяқлы халық үшін дәретти, усы үлкен хызмети деп, дурыс хызмети деп, дурыс түсинди. Шайырдын сөзин халық түсинип қабыл етсе, оның үлкен мақтаныш екенлигин көрсетти, шайыр жалған айтпауы керек, шайырдың сыншысы халық... Өтештиң бул пикирлерин оның шайырлыққа дурыс талап жүклеген пикир ийеси екенлигин көрсете алады.

Енди Өтештиң шайырларға берген баҳасына келейик.

Өтеш шайырларды баҳалағанда оған сол ўақыттағы түсиниктен шығады, соның менен бирге, ең алды менен оның шығармаларын халық қалай қабыл етти, усыған дыққат аўдарады.

Бул шығарма шайырлар ҳаққында қысқаша поэтик трактат сыяқлы.

Бизге белгили революцияға шекемги әдебияттын ири ўәкили Жийен жыраў... Ол жыраў хәм шайыр, көбинесе өз шығармаларын қобыз бенен атқарған. Ол туўралы халық аўзында да аңыз сөзлер жийи ушырасады.

Қобыз бенен хәм дуўтарды ол шерткен,
Сөзи менен душпанларды қул еткен,
Айтқан сөзи адамзатты ериткен.
Қарақалпақта Жийен өтти дўньядан.
Сөзге келсе жоқ жеринен таудырып,
«Едигени» айтса күнжер жаудырып».

Өтеш шайыр бул мысалларда өткир сөздин күшин, оның құдиретин Жийенниң шайырлығы арқалы дәлиллеген. Соның менен қатар, Өтеш Жийен жыраўдың қысыўметли заманын да дурыс ашып береді. Оның сөзи көкиректе яд болып қалады деп тастыйықлайды. Мына қатарларда да үлкен идея бар:

Ҳайран болып еркин айтпай сөзлерин,
Қайғы басып солдырдылар жүзлерин,
Кимлер алар енди оның излерин,
Әрман менен Жийен өтти дўньядан.

Бул жерде шайыр ендигиден былай бизге Жийендей жыраўды берерме екен, деген философиялық пикирди ортаға қояды.

Өтеш Күнхожаға да дурыс баға берген. Оның үлгіс алған устазлары Мақтымқулы, Мағрипти атап өтеди.

Күнхожанын сол дәуірдің шынлығын жырлағанлығын тилге тийек етеді:

Шайырлыққа жүдә сөзлери тәлип,
Заманның рәуишин сөйлемес қалып.

Өтеш шайыр Әжинияз тууралы жазады екен, онын асқан билимliliгін, уламалылығын айтады... «Әжинияз шайырлардың сарасы» деп тастыйықлайды:

Буның кейинин басқан Әжинияз болды,
Отырған жеринде улама толды,
Қазақ, қарақалпақ мереке қылды,
Өзбекке хәм бирдей өтти дүньядан.
Заманында жигитликти ол сүрп,
Гәпке келсе, көпшиликти жыйдырып,
Анау-мынау бақсыларды қойдырып,
Әрман менен бул да өтти дүньядан.

Өтеш пенен Бердақ қатар-қурбы, айрылмас дос болғанлығы белгилі. Бул екеуі көп уақытлары бирге жүрген, бир-биринің творчестволық уқыбын да жақсы билген болыуы сөзсиз. Өтеш, ең алды менен Бердақтың жүрекliliгін (Сөзин айтып қорықпай, үркіпей «Заманында») мақтайды, өйткени ол хешкимнен тайсалып көрген емес («душпан ишин ғыж-ғыж қылып қайнатып, сөзге келсе, алмас-қылыш ойнатып»):

Атадан бир туўған азамат едін,
Қосыққа қараса кәрамат едін...
...Сөзге дәрья, бақсылыққа зор едін,
Сөзге шешен, мың адамға тай едін.
...Бердақ едін шайырлардың данасы,
Сөзине ийилди адам баласы,
Бердақ деп қуғанар халықтың арасы,
Ол да қосық айтып өтти дүньядан.

Қарақалпақ шайырларының әдебиетқа көз-қарасы арнаулы изертлеуді талап етеді.

БИРИНШИ БӨЛИМ

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЙ КРИТИКАСЫ МЕНЕН ӘДЕБИЯТ ИЛИМИНИҢ ДӨРЕУ ХӘМ ҚӘЛИПЛЕСИУ ЖЫЛЛАРЫ

30-жыллар

ӘДЕБИЙ КРИТИКАНЫҢ ПАЙДА БОЛУҒЫ ХӘМ ҚӘЛИПЛЕСИУИ

Қарақалпақ-совет әдебиятында әдебий критиканың пайда болуғын айтқанда, оған көркем әдебияттың тәсирин, критика тууралы сөзди, улыўма көркем әдебияттан бөлек қараў мүмкин емеслигин умытуға болмайды. Пушкин айқанындай-ақ, критиканың дәрежеси улыўма әдебияттың раўажланыў дәрежесин танытады. Себеби, көркем әдебият халықтың әсирлер даўамында қәлиплескен этикасы десек, критика сол әдебияттың эстетикасы. Критиканың материалы көркем әдебият, усыннан критиканың миллий өзіншелиги келип шығады.

«Критика—әдебияттын өзін-өзи сезиниўи» («Критика—самосознание литературы») — деген Гегельдин сөзінде терең мәни бар. Бирақ, бир нәрсе талассыз, жақсы критика тек жақсы раўажланған әдебият пенен байланыслы, әдебий процесстеги илгерилеушлик әдебий критиканың да бир орында турып қалыуына мүмкинлик бермейди. Қарақалпақ—совет әдебияты жетпис жылдай ўақытта көп ғана творчестволық жетискенликлерге еристи, ал усы жетискенликтің бир нешше этаплары бар. Әдебий раўажланыўдың хәр бир басқышында критика өз мүмкиншилигинше сол әдебий процессти сәўлелендирип отырды, дурыслы сын пикирлерин айтты, улыўма процесстин раўажланыуына жәрдем ете билди.

Демек, қарақалпақ әдебий критикасында белгили дәўир, этап бойынша үйрениў мақсетке муўапық келеди. Сондай-ақ, әдебий критика, әдебий-теориялық пикир бәрхама бирдемликте раўажланып киятыр, сонлықтан булардың өз-ара байланысы да яғный әдебият илиминиң дәрежеси менен сапасы да, оның өсиў жолы да усы дәўирлер арасында қарастырылып барады.

Қарақалпақ әдебий критикасының дәслепки дәўири 30-жылларды өз ишине алады. Бул оның дөреў дәўи-

ри болып, дәслепки сын пикирлер баспа сөзде көрине баслады. Булар азлы-көпли шағын рецензиялардан ибарат болды хәм тийкарынан жазыушы-шайырлардың өзлери дәслепки әдебий-критикалық мақалалардың авторлары еди.

Ал, 50—60-жыллар әдебий критикамыздың қәлп-лесип, әдеуір раўажланған дәуири. Бул жыллары профессиональ критик-әдебиятшылар өсип жетисти, әдебият тарийхы кеңнен изертлене баслады. 70-80-жыллар оның толысқан, жанрлық жақтан раўажланған мәхәли болды. Тек критиканың өзінде ғана емес, изертлеу тарауында да профессиональ сыпат характерли.

Соған қарамастан қарақалпақ әдебий критикасының тарийхы елеге шекем изертлеудің объекти болған жоқ, бирли-ярым обзорлық мақалаларды есапқа алмасақ, оның пайда болыуы раўажланыуының этаплары монографиялық планда қарастырылған емес. Бул жанрда биз барымызды билиуимиз, оның раўажланыу эволюциясын көз алдымызға келтириуимиз керек. Оның үстине қарақалпақ әдебий критикасының тарийхы арнаулы курс сыпатында жоқарғы оқыу орынларында оқытылып киятыр.

Усылардың бәри әдебий критиканың қыскаша курсы дүзиуди, оның белгили ўәкиллериниң творчествосын анықлауды талап етип отырғанлығы зәрүр.

Қарақалпақ әдебий критикасы жанр сыпатында 30-жыллардың басларында дөреди. Усыған байланыслы жана дәуір әдебиятқа да жана ўазыйпалар жүкледи.

Солай етип, жана қарақалпақ әдебиятынын жарыққа шығыуы хәм социалистлик бағдарда раўажланыуы диалектикалық нызамлылыққа ийе, оның жетискенликлери де, кемшиликлери де диалектикалық көз-қарастан түсиндирилиуи керек. С. Мәжитов, А. Муўсаев, А. Дабылов, С. Нурымбетов совет дәуиринде қәлем услаған Қ. Әўезов, К. Ирманов, А. Бегимов, Н. Дәўқараев, Ж. Аймурзаев, Х. Ахметовлар өз шығармаларында болып атырған өзгерислерди жырлады, жана әдебияттың ирге тасын қалады. Булар заманның руўхын дурыс түсиндирди.

Жана әдебият поэзиядан басланды. Көпшилик халықлардың әдебиятындағыдай бизде де поэзияның биринши болып көриниуиниң де өз нызамлылығы бар еди. Қарақалпақ поэзиясының басламасы «Еркинлик

таны», «25-Октябрь» сыяқлы шақырық-сүрен сыпатындағы С. Мәжитовтың сиясий граждандық лирикасынан көринеди. Шайыр буларда Октябрь қуяшынан оянған мийнеткешлерди алға қәдем басыўға, Октябрь жеңисин қорғаўға шақырады. Өз ўақында Хамза, Айнидийң шығармалары менен үнлес бул қосықларда жаңалықты сезиниў хәм тастыйықлаў руўхы күшли.

Аяпберген Муўсаевтың «Бола баслады», Х. Ахметовтың «Бул миннетин», Аббаз Дабыловтың «Жолдаслар» қосықлары да жаңа әдебияттың руўхий күшинен дерек берди. А. Муўсаев, Х. Ахметов, Ж. Аймурзаевтың лирикалық қосықларында жаңа қаҳарманлар лирикалық планда жасалған болса да, гүресшен, тастыйықлаўшы жаңа дәўирдиң ўәкиллери сыпатында танылды.

Дәслепки әдебий дөгереклер пайда бола баслады. Ә. Өтепов, С. Мәжйитовлардың дәслепки киши көлемдеги пьесаларынан советлик миллий драматургиямыз 20-жыллары өз адымын баслады. Туўысқан халықлар драматургиясының тәжирийбелерин миллий әдебияттың, фольклордың дәстүрлерин пайдалана отырып, жазыўшыларымыз драматургияда өз ўақытлары ушын оғада актуаль темаларды көтере билди. Қ. Әўезов дөреткен —Сәйеке, Ә. Өтеповтың—Сәлмен, Ажарлар, Аяпберген, Сейфулғабийт, Жолмурзаның лирик қаҳарманлары гүрес пафосы менен жасаўшы жаңа адамлар болды, социалистлик турмыстың шынлығын тастыйықлаўшылар болып есапланады.

Совет әдебияты, соның ишинде қарақалпақ әдебияты пүткиллей жаңа тийкарда раўажланды: жазыўшылардан жаңа эстетикалық қәлиплестириўши терең халықлық әдебият дөретиў талап етилди. Ол социализм идеясына садық жаңа адамларды тәрбиялаўдың күдиретли қуралы болып есапланды: демек бул әдебияттан шынлықты—конкрет сәўлелендириўди талап етти. Совет әдебиятының алдында өткен дәўирдеги әдебий дәстүрлердин ең жақсыларын даўам еттириў, оны социалистлик ҳақыйқатлықтың тәжирийбесине ылайық пайдаланыў ўазыйпасы қойылды. Әдебияттың тәрбиялық хәм дөретиўшилиқ функциясын раўажландырыўға үлкен әҳмийет берди. Совет ҳақыйқатлығы нәтийжесинде жаңа өмирге келген адамлардың ой-дүньясын, табыслы беккемлеўде алатуғын орнын ашыў, жаңа идеалды тастыйықлаў миссиясы жаңа искусствоны

ен прогрессив, соның менен бирге алдыңғы қатарға шығарды.

Мәдени революцияның табыссыз жүргизілуі, дәстүрлердің орта дәрежелі оқыту орындары, музгаллимер институты, илим изерттеу орындарының жүзеге келуі әдеби критика менен әдебиет илиминің рауажланыуы тезлетіуге жәрдем етті. Бул тарауда газета, әдеби журналдардың тұтқан ролі оғада әһмиетлі болды.

В. Г. Белинский өзінің «Критика ҳаққында сөз» деген мақаласында «Критика не?» деген сорауды ортаға қойып, оған жууап ізлейди. «Көпшилик ушын критикалау—сөгий, критика бәләғәтлеп жазған мақаладан басқа ҳеш нәрсе емес... Критика—«пикир айтыу» деген мәнистеги грек сөзинен шыққан, демек оның кең мәніси «пикир айтыу», «таллау» деген сөз»¹. Демек әдеби критика көркем творчествоның шығармалары тийкарында пикир жүргизіуши, сөйтип адамзат ҳәм жәмийет ортасындағы социаль минез-қулық тәрбия мәселелери бойынша пикир пайда етиуши болып табылады. Ҳақыйқатлықты илимий теориялық ҳәм эстетикалық жақтан түсинуге жәрдем етеди. Ол илимге де, искусствоға да тийисли. Критика илимий-әдеби творчествоның әһмиетли бөлегине айланыу менен жәмийетлик турмыс ҳәм әдебиет ортасындағы айрықша формасы сыпатында рауажланады, солай етип, адамзат жәмийетинің ақыл дүньясында актив орын ийелейди.

Уллы критик пикирин дауам етип, «енди усылай болғанлықтан критиканың ҳәзирги заман ақыл дүньясының ҳәкимшил падишахы екенлигине гүманланыуға болама? Ҳәзирги уақытта уллы шығарма ҳаққында айтылған сөз сол уллы шығарманың өзинен кем әһмиетке ийе емес»² дейди.

Қарақалпақ әдебиятында да әдеби критиканың пайда болуы жаңа пайда болған шығармалар ҳаққында пикир айтыудан, пикирлесіуден, соны таллап бағалаудан басланды. Әдеби критикада илимпазға,

¹ В. Г. Белинский. Критика ҳаққында сөз «Әмиүдәрья» №6. 1961-жыл, 106-бет.

² В. Г. Белинский. Критика ҳаққында сөз «Әмиүдәрья», №6. 1961-жыл, 106-107-бетлер.

жазыўшыға тән болған дәретиўшилиқ моментлер бар, демек критика-творчество. Критиктиң көркем шығармаға байланыслы алып барған пикирлери анық логикалық сыпатқа ийе болыўы, көлем жағынан белгили өлшемге тийкарланған болыўы тийис. Критика көркем әдебий шығармаларды баҳалаўда ҳәм таллаўда турмыс ҳақыйқатлығына сүйенеди, өз ўақтының ўәкили сыпатында дәўирдиң белгили мәселелерине араласпаўы мүмкин емес. Оқыўшы менен жазыўшының арасын байланыстырыў, еки тәрәпке де қалыс баҳа бериўши критик. Критика көркем шығарманы баҳалаўда жазыўшы менен өзинше пикир таласын пайда етиўи де, шығарманың улыўма бағыты менен келисиўи де мүмкин.

Тап сондай-ақ, шығарма оқыўшы талабына, сораўына қолай жуўап беретўының дәлиллеп, оқыўшының нийетин, пикирин билдириўи де итимал. Еки жағдайда да критика жәмийет арзаларын тәрбиялаўшы болып көзге түседи.

Әлбетте, бул талапларға жуўап бериў ушын әдебий критика өз ўақтының баслы тенденциясын дурыс түсиниўи, советлик әдебиятын раўажланыў нызамлылықларын жетерли өзлестириўи, өткен дәўирлердин мийраслары менен бүгинги жас әдебиятты байланыстыра алыў мүмкиншилигине ийе болыўы, жас күшлерди тәрбиялаўға итиятлы болыўы тийис еди. Ал, усындай критика 20-жыллары қарақалпақ әдебиятында болған жоқ, бизиң жас күшлеримиз алдында творчестволық уқыптағы талантларды жыйнаў, бир шөлкемге бириктириў, сөйтип сол күшке сүйениў ўазыйпасы турды.

Жас қарақалпақ совет әдебияты алдында творчестволық күшлерди жыйнаў ҳәм олардың биригиўине ерисиў керек болды. Олардың көпшилиги газета хабаршылары, ҳәўескерлер дөгерегиниң қатнасыўшылары, орта дәрежелли оқыў орнының студентлери еди. Усындай шөлкем дүзиўде ҚарАПП тың белгили хызмети болды. 1928-жылы дүзилген бул шөлкем 30-жыллардың басларында өз жумысын дурыслап қолға ала баслады. Өзиниң бир қатар шеклениўлерине қарамастан ҚарАПП творчестволық күшлерди жыйнаў менен бир қатарда алдыңғы қатардағы әдебиятлардан оқыў—үйрениў мәселелерин күн тәртибине қойды. Белгили болғанындай-ақ, ҚарАПП тың жумысы бирден жолға

түсіп кете қоймады. Соған қарап айырым әдебиетші-
лар улыұма ҚарАПП шөлкеми болған жоқ, деген жа-
нылыс пикирди айтады. Мысалы: Қ. Айымбетов өзи-
нің бір мақаласында («Советская Қарақалпакия», 4-
октябрь-1960) ұсылайынша тастыйықлайды, ал қақый-
қатында ҚарАПП тың ұставы исленип шығылды хәм
баспа сөзде дағазаланды¹.

ҚарАПП тың ис планында М. Горький, В. Мая-
ковский, Д. Бедный, А. Безыменскийдин, сондай-ақ
Өзбекстан, Түркменстан, Қазақстан Қырғызстан хәм
елимиздеги басқа да тууысқан республикалардың жа-
зыұшыларының шығармаларын үйрениўге шақырған
еди. ҚарАПП тың шөлкемлестириў бюросының ағза-
лары И. Фазылов, А. Матъякубов, Х. Ахметов, Т. Сейт-
мамутовлар бул шөлкемнің жумысын жанландырыў
бойынша әдеўир хызмет етти, әдебий критиканы ра-
ўажландырыў бойынша өз пикирлерине ийе болды.

Педтехникум жанынан шығарылған қол жазба «Қы-
зыл муғаллим» журналында (шығарыұшылар—А. Мә-
тъякубов, А. Конеев, Қ. Айымбетов, А. Асфандияров)
«Еркин Қарақалпақ» газетасының бетлеринде 30-жыл-
лардың басларында қарақалпақ әдебий критикасы өзи-
нің дәслепки адымын баслады.

1928—1929-жыллары «Қызыл муғаллим» журналы-
ның 8-саны шықты. Өз характери жағынан илимий—
педагогикалық хәм әдебий көркем журнал «Қызыл му-
ғаллим» өз шығарыұшы—активистлериннің жәрдеми
менен қарақалпақ—совет әдебиятын оқыұшыларға та-
ныстырыўда үлкен хызмет атқарды. 1932-жылы «Көр-
кем әдебиат шөлкемлерин қайта қурыў қаққындағы»
қарарға муўапық ҚарАПП та тарқатылып, ҚҚАССР
жазыұшылар Союзы дүзилди хәм усы жылдан баслап
«Мийнет әдебияты» журналы шығады.

Әдебий критиканың раўажланыўында бул журнал
үлкен роль ойнады.

30-жыллардың басларында биз қарақалпақ совет
әдебиятында аз сандағы мақалаларды ғана билемиз.
Ал, рус әдебиятындағы, болмаса қазақ, өзбек әдебиат-
ларындағыдай шийеленискен айтыс, бир-бирине душ-
пан болған жикшиллик қарақалпақ әдебиат критика-
сында оншелли орын алған жоқ. Демек, буннан шы-

¹ «Қызыл Қарақалпақстан», 10-май, 1930-жыл.

ғатуғын жуу мақ сонда, миллет әдебиетларында социалистлик реализмнің жаңа эстетикалық нормаларының пайда болуы хәм қәлиплесиуи бир тегис бөлған жоқ, бул ҳәр бир миллет әдебиетларының рауажланыуының өзіншеликлеринен ғәрезли болды.

Әдебиет тарауындағы өзиниң бағытын иске асыруу ушын критика жокары профессионаллық шеберликке ийе болуы керек еди, ол ақ пенен қараны дәл айыра алатуғын объектив, соның менен бирге әдебиеттың нағыз жанашыры болуы тийс.

Өзиниң мазмунына көркем әдебиеттың мәселелерин объект етип алған критика, оның барлық түрлерин сол шығарманы таллау, оған пикир билдириу арқалы оқыушы менен сырласады, жазыушыға да пикирин билдиреди. Демек, хәм оқыушының хәм жазыушының адресине бағдарланыу критиканың баслы мақсети. Усы арқалы критика жәмийетшиллик пикирди пайда етеди. «Критиктиң жумысы,—деген еди В. Г. Белинский 1843-жылы жазған бир мақаласында,—жазыушыны уллы талант ямаса данышпан деп жәриялауда емес: критикаға қарағанда да буның өзи жәмийетлик пикирдиң жумысы»¹. Ол усы пикирин дауам етип, критика, «биреулердеги өзине белги жасырынған инстинктлерин ал басқа биреулердеги жасырынған инстинктлерин қозғап ойландыруы мүмкин»² деген еди. Демек, ойланыуға жәрдем етиу, шығарманы қабыл етиуге қуштарландыруу критикаға тән қубылыс.

Критикалық пикирлерге жазыушылардың өзлери де мүтәж. Критиканың авторы сыпатында жазыушылар актив көрине алады. Буны 30-жыллардағы қарақалпақ әдебиятының мысалынан да көриу мүмкин. Мүмкин, буларда профессиональ критикадағыдай толық үйлесимлик бола бермеуи де итимал, деген менен пикир айтыудың өзи айрықша творчество ийелерине пайдасыз емес.

Характерли жағдай қарақалпақстанда арнаулы әдебий журнал шыға баслаудан-ақ В. И. Лениннің әдебиет қаққындағы пикирлерине, Горькийдиң мақалаларына итибар бериле баслады, олар журнал бе-

1. Белинский В. Г. Полн. сбор. соч. м. 1955 т. 7. стр. 142.

2. Сонда, т. 12. 109-бет.

тинде дағазаланып барды. Булар әдебий критиканың жанланыуына жәрдем етти. Сондай-ақ, Өзбекстан, Қазақстандағы әдебий критикалық мақалалар жас қарақалпақ әдебияты үшін белгилі орын ийелейди.

Бирақта сөз етип отырған дәуірде ямаса критикалық ой-пикирдің басланғыш этапында, сондай-ақ 30-жыллардың орталарында да қарақалпақ әдебий критикасының теориялық дәрежесі еле төмен еди. Критикалық мақалалардағы орын алған кемшиліктердің негизи де усы профессиональ шеберликтің жетіспеушилигинен, критика менен шұғылланған жолдаслардың өзлеринің теориялық таярлығының жеңкиликсизлігинен келип шықты. Әдебиятымызда критика тарауында дәслепки қәлем ұслаған жазыушы-шайырлардың өзлери де, олар көркем творчествода жетерли тәжірийбе топлап үлгерген жоқ еди.

Әдебият критикасы менен актив шұғылланғанлардың қатарында А. Бегимов, Х. Ахметов, А. Мәтьякубов, П. Сейтмуратов, Қ. Әуезов, Қ. Айымбетовларды көрсетиуге болады. Қарақалпақ әдебий критикасының басланыуы да усы жазыушылардың атына байланысly еди.

Жоқарыдағы авторлардың мақалаларының көпшилігін дерлик критиканың әдебий процессте өз орнына ийе емеслігін, оның теориялық дәрежесинің төменлігін дурыс атап көрсетеди. Егерде сол ұақыттағы жазыған айырым мақалаларды үстиртин көзден өткергеннің өзінде де бул дурыслыққа келеди.

Егерде қарақалпақ әдебиятында критиканың дәреу дәуіринде дыққат аударады екенбиз, сол дәслепки мақалалардың өзінде-ақ «бизде әдебий сын барма?, бар болса, оның дәрежесі қандай?» дегенге ұсаған сораулар жийи ұшырасады. Усы сорау жоқарыда аты аталған әдебий критикада дәслепки көринген жазыушылардың көпшилігине тиісli. Олар баспа сөзде орын алған әдебиятқа байланысly пикирлер менен оншелли келсе бермейди ямаса жазыушы—шайырларға бағдар бериуши әдебий сынның жоқлығын, гейде төменлігін ортаға салады.

30-жыллардың бас гезінде жазылған О. Қосекеевтің «Тәжип Ахметтің «Октябрь күніне сын» деген

мақаласы дағазаланды¹. Бунда поэзияда әдеуір тәжірийбесін бар шайыр Сейтмамутовтың қосықлары сыналған. Мақала авторы шайырдың айырым қосықларындағы гейпара пикирлерине орынлы дау айтады, уқсас, улыұма көркемліктің төменлігін дурыс ескертеді. Соның менен қатар критика қаққында өз пикирін ортаға салған: «Әдебиат қаққында гейпара жолдаслардың өз-ара сөз жүзіндегі гүнкилдилери болмаса, газета, журнал бетлерінде айттыс шығып, мынаның мынадай кемшиликлери бар, буны былай дүзетіу керек деген пикирлер болған жоқ»² деп жазады. Екинші бир мақалада³ сол шайырдың «колхозшылар сейили» деген қосығында тағы да сын пикир басылды. Поэзияның талабына жууап бермеушилігі, теңеу сүүретлердин, қосық техникасының төменлігі улыұма дурыс сыналады⁴.

Қулласы, жоқарыда үзінди келтирилген еки мақалада да итибарға алатуғын орынлар жоқ емес. Буларда тийкарғы пикир шайыр Тажиахмет Сейтмуратовтың шығармаларының оқушы талабынан төмен жазылғанлығы дурыс сыналған, айрықша, оның «Естемес», «Қолхозшылар сейили», «Октябрь күни» қосықлары көркем әдебиат талабына жууап бере алмағанлығы конкрет мысаллар менен дәлилленген.

Ал, Палұан Сейтмамутовтың «Ким айтпай жүрипти» деген мақаласында тағы да, әдебий критиканың мәселелери хәм Т. Сейтмамутовтың басқа бир қосықлары («Естемес», «Максим Горький») сыналған. Мақалада жас қарақалпақ әдебиятының азда болса толысып атырғанлығы, бирақта айырым шайырлардың (мысалы Т. Сейтмамутовтың) уақыт талабына жууап берерлик шығармаларының жоқлығы көрсетилген. «Бирақта—деп сөзин дауам етеди мақала авторы,—жас әдебиятымызды, жас шайырларымыздың шығарған қосықларын үстинен ғана болса да тексерип, бир баха бериу, бир бағдар алдыру, жөнелтис көрсетиу бизде еле болған жоқ»⁵

1. «Қызыл Қарақалпақстан». №6. 1932-жыл.

2. Сол газетада.

3. «Қызыл Қарақалпақстан», №14, 1912-жыл.

4. Сол газетада.

5. «Қызыл Қарақалпақстан», №129. 1932-жыл.

Әлбетте, бул жерде соны айтыу керек, киши көлемдеги әдебий-критикалық мақалалар 30-жыллардың бас гезлерінде-ақ бар еді, бірақта оның жәрдем берерлік дәрежесі, тәсіршенлік тәрепін төмен болғанлығына дыққат аударылды.

«Әдебий критика мәселесіне байланысты Қ. Кузембаевтың «Қарақалпақ әдебияты хаққында сөзден иске» мақаласында бір қанша итибарлы пикирлер бар. Автор шығармаларға дурыс бағдар беріуші мақалалардың зәрурлігіне дыққат аударарды, критиканың әдебий процесстеги активлігінің көрінбей атырғанлығын ескертеді.

«Әдебиат критикасы көркем әдебиатты кеңейтіудин (рауажландыруудың—А. С.) жарағы»¹, деп дурыс ескертеді. Бул айтылғанлар жоқарыда келтирилген «критика бар, бар болса қандай» деген сорауларға жууап беріу нийетинен келип шыққанлығына гүманланыуға болмайды.

Қарақалпақ әдебий критикасының басламасы ықшамлы рецензиялық мақалалардан басланғанлығы белгили.

Бундай рецензиялық мақалалар ең алды менен жазыушы-шайырларымыздың қәлемине тийисли. Шайыр А. Бегимовтың «С. Мәжитовтың әдебиат жыһынтығына сын» мақаласы ең дәслепки рецензиялардан пбарат болды»². Мәлим болғанындай, 1928-жылы Мәжитовтың хрестоматия сыпатындағы әдебиат топламы басылып шықты. Мақалада С. Мәжитовтың шығармалары хаққында бір жақлама айыплау характериндеги пикирлер басым орынды ийелейди.

«Бул китаптын,—дейди автор,—қай жағынан болса да жәмийетке пайда берерлік жағы жоқтың қасында»³. Сөйтип, мақалада жазыушының поэзиясына байланысты кескин пикирлер айтылады. Усы мақалаладағы пикирлер, көп жыллар бойына дауам етирилди. Биз бул хаққында соңырақ тоқталамыз, ал хәзир 30-жыллардың басларында жазылған басқа да рецензияларға нәзер аудармақшымыз.

Дәслепки рецензиялардың қатарына А. Мәтьяку-

1. «Мийнеткеш қарақалпақ», №66, 1930-жыл.

2. «Жаңа әдебиат» журналы, №8, 1930-жыл.

3. «Жаңа әдебиат» журналы, №8, 1930-жыл.

бовтың «Бадырақ» пьесасына хәм Т. Сейтмамутовтың шығармаларына арналған О. Косекеевтиң¹, «Қарақушлер» пьесасына арналған Х. Ахметовтың², А. Қыдырбаевтың³ мақалаларын жатқарыуға болады. Усылардың ишинде Х. Ахметовтың рецензиясы белгили орын ийелейди. Пьесада класслық гүрес темасының жетерли ашылмауы, қосықтың текстлериндеги қайғылы пессимистлик мотивлерди критикалайды. Ал, А. Қыдырбаев бул пьесадағы образлардың жасалыуының талапқа жууап бермейтуғынын көрсеткен.

Жазылған рецензиялардың арасында поэзиялық шығармалардың хаслы мәнисине түсинбеушлик, тырнақтың астынан кир излеушлиликлер де болмай қалады...

Бундай рецензияларда әдебияттың мәселесинен гөре бир-биреуди кемситиушликке бейимлилик анық сезилип турады. Ш. Ермекбаевтың, шайыр И. Фазыловтың «Жеңис жолында» топламы хаққындағы рецензиясы тек кемшилик излеуге қаратылған⁴.

Соның себебинен 30-жыллардың басларында И. Фазыловтың шығармаларының этирапында әдеуир айтыс пикирлер орын алды. Критикке қарсы жазылған И. Фазыловтың «Шанбастың шаңғытына қарсы»⁵, Шанбастың оған жууап иретинде жазған «Шаңғытына шаңғытым»⁶ мақалаларының характери усындай. Негизги мәселе бир жақта қалып, өкпегийне, бир-биреуден мин излеу әдебияттың пайдасына қосылған жоқ. Усындай таласлы мәселелерге бир қанша анықлық киргизген Н. Жапақов, Д. Назбергеновлардың авторлығына тийисли мақаласы болды, деп қарауға болады⁷. Авторлар айырым критиклердин пикирлериндеги бурмалаушылықларды, /надурис бахалаушылықларды дурыс әшкара етеди. И. Фазыловтың творчествосына болған бурмалаушы, бир жақлама бахалаулардың характерин Қ. Байниязов өзиниң

¹ «Мийнеткеш қарақалпақ» №56, 1931-жыл. «Қызыл Қарақалпақстан» №6, 1932-жыл.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №23, 1932-жыл.

³ «Қызыл Қарақалпақстан», №130, 131, 1934-жыл.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан», №118, 1934-жыл.

⁵ «Қызыл Қарақалпақстан», №131, 1934-жыл.

⁶ Сол газетада №212, 1934-жыл.

⁷ Сол газетада №22, 1935-жыл.

«Қайтадан тирилдим дүньяға келдим»¹ атлы мақаласында дурыс ашып береді.

30-жыллардың басларында-ақ қарақалпақ жазушылары арасында «бизде пролетариат әдебиаты бар ма, бар болса оған кимлер киреди?» деген сораулар орын алды.

Ал, усындай мәселелер рус хәм бизге қоңсылас, тили жақын қазақ, өзбек әдебиатында да болғанлығын билемиз. Жас әдебиаттың бағытын анықлауға байланыссы усындай мәселени ең дәслепки көтерип шыққан шайыр Айтбай Мәтьяқубов болды. (1903-1932) А. Мәтьяқубов өзиниң бир мақаласында «Қарақалпақстанда пролетариат әдебиаты бар. Соны қолға алыу керек... Әдебиат таза турмыс ушын керек»² деп тастыйықлайды. Соның менен бирге А. Мәтьяқубовтың мақаласында РАПП тәрәптарларының пролетариат әдебиаты тек рабочий класынан шыққан хәм завод, фабрикаларды сүүретлегенлер ғана кириуи керек дегендей бир жақлама пикирлер де орын алды. Айтбай Мәтьяқубовтың мақаласында советлик әдебиаттың тарийхын 1916-жылдан баслау жөнинде пикирлер бар.

Қалли Айымбетов өзиниң «Әдебиат мәселеси менен қарақалпақ жас жазушыларының ұазыпалары» деген мақаласында жоқарыдағы пикирлерге жууап бермекши болды. Автор, әдебий өмирдеги уллы өзгерислерди, оның тийкарларын жас жазушылардың жетисип атырғанлықларын дәлиллеп көрсетти, соның менен бирге «Пролетариат әдебиатының баслануының изи бар. «Қаллаш әдебиаты қашан басланды, деўге жууап беріуі ҳәр кимге де аўыр түседі, «16-жылдан басланды» деўге толық дәлил бола алмайды, ким биледи, оннан да бурын болған шығар... жаңа қурылыс дәуиримизге жаңа көркем өнер, жаңа әдебиат керек, буған бас болатуғын жас жазушы, жас шайырларымыз болады» деген дурыс жуўмаққа келеди.

Сондай-ақ Қ. Айымбетов ең бириншилдерден болып, қарақалпақ жазушыларының творчестволық үйрениу мәселесин ортаға қояды. Бул жас әдебиаты

1. «Әмиўдәрья», №5, 1988-жыл, 100-106-бетлер.

2. «Мийнеткеш қарақалпақ», №55, 1930-жыл.

мыздың рауажланыуы үшін ең зәрүрлі жағдай болғанлығын есапқа алыуымыз керек. «Қандай ел болмасын мәдениетті елден үлгі алады. Ол тәжірийбедегі нәрсе. Хәзирги бизиң үлгі алатуғын әдбиятымыз орыс әдбияты болыуы керек. Орыс әдбияты—бай әдбият, буннан пайдаланыу жас жазыушылардың ұазыйпасы». Мақалада автор қарақалпақ әдбиятында проза жанрын рауажландыруы ҳаққында да пайдалы кеңес береді.

—«Бизде жазыушылар жас болыуы менен саны да аз. Буның сан жағы менен сапа жағын да арттыруы, жана жазыушылардың қәлемине бас билдирип, коммунистлик рухта тәрбиялау керек» екенлигине дыққат аударып, Қ. Айымбетов жаңа жас әдбияттын гейпара мәселелерин сол ұақыттағы өз түсинигинше дурыс ортаға қояды.

Жана дәрел атырған жас әдбиятымыздың проблемаларын көтериуге бағдарланған бул мақалада булардан басқа да пайдалы кеңеслери бар. «Қарақалпақ мийнеткешлери жамай жигин ашып, билимлендириу жұмысларын ҳәуижлендирип атқанда сол жана қурылыс дәуиримизге жаңа көркем өнер, жаңа әдбият керек қылады... социаллық қурылыста жамайлық шаралардың бири—колхоз-совхоз, солардың ҳәрекетин көз алдыңа келтирип сүүретлеуи керек. Трактордың гүүилдеуи, жұмыскерлердин ис майданындағы ҳәрекетин, суудың сарылдап ағыуы, қазыушылардың «гүрп-гүрп» топырақ аударыуы ҳәм шығарма сол ҳәрекеттин ҳәрекетин өзиндей қылып көрсетиуи керек¹.

Әлбетте, мақалада улыўма авторлық бағыт дурыс, бирақ оның көркем сүүретлеудин өзіншеллигин жетерли түсинбегенлигин аңғарыу қыйын емес. Мақаланың жазылған ұақтына қарасақ, гейпара жаңылыс пикирлерди есапқа алмау да мүмкин.

Ал, улыўма жас жазыушыларға жол-жоба берип, социалистлик қурылысты сүүретлеу ҳаққындағы шақырығына қосылыуымыз тийис.

30-жыллардың орталарынан баслап, әдебий критикадағы ренензиялық мақалаларда бир қанша иягерилеушликти байқауға болады. Қарақалпақстан-

¹. Сол газетада.

да жазыушылар союзының дүзилиуи, оны беккемлеу мәселелери күн тәртибинен түскен жоқ, бир жақлама РАПП басшылығындағы кемшиликлерге сын көз бенен қараушылық байқалды. Қарақалпақ жазыушыларының съездери (1934-1939-ж.), Пүткилсоюзлық СССР жазыушыларының биринши съездинде М. Горькийдің көрсетпелери, әсиресе жас жазыушыларға, халық талантларына ҳәр тәреплеме ғамхорлық мәселеси жас әдебиятымыздың рауажланыуында әҳмийетли орын ийеледи. Съезд делегатлары А. Бегимов, И. Фазылов ҳәм сол съездге қатнасуға мүмкиншилик алған Ж. Аймурзаев, Ә. Шамуратовлардың творчестволық активлиги дыққат аударады. Творчестволық экскурсиялар да өз нәтийжесин берди.

Совет жазыушыларының органы «Мийнет әдебияты» журналының ай сайын шығып турууы, республикалық газеталар, арнаулы илим изертлеу институтының ашылууы, муғаллимлер институтында қарақалпақ әдебиятының пән сыпатында оқытылууы, басланғыш ҳәм толық емес орта мектептерге арналған әдебиат китаптарының шығарылууы әдебий критикалық ой-пикирдің бир қанша жанланыуына, халық мийрасларының системалы рәуиште ҳәм бастырылып шығууына жол ашты.

Қарақалпақ әдебиятында критика мәселелери тууралы жазыушыларымыздың биринши съездинде, съездге арнап шығарылған. «Әдебиятлы Қарақалпақстан» газетасында кең пикир алысу болды. Қарақалпақ жазыушылары, биз съезден не күтемиз? «Мениң шығармаларым сыналмай киятыр» дегенге усаған мақалалар жәрияланды. Ж. Аймурзаев съездге арналған мақаласында өзиниң бир қанша шығармалар жазғанлығын, бирақ оған тийисли сын болмай киятырғанлығын көрсетеди. Әдебий критиканың зәрурлигин мойынлап жазған бундай сын мақалалар басқа да жазыушыларымызда ушырасты¹. Ж. Аймурзаев: «Мениң шығармаларым сыналмай киятыр». Н. Жапақов: «Жас жазыушыларға жәрдем етиу керек», Т. Сейтмамутов: «Большевиклик критика керек».

¹. «Әдебиятлы Қарақалпақстан», №119, 13-июль, 1934-жыл.

Атап өтетуғын бир жағдай, 1935-жылы Қарақалпақстанға рус жазыушыларының бригадасының келиуі (Н. Панов, Н. Радионов, А. Ситковский) хәм олардың теориялық семинарлар өткеріуі унамлы қубылыс болды. Рус жазыушылары социалистлик реализм (Н. Радионов) поэзия (А. Ситковский) проза ҳаққында (Н. Панов) докладлар иследи, әдебий кешелерди шөлкемлестирди. Усы жазыушылардың қатнасында областлық партия комитетинде қарақалпақ совет әдебиятының раўажлануы мәселеси додаланды (май, 1935-жыл) Қарақалпақ совет әдебияты бойынша рус тилинде мақалалар жәрияланды. (Мысалы: «Литературная газетада» 10-июнь 1935-ж, «Жаксы баслама», «Қарақалпақстанда», А. Бегимовтың «Қарақалпақ әдебияты», Н. Пановтың «Өзара байытуы» 14-февраль, (1936) т.б. Бундай мақалалар қарақалпақ жазыушыларының Екинши съездинен кейин де рус тилинде жәрияланып турды. Н. Дәўқараевтың «Қарақалпақ поэзиясы» (Дружба народов, №3, 1939), А. Бегимовтың «Қарақалпақ әдебияты», («Литературная газета», 15-апрель, 1939). М. Немченконың «Қарақалпақстан әдебияты» («Литературная газета», 30-июнь, 1939-ж).

30-жыллардың орталарында қарақалпақ совет әдебиятының бир қанша раўажланған жанры поэзия хәм драматургия еди. Соған байланыслы жазылған сын мақалалар хәм рецензиялар да усы жанрлардың өтирапында болғанлығы белгилі. Бул ўақытлары айырым сын мақалаларда көркем-әдебий анализ орнына сиясий-идеялық таллау жасауға умтылыушылық басым келди, көбирек шығарманың кемшилигин табууға урынуушылық характерли, көркем шығарманың атап айтқанда рецензиялардағы аз да болса тереңлик, объектив пикир айтыу белгилі жазыушы Қасым Әуезовтың қәлемине тийисли болды. Буларда шығарманы таллауға дурыс талап қоя биледи. Онын рецензияларының ишинде Қ. Ермановтың¹, С. Мажитовтың², Ж. Аймурзаевтың³ шығармалары ҳаққында

1. «Қызыл Қарақалпақстан». Жама қосықлар жыйнағына №268, 1935-ж.

2. «Қызыл Қарақалпақстан», 15-март, 1935-ж.

3. «Жеңис ҳауазы», сентябрь-октябрь, 1935-ж.

жазылған мақалаларына дыққат аударыуымыз керек.

Қ. Әуезов, Қ. Ермановтың топламын таллағанда оның көркемлік дәрежесіне қосықларының тилине көбірек итибар береді. «Хәмдам», «Ғамгун», «мунавар», «тәббәсүм» сыяқлы көпшілікке түсініксіз сөзлерди көп қолланғанын көрсетеді, айырым қосық қатарларындағы гүмилжи пикирлерди критикалайды. («Үмитлерим көз алдыма келмеді, көзім жетпес, және қандай қаллар бар» т. б.).

Қ. Әуезовтың 1935-жылы Москвада басылған Ж. Аймурзаевтың «Қосықлар» топламына берген рецензиясы әдеуір толық хәм исенимлі. Ж. Аймурзаев шығармаларындағы тематиканың өз уақтының шынлығы менен байланысы, оның агитациялық характері, класслық түрести сүүретлеудеги жас шайырдың жетіскенліклері дурыс талланған.

Автор жас шайырдың творчестволық бағытының унамлы тәрепін де, дүзетилиуі тийіс кемшиліклерін де орынлы ашады. «Жолмурзада күшлі шайырлық талант барлығына,—деп жазады ол,—оның жоқарыдағы көрсетілген бир неше оңайлы қосықлары гүуалық береді... жыйнақтағы бир неше жанлы темалары Қарақалпақстанда советлік поэзияның үлкен жетіскенліклеринин биринен санауға болады. Бул жаңа жанлы темалар, жас шайырдың келешегі барлығына үлкен исеним береді... Базы бир темалардың шайырлық образ бенен толықтырмай қалғанын жоқарыда көрдик. Келешекте хәр бир алынған теманы, тийісли идеялық мазмунды шайырлық образ бенен толықтырып барыуы керек... хәр бир қосықты терең ойланып, тарашын жеткеріуі тийіс. Бунда мазмунның терең болыуынан басқа, көркемлігін күшейтіу керек болады. Оның ушын сүүретлеу, турмыстағы айырым жағдайды жақсы көрсетіу, сонындай жанлы болсынки, хәр бир сөз хәқыйқый инанарлық, қызығарлық болсын, тағы да қарақалпақ поэзиясында жаңа түр ізлеуі керек, еле қарақалпақ поэзиясында Жолмурза тутлаған үш-төртке жақын түр бар»¹.

Мақаладан көбірек мысал келтиріудеги мақсет бунда шайырлыққа дурыс талап қойыушылық бар, жақсы-

¹. «Жеңіс хауазы», 1935-жыл.

сын көрсетіуі менен, кемшиликлерден сақландыруу, ғамхорлық бар.

Қасым Әуезовтың «Бағдагүл» пьесасы тууралы рецензиясы тек пьеса ҳаққында ғана емес, ал улыўма спектакльдиң сахналастырылыуы декарация, музыка, рольлердиң орынланыуы дәрежесин қарастыратуғын сауатлы жазылған мийнет.

«Сахнаға қойылыуыда жан берип, көриушилерди қызықтырып турған бас нәрсе—саз, бурында артта қалған қарақалпақ сазын жаңа тәртипке салып, оны күйлерге келтириуі үлкен жетискенликтің бири. Қарақалпақ күйлерин дуўтар менен гиржек, қобыздан басқа эсбапта келиспейди,—деген сөзлердиң надурысқа шыққанын көремиз. Қарақалпақ сазын азда болса биринши жола шөлкемлестириуши, тәртипке салыушы жолдас Градецкаяның табысын айрықша белгилеуіге болады.

Бағдагүл ролин ойнаушы Қазымбетова Айымхан өз ролин толық жақсы ойнайды. Оның толқынлы ҳауазы, ашықлық қосықларын муңлы намалар менен айтқанда сахнаны жаңлатады, жүдә жағымлы әсер береді»¹.

А. Бегимовтың 1935-жылы жазылған «Гүрес баласы» поэмасының социалистлик реализм методынан шетлеушилиги тууралы Н. Жапақов хәм О. Кожуровлардың «Идеализмнің реальный қәўли ямаса «түс кесели»² деген мақаласындағы айырым пикирлерге қосылыуға болады. Бирақта көркем әдебиятта биз символлық сүўретлеудің мүмкин екенлигин бийкарлауға хақымыз жоқ, мақала авторлары А. Бегимовтың символлик сүўретлегени ушын идеализмге өтти деп айыплайды. Соның менен бирге мақалада социалистлик реализмнің принциплерин талламақшы болып, өзлери де алжасқан.

Н. Жапақовтың «Ардақлы шайырымыз Асанға»³ деген хаты, тутас алғанда, көркем әдебияттың әҳмийетли мәселелерин ортаға салады. Мысалы: қосық техникасы, образда сау, стилистика, әдебий сынның ўазыйпасы; драматургиядағы поэзия мәселеси, ески халық әдебиятынан пайдаланыудың жоллары, қарақалпақ совет әдебиятының буннан былай раўажланыуының пер-

1. «Қызыл Қарақалпақстан», №64, 1936-жыл.

2. «Қызыл Қарақалпақстан», №269, 1935-жыл.

3. «Қызыл Қарақалпақстан», 16-декабрь. 1934-жыл.

спективалары қаққында ойласыққа шақырған. Биз жас автордың бұл пикирлерін мақұллаймыз. «Ески халық әдебиятынан қалай пайдалану керек? гејпара жолдаслар ески әдебиаттан басын ала қашады, бұл қалай?», «қарақалпақ кеңес әдебияты тек өзіннің өсиі менен байый ала ма?» т. б. Бирақ, мақаланың бағдары, сондай-ақ стили оның улыўма әҳмийетин әдеўир төменлеткен.

Мырзағалий Дәрибаев 30-жыллары қарақалпақ совет әдебияты хәм классик әдебиат бойынша бир қатар мақалалар жазды. Оның «Октябрь хәм қарақалпақ әдебияты», «Бул ким» (рецензия), «Бердақтың қосықлары қаққында», «Драматургия қаққында» т. б. мақалалары сол дәўир әдебияты ушын белгили орын тутты.

А. Бегимовтың «Бул ким» пьесасына берген М. Дәрибаевтың баҳасы бир қанша дурыслыққа туўры келеди. Егер де Н. Жапақов бул пьесаны қазақ әдебиятынан көширме десе, буннан унамлы белги таба алмаса, М. Дәрибаев «Пьесаның темасының актуаль екенлигин дурыс көрсете билген. Ол былай деп жазады: «Пьеса Қарақалпақстанда болған азаматлар урысын сүўретлейди... Азда болса, бул пьесада рус революционерлерининң басшылығы көмеги менен Қарақалпақстан мийнеткешлерининң азамат урысында қатнасып, өзининң жаўы Ханмақсым, Балабий менен жағаласқанлығын, совет хукиметн ушын қахарманлық пенен гүрескенлигин көрсетеди»¹,—деп дурыс жазады.

М. Дәрибаев «Октябрь хәм қарақалпақ әдебияты²» деген мақаласында да, советлик әдебиятымыздың ауызеки әдебиат хәм классик әдебиат пенен байланысын дурыс ашып береді, советлик әдебиатта бурынғы демократиялық дәстүрлердин даўам еттирилиўининң ызымлылығын көрсетеди. Қарақалпақ пролетар әдебиятының басламалары сыпатында А. Мәтәжубов, Ж. Аймурзаевлардың шығармаларынан мысаллар келтиреді. Егерде, сол жыллары «Қарақалпақта пролетар әдебияты бар ма?» деген сораўдың ортаға қойылғанлығын есапқа алсақ, Дәрибаев өзининң усы мақаласы менен буған дурыс жуўап берди.

Ж. Аймурзаевтың, М. Дәрибаевтың шығармалары

1. «Қызыл Қарақалпақстан», №291, 1936-жыл.

2. «Қызыл Қарақалпақстан», 7-ноябрь, 1935-жыл.

хаққында жазылған рецензияларды оның қосықтарындағы жарамсыз ұйқаслар хаққында сөз болады¹. Т. Нәжимовтың, Қ. Досановтың рецензияларының ұлыұма бағдары топламнан кемшилик излеуден ғана ибарат.

30-жыллардың орталарынан бастап, қарақалпақ совет әдебияты бойынша көплеген критикалық мақалалар И. Сағитовтың қәлемине тийісли. Булардың ишінде анаұ ямаса мынаұ шығармаға тийісли рецензиялар, әдебияттағы сын мәселелери, теориялық мәселелер хәм жас жазыұшылар менен ислесиұ жөнинде пикирлер ушырасады. И. Сағитов өзиниң «Қарақалпақ әдебияты хәм оның жас жазыұшылары хаққында²» мақаласында жас жазыұшылардың творчествосының мысалында әдебиятымызды раұажландырыұ проблемаларын ортаға қояды.

Автордың пикири бойынша, қарақалпақ совет әдебиятындағы белгили кемшилик—тематикалық хәм жанрлық жақтан жарлылық. Ол проза менен драматургияның артта қалып атырғанлығын дурыс көрсетеди. Драматургия менен шуғылланыұшылардың азлығынан, мәмлекетлик театрдың репертуар мәселесиниң ойландырарлық аұхалда екенлигин 1934-жылы областьлық партия комитети менен Қарақалпақстан хұкиметиниң арнаұлы қарарының шыққанлығын есапқа алсақ, мәселе бир қанша түсиникли. Сондай-ақ сын көтерерлик повестьлер 30-жыллардың ақырларында жарыққа шыққанлығы да белгили нәрсе. 1938-жылы ҚҚАССР Министрлер Совети ең жақсы сахналық шығармалар ушын жәриялаған әдебий конкурста драматургияны раұажландырыұ бағытына байланыслы болғанлығы мәлим.

Қарақалпақ әдебияты хәм оның жас жазыұшылары («Қызыл Қарақалпақстан» №295, 296, 1935) өз ұақты ушын әдеұир дәрежеде проблемалық мақаланың қатарына киреди, ондағы айырым бақалы пикирлер бүгин де актуаль сыпатқа ийе. Мақалада тийкарынан автор жас жазыұшылардың шығармаларындағы мазмун кемшиликтери, көркемлик мәселелери хәм шығармалардың социалистлик реализм методының талабына қандай дәрежеде жуұап беретуғынлығын қарастырған. Айы-

1. «Қызыл Қарақалпақстан», 181, 1938-ж. №14, 1950-жыл.

2. «Қызыл Қарақалпақстан», №295, 296, 1935-жыл.

рым жас авторларда турмыс шынлығын беремиз, деп натурализмге урынушылық ҳаққында пикирлер менен келисимге келмеу мүмкин емес. Автор М. Горькийдин социалистлик реализм ҳаққындағы пикирлерине сүйене отырып, бир қатар әҳмийетли мәселелерди ортаға қояды.

Шығармалардың көркемлик жағынан кемшиликлерине тоқталып, талантлы шайыр М. Дәрибаевтың «Айымжамал» поэмасының мысалында оның образларының исенімсізлігін, еле писип жетіспеушілігін критикалағанлығына да қосылыу керек.

30-жыллардың ақырларында «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында жәрияланған мақалалардың арасында «Шегарада» поэмасы (№82, 1939), А. Бегмовтың «Қорлықтан азат» пьесасы (№102, 1939) ҳаққында бир қатар рецензиялар дағазаланды, булар оқыушылардың пикирлери сыпатындағы дәрежеге ийе.

Әдебий критиканың жағдайы хәм ири-ири кемшиликлери ҳаққында жазылған «Қарақалпақ әдебиятында сын мәселелери ҳаққында¹» деген мақаласында да әҳмийетли пикирлер бар. И. Сағитов былай деп жазды: «Олардың сыны толық емес, шығармаларды хәр жағынан толық тексерип, кемшиликлерин ашпайды, тек айырым кемшиликлерге ғана тоқтайды. Шығармалардың көркемлик жағы, формасы, мазмуну т. б. ашылмай қалады. Жазыушының айырым шығармасын оқығанда сол шығарманы жазыушының гүллән басқа шығармаларынан нүтинлей бөлип алып сынайды, жазыушының улыума өснү жолындағы жақсы-жаман жақларын салыстырмайды, жазыушыны тарийхий жақтан алып тексермейди. Усы темадағы усы мәселеге арналған басқа жазыушылардың шығармалары менен салыстырып тексернү керек».

Соның менен қатар, автор, айырым сын мақалаларындағы турпайылықты, жазыушыға жол силтеу орнына ҳәкмиликтн орын алыушылығын ескертеди. Бурын баспа сөзде, Асан Бегимов, Нәжим Дәуқараевлардың адресине айтылған пикирлердин бир жақтылығын критикалайды. Автордың сын тууралы пикирлерине толық қосылыуға болады.

Егерде, сол дәуирдин әдебий-критикасының дәреже

1. Сол газетада, №26, 27, 1936-жыл.

синен қарасақ, бұл пикирлердин, яғый салыстырып изертлеудің пайдалы екенлігін түсінгенлігіне қанаатланыуға болады. Себеби, ол дәуірде қарақалпақ әдебиятындағы сынның баслы кемшилігі, салыстырма изертлеудің жоқ екенлігіне нәзер аударсақ бұл да түсиникли.

Биз жоқарыда 30-жыллардың орталарынан баслап, қарақалпақ әдебияты көп жанрлық әдебиет болды деген едик. Соның бири—драматургия. Қарақалпақ мәмлекетлик театрдың дүзилиуи, актерлардың өсип жетилисуи бул тарауда белгили орын тутты. Қарақалпақ драматурглері театр репертуарларын байыту жолында бир қатар сапалы шығармалар жазды, рус хәм басқа да халықлардың талантлы шығармаларын аударып, театр сахнасында көрсетиу иси жолға қойылды. Айырым рольлердин атқарылуы шеберлігі, драматургияда конфликт, образлардың турмыслығы, сондайақ ұлыума қарақалпақ драматургиясының рауажланыу мәселелери жийи-жийи сөз болды. Сөйтип, театр критикасы жүзеге келди. Областьлық партия комитети қарақалпақ совет әдебиятын рауажландыруға бағдарланған үлкен илажларды иследи. 1933-жылы ҚҚАССР халық комиссарлар Советинин қарақалпақ совет әдебиятының ұазыйпалары бойынша қарары шықты. Ал, 1934-жылы «Мәмлекетлик театрдың жумысын қайта қуруу ҳаққында» қарар қабыл етти. 1938-жылы «Қарақалпақстанда искуствоны буннан былайда рауажландыруу бойынша илажлар ҳаққында» қарар қабыл етилди. Булардың бәри улыума әдебиетти, соның ишинде драматургияны әдеуир жанландыруға алып келди.

И. Сағитовтың «Мәмлекетлик театрдың ҳәзирги жағдайы хәм алдағы ұазыйпалары» атлы мақаласында («Қызыл Қарақалпақстан», №57, 58, 1939) репертуар мәселеси пьесаларымыздың жетискенлик-кемшиликлери кеңнен сөз болды. Усы автордың «Бағдагүл» пьесасы ҳаққындағы рецензиясында да («Қызыл Қарақалпақстан», №9, 1939) пьесаның негизги кемшиликлери дурыс көрсетилди.

Қ. Әуезов, М. Дәрибаевлардың бир қатар мақалаларында драматургияның нәубеттеги мәселелери ортаға қойылды. Усы жағынан драматургиямыздың актуаль мәселелери М. Дәрибаевтың драматургия ҳаққында

мақаласында (ҚҚАССР жазыушыларының II съездинде жасаған доклад тийкарында жазылған) сөз етилгенлигин атап өтиуге болады. Автор «көркем өнер, театр, драма тек қызық ушын ғана шыққан емес, Ол класстың құралы. Тамақ тэнге тәсир етсе, әдебият, көркем өнер жанға тәсир етеди. «Әдебият адамның жан азығы» екенлигин ескертиу менен бирге, рус әдебиятынан аударылған хәм театр сахнасында қойылған пьесалардың қарақалпақ драматургиясы, театры ушын пайдалылығын түсіндиреди.

Соның менен бирге, мақалада фольклорлық шығармаларды сахналастырудың жоллары, усуллары жөнинде де пайдалы кеңеслери бар, халық батырларын сахнаға шығарудың зөрүрлигин айтыуы да орынлы талап еди. Бирақ, автор «өткир ойлы, күшли образлы, терең мазмунлы» хәзирги күн уақыясын сүүретлейтуғын сахналық шығармаларға жарлылығымызды критикалайды. «Драматурглардың уазыйпасы,—дейди ол,—жанлы материаллардан дәуиримиздин жаңа адамларының типин, заманымыздың геройларының көрнекли типин жасау болуы керек. Драматурглар өзлеринин мийнетлеринде шегарадағы қырағы шегарашыларымыздың, ушқышлардың, социалистлик пахта атызларындағы танылған таңлаулы адамлардың образын көрсетиулерин дәркар... Бизинң пьесамыздың геройлары совет адамларын ерликке, жеңимпазлыққа, жигерлиликке жетеклейтуғын болсын»¹.

М. Дәрибаевтың мақаласында мәмлекет театрының сахнасында қойылған Ж. Аймурзаевтың «Той», А. Бегимовтың «Хорлықтан азат» пьесаларының кемшиликлерин орынлы сынаиды. «Хорлықтан азат» та бас қахарман Атажанның пассивлиги, исенимсизлиги, өсиу жолының жетерли сәуленбегенлиги мақала авторы тәрөпинен дурыс ашып бериледи. Тап сондай-ақ «Той» пьесасындағы унамлы образ Әметтин сәтсиз жасалғанлығы көрсетиледи. М. Дәрибаев, М. Горькийдин пикирлерине сүйене отырып, драмалық шығармаларымыздың кемшиликлерин исенимли ашып бере алған. Автордың мақаласында драматургиядағы шийеленискен уақыяның, диалогте өткир сөздин болуы кереклигин, бирақ усы моментлердин таллап отырған пьесаларда

1. Сол журналда.

орын ала алмағанлығын конкрет мысаллар менен дәлиллеген.

«Той» пьесасында «зрительди өзіне тартып отыратуғын шийеленискен уақыялар жоқ. Жазыушының образлы, өткір сөзлері жоқ... Пьеса құрғақ сөзлердің қорытындысы болмай, образлы, өткір сөзлерден құралған болыуы шәрт... Пьеса мылжың сөзді керек қылмайды¹. Булар пьесаға қойылған дурыс талап еді.

Қарақалпақ-совет әдебиі критикасы, айрықша оның баслануы дәуірі тууралы айтқанда Асан Бегимовтың (1907-1958) творчестволық шөлкемлестірушілік хызметі үлкен болғанлығын мойынлау хакыйкатлық. 30-жыллардағы баспасөзде Асан Бегимовтың көп ғана мақалалары жәрияланды, сол дәуірдің характері менен белгиленетуғын бул мийнетлерінде айрықша қызғынлық бар хәм усының салдарынан артық, кем айтылған пикирлері де бар.

А. Бегимовтың әдебиат критикасы менен актив шуғылланып, баспа—сөзде жиі-жиі көрінүүіннің бир қатар себептері болғанлығын байқау қыйын емес. А. Бегимов әдебиатқа ерте араласты, оны шөлкемлестірушілердің, басшыларының бири болды. Бир қанша жыллар ол ҚарАПП жұмысына басшылық етті, сон ҚҚАССР жазыушылар аўқамын басқарды, дәслепки әдебиі журналдың редакторы болды. 1934-жылы биринши съездге делегат сыпатында қатнасып, тап 1954-жылға шекем СССР жазыушылар аўқамының пленум ағзасы болды. Демек, ол сол жыллары қарақалпақ совет әдебиаты бойынша белгили орынларда шығып сөйледі, өз пикирлерін баспа сөзде дағазалады. А. Бегимов қарақалпақ жазыушыларының I-II съездлерінде оның негизги мәселелері бойынша доклад жасады. А. Бегимовтың мақалалары тек Қарақалпақстан баспа сөз бетінде ғана емес, ал Қазақстан, Өзбекстан әдебиі журналларында, «Литературная газетада» жиі-жиі басылып турды. Соңғы жыллары А. Бегимов «Қарақалпақстан» баспасында иследи.

А. Бегимовтың творчестволық жолы қарақалпақ әдебиаты тарихына арналған жұмыстарда, сабақлықларда ылайықты орын алған. Буларға қосымша, жазыушының 80 жыллығына арналып жазылған Қ. Мақ-

2. Сол журналда.

сетовтың «Қарақалпақ-совет әдебиятын баслаушылардың бири» деген мақаладағы берілген бағалар менен келисіуге болады: бунда жазыушының мийрасларына әдеуір дәрежеде толық сыпатлама бар.

А. Бегимовтың «С. Мәжітовтың әдебиат жыйынтығына сын» («Жаңа әдебиат» №8, 1930), «Тағы да қарақалпақ әдебиаты хаққында» («Қызыл Қарақалпақстан» №25, 26, 1932), «Қарақалпақ кеңес әдебиаты социалистлик қурылыс дәуириндә» (әдебий альманах, Төрткүл—1934), «Хәр ким өзінше ойлайды» (Мийнет әдебиаты» №3, 4, 1983») т. б. мақалалары жас қарақалпақ-совет әдебиатының әхмийетли мәселелерине арналғанлығын көремиз. Оның «Жаңа жылда жаңа табысларға» («Қызыл Қарақалпақстан» 1-январь-1939) мақаласында Қарақалпақстан жазыушылар аўқамының усыған шекем халық әдебиатын жыйнаўда итибарлы жумыс ислемей келгенлиги, ал 1938-жылдан баслап халық мийрасларын жыйнаўға кирискенлигин, «Ежге», «Шора», «Мәспатша» дәстанларын жазып алғанлығын билдиреди.

Әлбетте, А. Бегимовтың мақалалары жас қарақалпақ әдебиатын буннан былайда раўажландырыў, оның қатарын бекемлеў, оны социалистлик қурылыс исине актив араластырыў бағытынан жазылғанлығын бийкарлаўға болмайды. Мысалы, ол сын жазыушылардың Маркс, Ленин илими менен қуралланған болуўын талап етти, Жолмурзаның «Сегиз жаста» деген қосығына надурис айтылған пикирди критикалайды, оның өсип киятырған шайыр екенлигин дәлиллейди. Ж. Аймурзевтың «Сегиз жаста» деген қосығына 1983-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында Қыдыр улының сыны басылған (А. С.). С. Мәжитовтың айырым қосықларындағы шеклениўшиликти ашады. Қ. Ирмановтың творчествосындағы идеялық қәтеликлерди де орынлы сынаиды.

А. Бегимовтың мақалаларында көбирек Қарабай Ирмановтың шығармаларының сыналыўының да себеби бар сыяқлы. Ол әдебиат майданына ерте араласып, 30-жыллары тәуир-ақ танылған жазыушылардың қатарына қосылады. Қ. Ирмановтың «Жақтылық», «Қарақалпақ қызы» шығармалары, ал 1934-жылы қосық-

1. «Совет Қарақалпақстаны». 16-сентябрь, 1987-ж.

лар топламы басылып шықты, өзинің идеялық-көркем-лік кемшиліктері үшін бұл шығармалар өз уақыт-ларында әдил сынға ұшыраған. Сондай-ақ Қ. Ирмановтың 1923-24-жылдары жазылған «Қоныратбай» қосықтарында да әдеуір идеялық кемшиліктердің орын алғанлығын автордың өзі мойындаған¹.

Қ. Ирмановтың хаты «Басқармаға хат» деген атпен 1932-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында басылып шықты.

Демек, Асан Бегимовтың көбірек Қарабай Ирмановты унамсыз жағынан тилге алуы ұсындай моменттерге байланысты деп қарау керек.

А. Бегимовтың «Хәр ким өзінше ойлайды» (сыншыларымыз тууралы) деген мақаласы тиккелей әдебиет критикасының жағдайына арналғанлықтан, бұған кемирек тоқталуға туура келеді. Мақала «Мийнет әдебияты» журналының 11-12 сандарында (1933) дағазаланды.

Автор қарақалпақ-совет әдебиатының табыстары, оның қатарының өсіуі, әдебиет-сынның көрине баспағанлығын ұлыма мәдениет тараудағы илгерилеушілікті ашады. «Жазыушылардың саны көбейуі менен қатар аз да болатуғын болса, бірлі ярым сыншылар шығып, әдебиет майданына қатнаса бастады. Жазыушылардың жазғанларын сынауы болды, жақсы менен жаманды таңдағандай болды». Соның менен бирге, әдебиет сынды рауажландыру үшін марксизм-ленинизм тәліматын терең үйрену зәрүрлігін ортаға қояды.

«Қызыл Қарақалпақстан» (№129, 1932) бетінде жарияланған Палуан Сейтмуратовтың «Ким айтпай жүрпті» («Қызыл Қарақалпақстан» №129, 1932-ж.), Қыдыр улының, Жолмурзаның «Сегіз жаста» қосығына рецензиясы («Қызыл Қарақалпақстан» 2071 №9, 1933) қаққында пикир жүритіп, булардың бір жақламалы екенлігін ескертті. Асан Бегимов бұнан бұрынғы жазылған «әдебиеттағы теріс ағымдарға большевикше тепкі берейік» (1932) мақаласындағы пикирлерін қуаттау менен Жолмурза, Хожамет, Айтбайлардың поэзияға қосып отырған үлесі дурыс көрсетиледі.

1. «Қызыл Қарақалпақстан», 15-июль, 1982-ж.

Бирақта, улыўма әдебияттын тазалығы ушын жазылған мақалада орынсыз айыплаулар, цензураға жатпайтуғын қәўпеки сөзлер жийи ушырасады. Автор өзи сынап отырған сыншыларын «бундай сынлардың батпаны Аббаз шайырға да турмайды», «қуры қыршыўбай», «сасық», «шерменде шарлатан», «хөкке», «кийиз» «қап», «ақмақ, бетсиз», «қырыс», «алапес», «мақаў», «қудай урған» т. б. сыяқлы сөзлерди П. Сейтмуратовтын адресине талғаўсыз ислете береди.

А. Бегимовтын «Әдебияттағы терис ағымларға большевикше тепки берейик» деген мақаласының атынан көринип турғанындай-ақ, автор гейде өзиниң дурыс пикирлерин менен қәте пикирлерин араластырып жибереди. Оның сынап отырғанлары тап класс душпаны сыяқлы, оның адресине жаман сөздиң бәрин үйип төгеди. Ашыўлы, фәзеп пенен айтылған орынларда дурыс пикирлерди надурыс түсиндиргенин өзи сезбей де қалады. Мысалы: А. Бегимов, П. Сейтмуратовтын «Кеңес жазыўшысы тилесе қай карада турып та, қәлесе қандай турмыстан алып та жаза алады» деген пикирин келтирип, «мине, саған керек болса» — деп фәзепленеди. Сондай-ақ, Палўанның попутчик жазыўшылар жөниндеги дурыс пикири де бурмаланады. А. Бегимов оларды «кенеске қастыян жазыўшылар» деп тастыйықлайды.

Соның менен қатар сол жыллардағы әдебият критикасындағы жүз берген қәтедиклер пролетькульт РАПП шылардың шығармаларға бир жақлама бақа беріўшилик сыяқлы унамсыз көринислер А. Бегимовтын қарақалпақ әдебияты туўралы мақалаларында да орын алғанлығын көремиз. Оның үстине, сол ўақытта баспа сөзде дурыс көрсетилгениндей-ақ, А. Бегимовтын мақалалары тийкарынан С. Мәжитов, Қ. Ирмановлардың шығармалары туўралы ғана жазылды. Мысалы А. Бегимовтын көплеген мақалаларында Мәжитов, Ирмановлардың шығармаларына ғана тоқтайды, олардың аўыз тушырлық ҳеш нәрсе таппайды. Аз да болса онын унамлы жағын көрсетпейди, топламға киргизилген Мәжитовтын айрым қосықларының мазмуну бурмаланып, олар жат шығармалар сыпатында түсиндириледи.

Ал, 1932-жылғы «Тағы да қарақалпақ әдебияты ҳақында» деген мақаласында автор өзиниң Мәжитов туўралы пикирин бир қанша теренлестирип, оның шығармаларын надурыс таллайды.

Жоқарыда көріп өткениміздей-ақ Асан Бегимовтың мақалаларында 30-жыллардың басларында-ақ қарақалпақта байшыл, миллетшил жазыушылар болды, оның басшысы С. Мәжитов деп түсіндірілді. Егерде 1930-жылы жазылған рецензиясында «Мәжитовтың жазғанларынан жәмийетке пайдалы хеш нәрее таппаса» 1932-жылы «Қызыл Қарақалпақстанның» еки санында (№25, 26, 8-13-март) басылған «Тағы да қарақалпақ әдебияты хаққында» деген мақаласында ол қарақалпақ әдебиятында еки группа шайырлардың бири—Баядил, Мәжитов, Қарабай, екіншиси—соңғы жыллары жаза баслаған совет жазыушылары бар екенлигин көрсетеди:

«Қарақалпақ әдебиятының басынан өткерген бир дәуири 1924—1928-жыллар. Яғный Мәжитовтың баспа сөз жумысына қатнасып жаза баслаған дәуири. Бул уақытта байшыл-миллетшиллердин әдебият бетинде хаўиж алып, солардың жазғанларының үстем болған дәуири»¹. Әлбетте, былайша тастыйықлау тийкарынан қәте еди. Ал, сол мақалада келтирген Мәжитовтың қосықларының мәнисине түсинбестен оларды «байларға үндеуи» деп тастыйықлауларының да негизи жоқ еди. Әсиресе С. Мәжитовтың мектеп балаларына жазылған жақсы қосықларының идеясы надурис түсіндірилди². А. Бегимовтың бундай пикирлери сол жыллары көпшилик баспа сөзде орын алды.

30-жыллары жазылған мақалалардан биз С. Мәжитов хаққында бир қанша мағлыұматларды Қ. Әуезовтың қәлемине тийисли «Бағдагүл»³ ге аталған рецензиясынан ғана табамыз. Ал, жазыушы ақланған соң баспа сөзде пайда болғанларынан Н. Жапақовтын «Әдебиятымыз хаққында ойлар»⁴ китабындағы көлемли мийнетин, сондай-ақ Қ. Байниязовтың «Туңғыш сабақлықларды ашқанда»⁵ деген жақсы таныстыруын атап өтиу орынлы. Буларда жазыушының творчествосына хәр тәреплеме берилген әдил баға бар.

1. «Қызыл Қарақалпақстан», №25, 26, 1932-ж.

2. «Совет Қарақалпақстаны», №107, 1988-ж. Қ. Байниязовтың мақаласында дурис пикирлер бар.

3. Қарац. Қ. Әуезов шығ. хәм аудармалары. Нөкис-1967-1987 ж-ғы.

4. Н. Жапақов. Әдебиятымыз хаққында ойлар, Нөкис-1974-ж.

5. «Совет Қарақалпақстаны», 24-октябрь, 1984-ж.

Қ. Айымбетовтың «Әдебиат мәселеси менен қарақалпақ жас жазыушыларының ұазыйпалары» (ойла-сық) мақаласында да усыған уқсас пикирлер орын алды. Әдебиатта мазмун форма мәселесин қарастырып, оған өзінше анықлама береді. «Мәжит улы әдебиат жүзинде тонын жамылып, сыртын қызартып, әдеуір қә-дирин арттырып келди. Бирақ оның шығармаларының түр, мәнис тәуір деп айта алмаймыз.

Мәжит улы шығармасының түр, мәнис жағын ас-тарлап, мийнеткешлерге жақынлатаман десе де, жа-манлық тәрепи жат болған соң оның шығармалары би-зин жамайлық бағытымызға, дәуиримизге құрал бола алған жоқ. Мәжит улы түр, мәнис тәрепинен бизге қа-йыр бермейди, тек тилге бай, жупластырғыш демесек, сыртының ол қызылына қызықпаймыз»¹.

Мине, усындай пикирлер 30-жыллардың ишинде кө-бирек орын алды, буған Қ. Ермановтың, соң И. Фазы-ловтың шығармаларына берилген дөхметли критика қосылды. Ш. Ермекбаевтың «Қарақалпақ кеңес әдебия-тында»,² Н. Табынбаевтың «Жазыушылар арасында ре-волюциялық қырағылықты күшейтейик»³ деген мақа-лаларында сол жыллардағы шоқмарлы критиканың кө-риниси байқалады, жазыушыларды айыплау, тырнақ астынан кир излеу, жала жабыу характерли. И. Сағи-товтың усы жыллары жазылған мақалаларында да бул пикирлер қайталанды.⁴ Н. Жапақов усы жыллары жаз-ған бир қатар мақалаларында С. Мәжитов, И. Фа-зылов, Қ. Әүезовлар ҳаққында бурыннан айтылып кия-тырған ямаса жазыушылар аўқамының басшылығына өтип алып, «душпанлық» жолға түскен жазыушылар-ды әшкаратаған болды⁵. Демек, булар бир-бирин то-лықтырыушы дөхметли пикирлерден ибарат болды. Әдебиатшы Қ. Байниязов бундай пикирлерди өзниниң «Өлгеннен кейин ақланды»⁶ деген мақаласында кел-тирген. Биз усы газетадан мынандай үзиндилерди ал-

¹ «Мийнеткеш қарақалпақ», №33, 1931-жыл.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №116, 1934-жыл.

³ «Қызыл Қарақалпақстан», №169, 1987-жыл.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан», №245, 1936-жыл, №26, 27, 1936-жыл.

⁵ «Қызыл Қарақалпақстан», №146, 27-июнь, 1938-жыл.

⁶ «Совет Қарақалпақстаны», №107, 31-июнь, 1988-жыл.

ыұды дурыс деп ойлаймыз.

«Көркем әдебиет майданындағы артта қалғанлықты тез жояйық» мақаласында И. Сағитов: «Қарақалпақстанда баспа сөз әдебиет жұмысы жаңа дүзиле басланған уақытта Мәжит улы, Ерман улы усаған байшыл-миллетлик идеологиясын синдиргиш оларды совет құкиметинен узақлатқысы хәм кейин қарай тартқысы келди»¹ деп жазды.

«Жазыушылар шөлкеми өз жұмысын қашан қайта қурады» деген мақаласында Н. Жапақов: «Қарақалпақ—совет жазыушылар аўқамынын басына жасырын өтип алған халық дунпанлары Әўезов, Зәхирий, Избасар Фазыловлар қарақалпақ әдебиятын өсирмеўге, оны қысыўға, жаңа талантларға жол бермеўге хәм оларды өзлеринин душпанлық зәхәри менен уўлаўға тырысты. Халық душпанлары қарақалпақ совет жазыушылар аўқамын қулатыўға урынды. Олар жас жазыушылар арасында тәрбия жұмысын бузды».²

Көрип отырғанымыздай жоқарыда пикирлер бир-бирине егиздин сыңарындай уқсас, бир-бирин толықтырып турады.

А. Бегимов тәрөпинен 1930-жылы С. Мәжитов ҳақында айтылған пикир, 1931-жылы Қ. Айымбетовтың мақаласындағы тастыйықлаўлар, 1932-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында тағы да С. Мәжитов туўралы А. Бегимовтың пикирлери, соң И Сағитов Н. Жапақовлар тәрөпинен биз келтирген пикирлер нәтийжеде сол дәўирдин рухына сәйкес келди. Айыпланыўшы жазыушылардың дизими кем-кем көбейе берди. Н. Табынбаев тәрөпинен жазылған «жазыушылар арасын революциялық қырағылықты күшейтейик»³ деген мақаланың характери жоқарыдағы пикирлер менен үнлес хәм тамырлас. Баспа сөзде орын алған «Халық жаўларының идеологиялық майдандағы зыянкеслик ислер»⁴ «Қарақалпақ әдебиятындағы буржуазиялық миллетшилер хәм олардың қәўендерлери»⁵ соңғы мақала «Совет муғаллими» газетасында жәрияланған»⁶

¹ «Қызыл Қарақалпақстан», №245, 24-октябрь, 1936-жыл.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №146, 27-июнь, 1938-жыл.

³ «Қызыл Қарақалпақстан» №169, 28-август 1937-жыл.

⁴ Сол газета, №183, 14-сентябрь, 1937-жыл.

⁵ Сол газетада, №187, 18-сентябрь, 1937-жыл.

⁶ «Совет муғаллими», 24-сентябрь, 1937-жыл.

Көркем әдебиат критикадағы бундай аўхаллар, жазыушылардың творчествосын бақалаудағы бир жақлы пикирлер, дөхметлер сол дәуирдеги Сталиннің атына табынушылықтың, адамларды жаманлап айыплаулардың шоқмарлы критиканың айқын көриниси болды.

Өзлери биреулерди айыплап атырса, екінши биреулер солардың өзин айыплап атырғанын көрип ҳайран қаласаң.

Әлбетте, әдебий турмыста үлкен зыянға алып келген бир жақлама тастыйықлаулар, қас қақпай жаманлауға бейим турушылар биреулер ушын хызмет еткенлигин бийкарлауға болмайды. Оқып отырсаңыз, булар тап тапсырма бойынша жазылған сыяқлы көринеди (әлбетте, барлығы емес).

Әдебий критиканың басым көпшилигин, әлбетте, бундай мақалалар характерлеген жоқ. А. Бегимов, Қ. Айымбетов, И. Сағитов, Н. Жапақовлардың жақсы мақалалары аз емес еди. Әдебий критиканың атмосфера-сын мине, усындай мақалалар белгиледи. М. Дәрибаевтың «Октябрь хәм қарақалпақ әдебияты»¹ «Совет дәуириниң талантлы шайыры»² А. Бегимовтың Науайыға арналған мақаласы³ Артық Шамуратовтың «Көркем әдебиат көрнекли критикаға зәрүр»⁴ Н. Жапақов пенен Мамраевтың «Социалистлик реализм методы менен қуралланған әдебиат сыны ушын»,⁵ Н. Даўқараев пенен О. Кожуровтың «Қарақалпақ әдебиятында В. И. Ленин образы»⁶ И. Сағитовтың «Қарақалпақ әдебияты хәм оның жас жазыушылары»⁷ хәм т. б. мақалалар өзиниң салмақлылығы менен дыққатқа миясар.

Қарақалпақ әдебияты критикасының пайда болыуы Советлик әдебиятымыздың дәслепки адымлары, оның қолға киргизген табыслары хәм усы жолдағы кемшиликтери менен тығыз байланыслы қаралыуы керек. Әдебияттың раўажланыуының дәрежеси оның сапасын белгиледи. Жаңа дәуирге барлық таланты менен хызмет еткен А. Муўсаев, С. Мәжитов, Х. Ахметов, А. Матья-

¹ «Қызыл Қарақалпақстан» №7-ноябрь, 1935-жыл.

² Сол газета. 21-июль, 1938-жыл.

³ «Қызыл Қарақалпақстан» 15-ноябрь, 1938-жыл.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан» 28-апрель, 1939-жыл.

⁵ Сол газетада 11-октябрь, 1939-жыл.

⁶ «Советская Каракалпакия» 21-январь, 1970-жыл.

⁷ «Қызыл Қарақалпақстан» №295, 296, 1935-жыл.

кубов, А. Бегимов, Қ. Ирманов, Ж. Аймурзаев хәм тағы басқа да жазыушыларымыздың творчестволық табыслары әдебий критиканың, сын таллау пикирлердин пайда болыуы хәм рауажланыуына тийкар болды.

30-жыллардың бас гези критиканың жаслығы менен характерленеди, соған қарамастан ол әдебий процессте белгилли орын тутты: дәслепки поэзиялық шығармалардың идеялық—көркемлик дәрежесин, сахналық шығармалардың бағдары, қосық техникасы бойынша пикирлерди жүзеге келтирди. Солай етип, жас әдебияттың буннан былайғы рауажланыуына тәсир жасады. Әдебий критика кем-кем тәсиршең күшке айлана баслады. Демек, ол көркемлик рауажланыудың жетискенлик хәм кемшиликлерин оқыушыға жеткериуде оперативлик көрсетти.

Критика әдебияттың өзин-өзи сезиниуин таный-билги. Әлбетте, әдебият өзин-өзи соншелли терең сезинсе ғана, оның жетискенликлерин соншама унамлы болмақшы.

Рецензиялық мақалалар, хат формасындағы пикирлер, критика—библиографиялық сыпаттағы, гейде ойласықлар, әдебияттың теориясына қатнаслы мақалалар жазылды. Бунның өзи оның форма жағынан изленислерине алып келди. Көркем әдебият өз уактының өмир тиришилигин сәулендириуге хәрекет жасаса, критика усының қандай тереңликте, көркем формада иске асқанлығын ашыуы тийис. Ол сонда ғана «хәрекеттеги эстетика» екенлигин тәмийинлей алады.

30-жыллары әдебий критикамызда өзиниң рауажланыуына байланыслы сәтли хәм сәтсиз адымлар болды.

Бир жағынан оның жаслығы, тәжирийбесизлиги, екнши жағынан таярлықлы кадрларының жетиспеушилиги сезилерли дәрежеде болды. Әдебий критиканың дәслепки шығармалары жазыушы, шайырлардың қәлемине тийисли болды, профессионал критиклер жок еди.

Соның менен бирге әдебий критика рауажланыуында бир қатар кемшиликлерди де атап өтиуге туура келеди. Ең баслысы, айырым мақалаларда шығарманы терең таллау орнына оның мазмунын баянлау, көбирек кемшилигин излеуге қумарлық, критиканың мәдени дәрежесиниң төменлиги, деп қарауға болады. Айырым мақалаларда көркем шығарманың сиясий тәрепин бурмалаушылықлар да ушырасты. Мақалалардың атынан-ақ оның надурис бағытта екенлиги байқалып турады.

Мысалы, «Совет муғаллими» газетасында (24-IX-1937-жыл) «Қарақалпақ әдебиятындағы буржуазиялық миллетшилер хәм олардың қәуендерлерин» деген мақалада Мәжитов, Фазыловлар шығысы жағынан айыпланады. Мысалы, А. Бегимовтың айырым мақалаларында Мәжитовтың шығармаларын таллағанда объективлик жетиспеди: Шацбастың, И. Фазыловтың топламына жазған рецензиясы көркем шығарманың тәбиятына түсинбеушилик еди. Бундай үстиртин жазылған сын мақалалардың кейини айтыс, жәнжел, хәттеки бир-биреуин кемситиўге шекем жетти.

Әдебий критикадағы усундай бир жақлылық, гейде сиясий жақтан бурмалаушылықлар, талантлы жазыушыларға топылыс хәм «тырнақ астынан кир излеушилер» 30-жыллардағы жәмийетимизде орын алған хәкимшиликтиң—Сталинниң хәрекетлериниң әдебияттағы бир көриниси сыпатында қаралыуы керек. Жоқарыда айтқанымыздай С. Мәжитов, Қ. Ирманов, соңырақ И. Фазылов Қ. Әүезов, Н. Дәўқараевлар хәққиндағы сиясий айыплаулар 30-жыллардың орталарында өзиниң шыңына жетти.

Гейпара шаласауат әдебиятшылар қарақалпақ—совет әдебиятының белгилли ўәкиллериниң шығармаларына қара бояу жағып, оларды «душпанлар» сыпатында түсиндирди. С. Мәжитовтың жақсы шығармаларынын мәниси бузып талланды, Н. Дәўқараев шығысы жағынан айыпланды. Бундай турпайы, бирақ сол ўақыттың жағдайына сыйымлы мақалалар баспа сөзде иркинишсиз жәрияланды.

Қарақалпақ әдебий критикасының жетискенлик, кемшиликлери бир қатар жұмысларда дурыс көрсетилди. Мысалы, М. Нурмухамедов әдебиятымызда критиканың дөрәу дәуириндеги жағдайды «критика шығармаларға марксистлик-ленинлик көз қарастан баха бериўдин зәрүр екенлигинен келип шықты. Бул революцияға шекемги алдыңғы қатарлы рус әдебияты классиклериниң принциплерин, сондай-ақ социалистлик реализм критикасының принциплерин өзлестиреўди талап етти»,—деп оғада дурыс бахалайды. Автор критикаға тән болған улыўма жаңалықларды ашады: критика жазыуда бизиң авторларымыздың рус әдебиятынан үйренулериниң унамлылығын, жетискенликлерин дәлилдеди.

Соның менен автор усылар менен бир қатарда әдебий критикаға тән кемшиликлерди көрсетеди: бул оның анализлеудеги сайызлығы, бир тәрәплеме бақалаўға умтылыўшылық. «Айырым критиклер,—деп жазады М. Нурмухамедов,—өз мақалаларында жоқ етиўге урынлыўшылық, сөгис характеринен қутыла алмай келди... Олар тек ғана унамсыз жақларын әшкаралаў менен шуғылланып, унамлы жақларын ҳәм шығарманы жақсылаў жолларын аз көрсетти»¹

ӘДЕБИИ МИЙРАСЛАРДЫ ЖЫЙНАУ ХӘМ КРИТИКА

ӘДЕБИЯТ ИЛИМИНИҢ ДӘСЛЕПКИ ҚӘДЕМЛЕРИ

Халқымыздың оғада бай әдебий мийрасларын жыйнаў хәм өзлестириў мәселеси жас әдебиятымыздың раўажланыўында белгили орын ийелейди. К. Маркс пенен Ф. Энгельстиң мийнетлеринде әйемги дәўирлерде пайда болған халық шығармаларының раўажланыўы жәмийетлик раўажланыў менен бирдейине сәйкесликте бола бермейтуғыны, бай фантазиялық дәрәтпелердиң уақыт өткен сайын тәсириниң сақланып келе бериў мүмкиншилиги ҳаққындағы К. Маркстиң пикири әдебий мийрасларды жыйнаў хәм өзлестириўде изертлеўши хәм жыйнаўшылар ушын бүгин де әҳмийетли. «Дәри менен қорғасын дәўиринде Ахиллестиң болыўы мүмкин бе? Грек искусствосы менен эпосының жәмийетлик раўажланыўдың белгили формалары менен байланыслы болыўында турған қыйыншылық жоқ. Буны түсиниўдиң қыйыншылығы сонда, олар бизге елеге шекем көркемлик лаззет бағышлайды хәм белгили мәниде қол жетпес норма хәм үлги болыў жағынан әҳмийетин сақлап келиўинде».² Бул пикирди биз өз халқымыздың бай эпослық шығармалары ҳаққында да айта аламыз.

Грек мифологиясы грек искусствосының арсеналы

¹ М. Нурмухамедов «Қарақалпақ—совет әдебиятының раўажланыўына рус әдебиятынан тәсири. Нәкис—1956-жыл, 96-98 бетлер.

² К. МАРКС, Ф. ЭНГЕЛЬС, об искусстве. М. 1957. стр 135—136 I-том.

ғана емес, ал оның тийкары болғанлығын, грек искусствосы сол мифологиядан яғный халық фантазиясы тийкарында тәбият хәм жәмийетлик формалардың тийкарында қәлиплескен түсиниктен келип шыққанлығын да К. Маркс жақсы дәлиллеген. Усыған байланысы К. Маркс былай деп жазады:

«Варварлықтың ең төменги басқышында адамның ең жоқары қәсийетлери раўажлана баслады. Өзиниң жеке адамгершилик, шешенлик, диний сезимлер, туўрылық, ерлик, батырлық сезимлери оның улыўма хәммеге тән сыпатларына айналып кетти, соның менен бирге, мийримсизлик, сатқынлық хәм фанатизм белгилери пайда болды. Дин тараўында стихиялық қубылысларға табынуў, жеке қудайлар хәм уллы рухлар ҳаққында гүнгирт түсиниклер орын алды, әпиўайы қасықтар, хәммеге ортақ үйлер, мастан нан писирнуў (жүўери сыяқлы өсимлик)—мине, булардың бәри усы дәўирге туўра келеди. Сондай-ақ, бул дәўир фратерия хәм руўларға бириккен синдиасмникалық семьяларды хәм қәўимлердиң конфедерациясын пайда етти. Адамзаттың раўажланыўында бурында өзиниң көп тәсирин тийгизген уллы қәсийет—адамның қыялы көп санлы мифлердин, легендалардың хәм аңызлардың хатқа түспеген әдебиятын дөрете баслады хәм адамзат әўладына өзиниң құдиретли тәсирин даўам етти»¹

Ф. Энгельстин мийнетлеринде фольклор, халық китаплары ҳаққында оғада бай көрсетпелер бар, буларда халық шығармаларына илимий қатнас жасаў, оларды хәммениң пайдаланыўы ушын басып шығарыўдың зәрүрлиги ескертиледи.

Дийханның аўыр мийнетин, оның езиллип шаршағанын умыттырып, кеўлин көтеретуғын шығармаларды рухый азық болатуғын үлкен ғазийне деп атайды. «Немец халқының кереги ушын бул китаплардың ең жақсыларын не ушын ислеп шығып бастырыўға болмас еди». «Бирақта бундай жұмыслар хәммениң қолынан келе бермейди»². В. И. Ленин жаңа пролетарлық мәденият жасаўда узақ әсирлер даўамында адамзат тәрелинен дөретилген мәдениий байлықларды үйрениў хәм өзлес-

¹ Сонда 270—271-бетлер.

² Сонда II том, 567-бетлер.

тирүүдүн оғада зөрүрлигин көрсөткөн еди. Пролеткультшылар тәрәпинен алға сүрилген—хәр бир класс өзүнүн мәдениятын жаңадан жасауы керек, бурынғылардан пайдаланыуға болмайды,—деген пикирлердин тийкарсызлыгын ашып берди. Усы жагынан Лениннің Маркске байланыслы айткан мына пикирлери характерли. «Маркс капитализм дәуиринде адамзат қолға киргизген билимлердин беккем негизине сүйенди..... Ол адамзат жәмийети дөрөткөн нәрселердин хәммесин де сын көзи менен ислеп шықты, олардың бирде пунктин дыққатсыз қалдырған жоқ».¹

В. И. Ленин пролетар мәдениятына көбирек тоқталып, барлық адамзаттың рауажланыуы менен пайда болған мәдениятты анық билмей турып ямаса оны қайта ислемей турып, пролетар мәдениятын жасау мүмкин емес екенлигин көрсетти. Хақықатында да «пролетарлық мәденият ғайыптан пайда болған нәрсе емес, тап сондай-ақ ол өзлерин пролетариат мәдениятының қәнигелеримиз деп атайтуғын адамлардың ойлап тапқан нәрсеен де емес. Пролетарлық мәденият адамзаттың капиталистлик жәмийет, помещиклик жәмийеттин, чиновниклик жәмийеттин езиушилиги астында дөрөткөн билим араларынын ызамлы рауажланыуы болып табылыуы тийис»² деген еди.

Қарақалпақ фольклорының үлгилерин жыйнау, сондай-ақ Бердақтың айырым шығармаларын халық аузынан жазып алыу, бул жазып алғанлардың айырымларын баспа сөзде дағазалау ХІХ әсирдин орталарынан басланғанлығын билемиз. Профессор Қ. Мақсетовтың мына пикирине қосылмау мүмкин емес. Усы дәуирде (яғный ХІХ әсирдин орталарынан ХХ әсирлердин баслары (А. С.) рус мәдениятының прогрессивлик тәсири Қарақалпақстан мысалында да айырым нәтийжелер берди. ХІХ әсирдин ақыры, ХХ әсирдин басларында рус изертлеушилери Н. Каразин, А. Диваев, И. Беляев тәрәпинен гейпара фольклорлық текстлердин жыйналыуы хәм баспа сөзде көриниуи қарақалпақ материалы бойынша әдебият таныу илими саласында биринши болып мийнет дөретиуге умтылыулар еди. Олардың мийнетлеринде қарақалпақ ауыз-еки сөз мәдениятының изерт-

¹ Ленин о культуре и искусстве. Москва—1956г. 287-бет.

² Сонда.

лениұнның биринши адымлары сезилетуғын еди. Булар әдебий ойлардың тарийхын үйрениўге нәзер аўдарыўға турарлық фактлер екенин еске алыў керек»¹

Рус изертлеўшилері менен саяхатшыларының қарақалпақ аўызеки әдебияты үлгилерин жазып алыўы хәм дағазалаўы туўралы қарақалпақ әдебиятшылары Н. Дәўқараев, Қ. Айымбетов, И. Сағитов, М. Нурмухамедов, Қ. Мақсетов хәм басқалардың бир қатар бақалы пикирлері бар хәм булар олардың изертлеў жұмысларында, мақалаларында орын алды.

Айрықша белгилеп өтетуғын нәрсе, Қарақалпақстанның Россияға ықтыярлы қосылыўына 100 жыл толыўына байланыслы усы үлкен сәнеге арналып, М. Нурмухамедовтың «Рус—қарақалпақ мәдениі байланысларының тарийхынан» (1974) атлы монографиясы басылып шықты. Көплеген тарийхий әдебий фактлерге бай бул жұмыста рус прогрессив ойшылларының қарақалпақ халқының фольклорлық материалларын жазып алыў хәм олар хәққинда мағлыўматлар беріўши, ең баслысы қарақалпақлар хәққинда олардың жақсы пикирде болғанлығына дыққат аўдарылады. Бурынлары гейпара изертлеўлерде үзинди-үзинди күйинде ушырасатуғын мағлыўматларды жыйнап, оны жуўмақтастырып, белгили системаға салған бул—мийнет өзиниң идирий дәлиллиги хәм қызықлылығы менен оқыўшыда унамлы пикир қалдыратуғынын айтпаў мүмкин емес.

Муравьев хәм Гладышевлар 1740—41-жыллары Хийўаға жасаған саяхатында қарақалпақлардың арасында болып, бир қанша легендаларды жазып алады, бастырып шығарады. Н. Муравьевтиң 1819-20-жыллары болған сапарында да көп ғана қызықты материалларды жыйнап, жазып алғанлығы белгили. Булардың ишинде ол «Ғәрип ашық» дәстанының мазмунын өзинше баянлаған. Усындай этнографиялық материалларды жазып алыўда П. Рычков та көп жұмыс ислеген.

Қарақалпақлардың халық творчествосы байлығын хәм оның дәретиўшилиқ уқыбын жақсы бақалап, бир қатар жыраўлардың болғанлығын түсиндирген Чоқан Валиқанов еди. Художник хәм изертлеўши Н. Карзин 1874-жылы Шымбайдың территориясында болып, «Хаял патшалығы хәққинда ертеқ» ти жазып

¹ «Совет Қарақалпақстаны», 23-октябрь 1964-жыл.

алған хәм 1875-жылы «Хәзирги хәм әййемги Россия» деген топламның 3-томында бастырған.

Н. Каразин бул ертекти Шымбайдың базарында бир кемпирден жазып алғанлығын хәм бул адамның оғада талантлы ертекти екенлигине таңланады. «Шымбай базарындағы қойыу көленкеде, шертектин астында орналасқан бир чайханада көп адамлар жыйналысқанлығын», сол жерде гүрриңшил хаял менен танысқанлығын мақтаныш етеди.

Айрықша, қарақалпақ эпосларын хәм тарийхий жырларын жазып алыуда А. Диваевты, А. Беляевты атап өтиуге болар еди. «Алпамыс», «Ер шора», «Шыңғысхан ҳаққында аңыз», «Едиге хәм Тоқтамыс ҳаққында жыр», «Шежире», «Қоблан» сыяқлы шығармаларды жазып алады хәм булардың гейпарасын бастырып шығарады. Совет дәуиринде бул жумысты бежеріуде Н. А. Баскаков көп мийнет етти. Сондай-ақ И. Беляев, А. Самойлович А. Росникова, Н. Остроумов, А. Диваевлар қарақалпақ шайырлары, жырауларынан қарақалпақ әдебиятына тийисли бир қатар материалларды жазып алып бастырып шығарды. Булардың арасында «Алпамыс», «Ер Шора», дәстанлары хәм Ормамбет бийдинц толғаулары бар.

1878-жылы «Туркстан Ұалаяты» газетасында Әжинияз бенен Менештинц айтысы дағазаланды.

Әлбетте, биз рус илимпазлары баслаған усы ийгиликли дәстүрдин совет дәуиринде жақсы дауам етирилгенлигин, тек жыйнау ғана емес, ал оларды изертлеуде үлкен табысларға ерискенлигимизди мақтаныш ете аламыз.

Социалистлик мәдениятты рауажландыруу жумысы халық әдебиятын классик шайырлардың шығармаларын жыйнау хәм изертлеу тарийхий эстетикалық зөрүрлигин көрсетти. Халықтың ауыз-еки әдебияты, классик шайырлардың айырым шығармаларын жазып алу Октябрь революциясынан бурын-ақ рус изертлеушилері тәрәпинен жазып алынғанлығын айттық. Бирақта оларды илимниң айналысуына салуу, халықтың ийгилигине айландыруу совет дәуиринде ғана алынды. Халық мийрасларын жыйнау хәм изертлеуде жазушыларымыз Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, О. Қожуров, Н. Жапақов, С. Моўленов, Ш. Хожаниязов, А. Бегимовлар көп жумыс иследи. 30-жыллардың ишинде 20 дан аслам дәстанлар жазып алынды. «Едиге», «Алпамыс», «Қоб-

лан», «Мәспатша» дәстанлары өз алдына кітап болып басылып шықты мақал-нақыллар, легендалар, ертектер, көп ғана халық қосықтары жыйналды. Жийенжырау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ Өтеш, Омар шайырлардың қосықтары, поэмалары, жазып алынды, олардан айырым үлгілер 30-жылдары дүзілген әдебиеттан оқыу кітаптарына киргизилди.

1941-жылы Бердақ шайырдың лирикалық қосықтар топламы шықты, ал сол жылы «Қарақалпақ халық творчествосы» рус тилинде «Возрожденный народ» деген үлкен кітаптар шығарылды. Буған ауызекі әдебиеттың үлгілери, классик шайырлардың шығармалары киргизилди.

30-жылдарда мәдений мийрасларға күшли дыққат аударыушылық характерли. Улыума көп миллетли совет әдебиетларындағыдай-ақ, қарақалпақ әдебиетында да әдебий мийрасларды жыйнау, классик шайырлардың, халық шайырларының шығармаларын бастырып шығарыу, олар менен күнделикли жұмыс алып барыу, ауызекі әдебиеттың көп санлы үлгілерин жыйнау хәм бастырып шығарыуға мәмлекетлик ис сыпатында қатнас жасау Пүткілсоюзлық совет жазыушыларының биринши съездиндеги Горькийдің көрсетпелеринен кейин-ақ қызғын қолға алыды. Әдебий мийрасқа надурис көз қараслар әдил түрде критикаланды.

Қарақалпақ халқының әдебий мийрасларын жыйнау совет дәуиринде, айрықша 20-жыллардың ақырларында басланды. Бул үлкен жұмысты баслау хәм хәуижлендириуде, жас миллий интеллигенцияны тәрбиялап жетистириуде А. Л. Мелков, А. С. Морозова, Н. А. Баскаков, А. А. Соколов хәм т. б. белгили үлес қосты. Бул илимпазлардың мийнетлери бизиң қарақалпақ илимпазларының жұмысларында жоқары бақаланғанлығын көремиз.

А. С. Морозова «Халық әдебиетын үйрениуге үлкен кеуил бөлинсин» («Мийнет әдебиеты», №2, 1932-жыл) деген мақала жазып, онда мийраслардың әхмийетин кеңнен түсиндирген: «Қарақалпақлар халық әдебиетына жүдә бай. Усы адамзаттың өмир тарийхы менен киятырған ғазийнесин үйрениу, жыйнау, пайдаланыу арқалы пролетариат мәдениетын дүзиу мүмкин».

Қарақалпақ әдебиетшылары арасында да мийрасларға нигилистлик көз қараслар, ески әдебиеттан ат-

тонын ала қашыушылардың болғанлығын 30-жыллардың ишинде жазылған сын мақалалардан көриуге болады. «Жергиликли баспа сөзде қарақалпақ фольклорын жыйнау үйрениуге шақырық былай тұрсын, ал ҚарАПП оған қарсы болды, халық дәретпесинен нұсқалардың өзи баспа сөзде жүдә жекке-сыйрек ушырасты». Әдебий мйрасларды жыйнау хәм бақалау исине бундай көз қараслардың белгилі дәрежеде пркиниш болғанлығы сөзсиз. Оның үстине әдебий сынның жаслығы, оның менен шуғылланыушылардың илимий-теориялық жақтан тәжірийбесиниң азлығы да сезилерлі еди.

Ескертип өтетуғын бир жағдай, әдебий критика менен әдебият илими бир-бири менен күтә жақын бир-бирин толықтырып отырады. Критиканың сапасының күшли болыуында әдебият илиминиң, сондай-ақ әдебият илиминиң жоқары бийикке көтерілиуінде критиканың да роли күшли. А С Пушкинниң әдебият критикасын искусство шығармаларындағы көркемлик пенен кемшиликти ашатуғын илим деп бақалауында үлкен мәни бар. А. Фадеев сыяқлы белгилі жазушы өзиниң «әдебият таныу хәм критика» деген мақаласында критик пенен әдебиятшыны. (Әдебият тарийхын изертлеуши) жикке бөлип қараудың надурсы екенлигин ескерткен еди. Егер усыларға биз Белинский, Чернышевский, Горький Луначарскийниң мийнетлериниң әдебий сынғада, әдебият илимине де тийисли екенлигин қоссақ А. Фадеевтиң пикири күтә дурсы. Өйткени, буларда әдебияттың практикалық әҳмийети де, оның рауажланыуының ызыамлылығы да, теориясы да қатар жүреді.

Бул айтылғанлар қарақалпақ әдебий критикасы менен әдебият илимине де толығы менен тийисли.

30-жыллардың ишинде қарақалпақ совет әдебиятының әдеуір дәрежеде рауажланыуы әдебий мйрасларды азты-көпли өзлестириуге де байланысly болды. Жазыушылардың екінши съездинде ауыз-еки әдебият хәм классик поэзия бойынша арнаулы докладлардың тыңланыуы да унамлы қубылыс болды.

Қарақалпақ фольклоры менен революцияға шекемги әдебият тарийхы бойынша әдеуір мағлыұматларды өз ишине алатуғын Қ. Айымбетов хәм О. Қожуровлардың «Қарақалпақ әдебиятының түрлері», «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» №4, 5, 6, 7, 1939-ж. хәм №1,

2, 1940) мийнети дыққатқа ылайық. 1940-жылы бул мийнет өз алдына китап болып басылып шықты.

Авторлардың усы мәселеге ат салыўын да, журнал редакциясының жақсы басламасында ҳәр тәрәплеме қуўатлаўға турарлық. Редакциядан мынадай ескертиў берилген: Оқыў орынларында қарақалпақ әдебиятын оқытқанда материал болмағанлықтан муғаллимлерге көп қыйыншылық келип жүр. Муғаллимлерге ҳәм өз бети менен оқыўшыларға көмек бериў мақсетинде жазылған тил ҳәм әдебият илим-изертлеў секторының илимий хызметкерлери жолдас Қ. Айымбетов пенен О. Кожуровтың «Қарақалпақ әдебиятының түрлери» деген усы мақаласын басып шығарып отырмыз. Бундай мақаланың биринши жазылыўы болғанлықтан кемшилиги болыўы мүмкин. Сөйтседе әдебият муғаллимлерине ҳәм өз бети менен оқыўшыларға көп пайдасы тийер деп ойлаймыз» (сол журнал, №4, 1939-ж).

Әдебият тарийхы ушын материаллар сыпатында берилген бул мақалада авторлардың өз алдыларына қойған ўазыйпасыда көрсетилген: «Қарақалпақ тарийхы, қарақалпақ әдебиятының тарийхы еле жазылған жоқ. Сол әдебият тарийхын жазыуда, сол тарийхқа бейимленген материалларды көптең алдына салып пикир алысыў».

Жумыста қарақалпақ тарийхына байланыслы көп мағлыўматлар бар, булар тийкарынан проф. П. П. Ивановтың пикирлерине сүйене отырып, өз пикирлерин баянлаған, қарақалпақ дәстанларының дәўирин анықлаў бойынша да изленислер аз емес. Авторлар қарақалпақ аўыз-еки әдебиятын 13 түрге ажыратады, олардың айырым түрлерине мысаллар келтирип, өз пикирлерин дәлиллеп отырған. Соңғы дәўирлерде классификацияланған қарақалпақ фольклорының изертлеўшилери ең алды менен усы авторларға көп миннетдар екенлигин мойындамасқа болмайды.

Жумыста кеңирек талланған «Алпамыс» дәстаны. Көркемлик жағынан бул дәстанның басқа дәстанлардан орны бөлек екенлигин айтқанларына да қосылыў керек. «Алпамыс» дәстанын деп жазады мақалада,—қарақалпақ фольклорының жыйнағы деўге болады, себеби дәстан қарақалпақ халқының аўыз әдебиятын болдығынша өзине сыйыстырған. Бул жөнинде қарақалпақ фольклорын таллап тексермей-ақ. «Алпамыстың» өзін

толық тексеріу жеткиликли болар еди». Авторлардын бул пикиринде шынлық бар, өйткени дәстанның бақалылығы соңғы изертлеулерде де тастыйықланған. Сондай-ақ усы дәстандағы базы бир атамалар, тарийхый дереклер жөнинде қызығарлы мағлыұматлар берилген, батырлық дәуир туұралы да болжамлар орынлы («жау болса—батыр басым, дау болса—бий басым, деп ханға хеш нәрсе қоймай жүрген уақыт»). Пытыранқы руұларды бириктириуде «Алпамыс» дәстанын «Игорь полки туұралы» дослық мәселеси бойынша «Жолбарыс терисин жамылған палуан» менен салыстырыуларында да кыйсын бар.

Авторлар биринши мәртебе қарақалпақ фольклорының классификациясын жасаған, олардын шығу тарийхы, дәуирлері жөнинде де салмақлы илимий пикирлер айтады. Мақаланың жазылған уақты ушын әхмийетли орын ийелегенлигин көрсетиу менен бирге, авторлар көп фактик материалларды жыйнап, бир системаға түсиргенинің өзи-ақ мақуллауға турарлық, бул материаллар мектептин әдебиат муғаллимлерине, институт студентлерине көп көмек бергенлигин де есапқа алыу орынлы.

Авторлар илимий экспедицияға қатнасуу арқалы әдебий мийрасты тек жыйнау емес ал кең пропагандалау жумысында да илимге көп пайда келтирди.

Бул жумыста революцияға шекемги қарақалпақ поэзиясының ири ўәкиллеринин творчествосы ҳаққында да дәслепки қызықлы мағлыұматлар берилди. Бул шайырлардың шығармалары туұралы берилген мағлыұматлар соң әдебиат тарийхшылары тәрепинен дауам еттирилди ҳәм кем-кемнен теренлесип барғанлығы сөзсиз.

Әлбетте, «Қарақалпақ әдебиятының түрлері» дәслепки адым еди, соған байланыслы онда айырым жаңылыс пикирлер де ушырасады, булар әдебиат илиминин жаслығынан, әдебиат тарийхының жетерли изертленбегенлигинен деп қарауға болады.

1940-жылы Қарақалпақстан жәмийетшилиги уллы шайыр Бердақтың қайтыс болғанына 40-жыл толыу күнин белгиледи. Соған байланыслы баспа сөзде шайырдың творчествосы туұралы көплеген мақалалар дағазаланды. Бердақтың шығармалар жыйнағы баспадан

шықты. (1941). Бердақ туұралы жазылған мақалалардың ишинде О. Кожуровтың «Бердақ («Қызыл Қарақалпақстан №208, 209, 211, 1940-жыл) М. Дәрибаевтың «Бердақтың қосықлары хаққында» («Қызыл Қарақалпақстан», №287, 290, 291, 1940-жыл) деген көлемлі мақалаларын атап өтиўге болады.

Булардан басқа И. Мамыраев, Қ. Ермановлардың Бердақ шайыр хаққында мақалалары жәрияланды.

30-жыллардың ишинде жазылған Бердақтың творчествосына байланысly мақалалар әдебий критика менен әдебият илиминин дәрежесинин көтерилиўине үлкен себебин тийгизди. Қарақалпақ әдебиятшыларының мийнетлеринде Бердақтың қарақалпақ поэзиясы тарийхындағы орын, туўысқан әдебиятлар менен байланысы сыяқлы илимий пикирлер көтерилди, шайырдың қосықларының қурылысы менен көркемлиги азлы-көпли сөз болды. Сөйтип, бул тараўда әдеўир жумыс исленди.

Әдебий мийрас, әсиресе, классик поэзиямызды пропагандалаўда, олардың мәнисин түсиндириўде 30-жыллардың орталарынан баслап Нәжим Дәўқараев үлкен мийнет етти. Н. Дәўқараев классик әдебиятты, соның ишинде Бердақ шайырдың творчествосын изертлеўде Қарақалпақстанда әдебият илимин баслады десек, артықша айтқан болмаймыз. Оның «Қарақалпақ поэзиясы хаққында»¹. «Бердақ қосықлары»² «Қарақалпақ әдебиятының тарийхы жөнинде»³ деген мақалалары қарақалпақ классик әдебияты тарийхын изертлеўде оғада әҳмийетли орын ийелейди.

Н. Дәўқараев классик әдебиятымыздың тарийхында Бердақтың ролин ашыў жағынан көп изертледи, шайырдың шығармаларының тийкарғы идеясын дурыс көрсетти. Бирақта, Н. Дәўқараевтың бул мақалаларында қарақалпақ шайырларының тек жетискенлик жақларына көбирек дыққат аударылды.

Өзинин Бердаққа хәм революцияға шекемги поэзияға тийисли мақалаларын Н. Дәўқараев кейин қайта ислеп толықтырды хәм соң өзинин үлкен изертлеўлеринде пайдаланды. Сонлықтан бул мақалалардың характерлерин менен мазмунына тоқталып отырмай-ақ, бу-

¹ «Қызыл Қарақалпақстан» №301, 302, 1936-жыл.

² «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы», №5, 1939-ж.

³ «Қызыл Қарақалпақстан», №298, 1940-жыл.

лар ҳаққинда өз орнында пикир айтыўға ҳәрекет ете-
миз.

Бул жылларда Бердақтың творчествосы бойынша О. Кожуровтың «Бердақ»¹ М. Дәрибаевтың «Бердақтың қосықлары»,² И. Мамыраевтың «Бердақтың шығармаларындағы демократиялық идеялар»,³ Қ. Ермановтың «Бердақ Қарғабаев»⁴ А. Бегимовтың «Бердақ қарақалпақ әдебиятының классиги»⁵ сыяқлы мақалалары дағазаланды. Әлбетте бул мақалалардың хәммесинде де Бердақтың уллы шайыр болғанлығын дәлил-леўге ҳәрекетленниўшилик бар. Усылардың арасында О. Кожуровтың мақаласын атап өтиў мүмкин. Өйткени, бунда жетискенлик хәм кемшилиги менен бул сол дәўирде жазылған мақалаларға характерли пикирлерди бир қанша жәмлестирген. Автор шайырдың шығармаларының идеялық бағытын сол дәўирдин шынлығы менен түсиндириўге умтылады.

Ал, М. Дәрибаевтың мақаласында Бердақтың шығармаларының халық поэзиясы менен байланыс тәрепи, көркемлиги ҳаққинда идәралды пикирлер бар.

Бердақ ҳаққинда жазылған мийнетлерден шығатуғын жуўмақ сонда, булар әдебият илимине баслама болды, ал Бердақтың творчествосы усы илимнің орайы болып есапланады. Бирақта асыра мақтаў, көтермелеў, шайырдың шығармаларынан, көз қарасынан тек унамлы жағын көриў бул материаллардың бәрине де тән.

Уллы Уатандарлық урысқа шекемги жылларда қарақалпақ әдебиятшылары туўысқан халықлардың әдебий мийраслары ҳаққинда да пикир билдирди. Булар белгили бир сәнелерге байланысты жазылғаны менен олар қарақалпақ әдебиятына байланыста қарастырылады. Наўайы, Низамий, Шевченко, Пушкин, Жамбылдың шығармаларының қарақалпақ тилине аўдарылыўы менен бир қатар критикалық материаллар дағазаланды.

Қ. Әүезов 1937-жылы Пушкиннің «Евгений Онегин» романынан аўдарма жасады хәм «Пушкиннің қосық-

¹ «Қызыл Қарақалпақстан», №208, 209, 211, 1939-жыл.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №287, 290, 291. 1940-жыл.

³ «Қызыл Қарақалпақстан», №273, 1940-жыл.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан», №271, 1940-жыл.

⁵ Бердақ. Толық жыйнақ. 1941-жыл, 3—10-бетлер.

лары¹ деген мақала дағазалады. Мақала А. С. Пушкиннің қайтыс болғанына жүз жыл толыу мүнәсімбети менен 1937-жылы «Жеңіс қауазы» журналында дағазаланған едн.

Атап өтетугын нәрсе сонда, Қ. Әуезов Пушкин шығармаларын таллағанда оны қарақалпақ әдебиятының рауажланыуы бағытынап қарастырады, жазыушыларымыздың ұазыйпаларын белгилеуге умтылады.

Мақала авторының бир-екни пикирин келтирип өтейик.

«Пушкиннің изертлеушлик, тарийхшылық әмелий иләжлары бир жақлы ғана емес, ол дүнья жүзиндеги жақсы әдебиятшыларды, шайырларды изертлеп, олардан пайдаланғанда, рус халқының тилин, қосығының дүзилисин тийкарға алып, усының менен байланыстырады. Халықтың творчествосын изертлеу, оны үйрениу менен жүдә көп шуғылланады. Халықтың ертеклерин тап халықтың айтыуы бойынша қосыққа айландырып, сулыу шығарғанын көремиз... 1936-жылдан баслап, бир неше шайырларымыз Пушкиннің шығармаларын изертлеп, бирнешелерин қарақалпақ тилине аўдара баслады. Бул талўас қарақалпақ жас поэзиясын байытыўда хәм раўажландырыўда гуман жоқ».²

Бул пикирлер шайырларымызды Пушкиннің ис-усылын билеуғе, оның шайырлық шеберлигин ийелеуғе шақырады. Соның менен бирге автор Пушкинди қарақалпақ оқыушыларына толығырақ жеткерийдің зәрүрлигин, бул жолдағы ұазыйпаларды да жақсы анықлайды.

М. Дәрнбаевтың «Т. Г. Шевченко қаққындағы»³ «Маяковский⁴ туўралы» А. Бегимовтың «Уллы өзбек халқының уллы шайыры»⁵ Н. Жапақовтың өзбек совет әдебиятының ең ири ўәкили»⁶ «Хамза қаққында». Н. Дәўқараевтың «Фархад хәм Шийрин»⁷ мақалалары әдебият байланысына арналыуы менен бағалы.

¹ Қасым Әуезов шығ, хәм аўдармалары Нөкис, 1987, 198—209—бет-р.

² Сол китапта, 207-208-бетлер.

³ «Қызыл Қарақалпақстан» 1938-жыл 9-март.

⁴ Сол газета, 1938-жыл, 21-июль.

⁵ Сол газета, 1938-жыл, 15-ноябрь.

⁶ Сол газета, 1938-жыл, 24-июль.

⁷ «Қарақалпақстан әдебият хәм искусствосы», №6 1937-ж.

Е К И Н Ш И Б Ө Л И М

УЛЛЫ УАТАНДАРЛЫҚ УРЫС ЖЫЛЛАРЫ ХӘМ УРЫСТАН КЕЙИНГИ ДӘУИРДЫ И ӘДЕБИЙ КРИТИКА ХӘМ ӘДЕБИЯТ ИЛИМИ

(40 — 50-жыллар)

Жоқарыда биз әдебий критика хәм әдебий нзертлеу-дин дәрежеси менен таныстық. Критиканы дәслеп жазыушылардың өзлери баслап берди, ал әдебият илими менен шұғылланыушылар да тийкарынан жазыушылар болды. Әдебий критикаға жиий араласып отырған, А. Бегимов, Қ. Әўезов, Қ. Айымбетов, Ө. Қожуров, Қ. Ерманов, М. Дәрибаев, хәм т. б. хәм жазыушылықта, хәм критика тараўында әдеуир нәтийжели иследи.

Уллы Уатандарлық урыс жылларындағы әдебий критика 30-жыллар менен салыстырғанда сол дәрежеде бола алған жоқ. бул жыллардағы әдебиятымыздың өзи ири көлемдеги прозалық шығармаларды бере алмады. Деген менен хәр бир дәуирдин өзинин характерли белгиси бар хәм уллы Уатандарлық урыс жылларының критикасы өз мүмкиншилигинше гана көринди.

Уллы Уатандарлық урыс дәуири совет әдебиятларының алдына жаңа ўазыйпаларды қойды: жазыушыларымыз халқымыздың тарийхта көрилмеген қаҳарманлығын, тылдағы мийнет көтеринкилигин сүүретледи, совет халқының жеңиси ҳаққында жырлаў баслы мәселе болды. Қарақалпақ совет әдебияты қаҳарманлықтың күшин сәўлеслендириўши жаўынгер, оптимистлик әдебият болып танылды. Уақыттың гезектеги мәселелерин сүүретлеўши поэзияның шағын түрлери әдебияттың кәрўанбасысы болды. Сөйтип, қарақалпақ әдебияты, тийкарынан поэзия менен характерленеди де, критикада поэзия мәселеси көбирек сөз болды.

Урыс жылларында «Уатан ушын», «Жаўды жексен темиз», «Уатандарлық қосықлар», «Кишкене георойлар» сияқлы топламлар басылып шықты. Қарақалпақ шайырлары Ж. Аймүрзаевтың «Қаҳарманлық гүрес» (1942 ж) Садық Нурымбетовтың «Жеңимпаз халық» (1942-ж) М. Дәрибаевтың «Гүреске» (1942 ж) Д. Наз-

Бергеновтың «Биз жеңеміз» (1942) «Еки батыр» (1944 ж) Х. Сейтовтың «Жеңіс үшін алға» (1944), Ж. Ташеновтың «Жеңімпазлар» топтамалары жәрияланды, драматургия тарауында «Алпамыс», «Арал қызы», «Бизің бағадыр» сыяқлы белгилі пьесалар сахналастырылды.

Ал, әдебиет критикасының алдында урыс жылларында жазылған шығармалардың, айырым топтамалардың өз алдына қойылған жауынгерлік мийнетлерін қалайша орышлап атырғанлығын түсіндіріуі, әдебиатымыздың, ұлыұма ұақыт талабына сай ат салысыу дәрежесін анықлау ұазыйпасы турды. Областьлық партия комитети, Қарақалпақстан хұкимети әдебиатымызды раўажландырыу үшін үлкен илажлар иследи, мысалы, урыс жылларында ҚҚАССР Министрлер Совети ең жақсы роман, повестьлер үшін әдебий конкурс жәриялады¹. Әдебиатымыздың алдында турған ұазыйпаларды айқын көрсетиуши, жазыушыларымыздың творчестволық активлигин арттырыуды көзде тутқан «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының «Қарақалпақ әдебиатын тағы да раўажландырайық² деген бас мақаласы урыс дәуириниң талабына ылайық жазыушылардың гезектеги ұазыйпаларын конкретлестиреди. Областлық партия комитети тәрепинен әдебиатымыздың раўажланыуына бул ғам-хорлықтың бир көриниси болды. Буннан бурын да областлық партия комитети Қарақалпақстан жазыушылар союзының жумысы ҳаққында арнаулы қарарлар қабыл еткенлиги (21-январь, 1941-ж) усы қарардың орынланыуының барысы ҳаққында М. Дәрибаевтың докладын тыңлағанлығы белгилі.³

Характерли нәрсе, бунда әдебий журналдың жумысы, әдебий критиканың жағдайы, әдебий шеберлік мәселелеринен сөз болды ҳәм пикир алысты.

Уллы Уатандарлық урыс жылларындағы әдебий критиканың басламасы сыпатында М. Дәрибаевтың «Шайырлар Уллы Уатандарлық урыс күнлеринде»⁴ деген мақаласы болды. Усы жазыушының «Сапалы әдебиаты ушын», деген мақаласы.⁵ Қарақалпақ Совет әде-

¹ «Қызыл Қарақалпақстан» 29-октябрь, 1944-жыл.

² «Қызыл Қарақалпақстан» 27-июнь, 1943-жыл.

³ «Қызыл Қарақалпақстан», 12-февраль, 1941-жыл.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан», 23-июль, 1941-жыл.

⁵ «Қызыл Қарақалпақстан», 7-январь, 1942-жыл.

биятының алдағы ұазыйпаларына арналды. Мақалада автордың өз заманласларының шығармаларына критикалық көз қарасы байқалады. Ал, 1942-жылы жерияланған, «Қарақалпақ шайырларының дауысы» мақаласы поэзияның өз ұақтының сорауына қалай жууап берип атырғанлығын қарастырған.

М. Дәрибаев өз мақаласында прозаны рауажландырыу хэм әдебий критиканы жанландырыу бойынша да пикир билдиреди. Қарақалпақ жазыушыларының екінши съездинде драматургия бойынша салдамлы пикир билдирген жазыушының поэзия ҳаққындағы пикирлері де өз ұақты ушын унамлы қубылыс болғанлығын айтыу керек.

Көп миллетли совет әдебиятындағыдай қарақалпақ шайырлары да болажақ урысты жеңил түсінди, ал урыс басланған күнлері жазылған қосықларда «Барса жеңип қайтатуғын, астында колхоз баққан аты, қолында қылышы бар» батырларды көз алдыларына келтирди, «қолда найза, мен урыста, ғайратыма жау тен келмес», деп жырлады. Жасыратуғыны жоқ, поэзияда усындай шындықтан узақ қахарманлардың образы дөреді. Белгилі совет шайыры Алексей Сурковтың мына бир пикири характерли: «Бирақ, ҳәзир бизге қол шаппатлайтуғын қосықлар дөреуи керек емес. Тыңлағанда мушынды қаттырақ түйетуғын яки жылайтуғын, ямаса тислеринди қышырлатып жиберетуғын қосықлар керек».¹

Усы айтылғаандай-ақ, урыс дәуири поэзияның алдына бурынғылардан басқа жаңа талаптар қойды. Бизнің қарақалпақ жазыушылары усы сыпаттың поэзияда болыуын талап етти. Жазылған мақалалар да усы бағдарда пикир айтыушылық бар.

Бул жыллары әдебий процеске өзиниң критикалық мақалалары менен Н. Дәуқараев актив араласты. Урыс жылларында Н. Дәуқараев Жазыушылар Союзында иследи, мәмлкетлик театрдың жұмысын басқарды, искусство ислерине басшылық етти. Мине, буның бәри Н. Дәуқараевтың шөлкемлестиріуі уқыбын көрсетти. Н. Дәуқараевтың мақалалары жиий-жиий баспа сөзде дағазаланып барды.²

¹. А. Сурков. «Голоса времени» Сп. 1966. стр 163.

². «Қызыл Қарақалпақстан» 6-август, 1942-жыл сол газета, 1-ноябрь, 1942-жыл.

Әдебиі критикада И. Сағитов нәтижелі иследи, ол бул ҳаққында: «Уллы Ұатандарлық урыс жылларында мен қарақалпақ жазыушыларының шығармалары туу-ралы әдебиі критикалық мақалалар жазып турдым. Ол мақалаларым республикалық газета — журналларда дағазаланды. Н. Жапақов пенен бирликте «Халық батырлары» деген еки топлам дүзип шығардық»¹ деп еске түсиреди. Усылардың арасында Садық Нурымбетовтың «Жеңимпаз халық» топламына,² Н. Дәуқараевтың «Алпамыс» пьесасына арналған «патриотлық спектакль»³. сыяқлы мийнетлерин атап өтиуге болар еди. Егерде С. Нурымбетовтың топламын таллайды екен, автор Садық шайырдың шығармаларының халыққа хызмет етүүдің жақсы үлгиси болғанлығын, булардағы күшли патриотизмди жоқары бақалайды.⁴ Ал, «Алпамыс» пьесасы бойынша ол көп ғана бақалы критикалық пикирлер билдирди.⁵

И. Сағитовтың «Гүресшен шайыр» атлы мақаласы талантлы халық шайырларының поэзиядағы орнын дурис ашып береди, 1942-жылы Садық Нурымбетовке ең биринши болып «Қарақалпақстанның халық шайыры» хурметли атағының берилиуи тосыннан болмаса керек. Урыс жылларындағы драматургия нағыз жауынгерлик жанр болды. Ж. Аймурзаевтың «Қоля», «Совет қызлары» «Лейтенант Елмуратов», «Перзент», «С. Хожаниязовтың «Бизің бақадыр», Н. Дәуқараевтың «Алпамыс» шығармалары үлкен көтеринкилик пенен күтип алынды. Тек, «Алпамыс» спектакли бойынша көплеген рецензиялық мақалалар жазылды. Булардың ишинде И. Сағитовтың, Орынбектин⁴ Хожабектин⁵ мақалалары бул пьесаға халықтың қаншелли қызыққанлығын дәлиллейди.

Улыўма «Алпамыс» пьесасының қойылыуы театрдың үлкен жеңиси болды, ол халқымызды патриотизм рухында тәрбиялауда белгили дәрежеде хызмет етти. Пьесаның идеясы душпанды қыйратыу, елди азат етиу — урыс жылларындағы совет жауынгерлеринин мақсети менен оғада үнлес келди.

¹ И. Сағитов. Әдебият хәм дәўир 1988, 295-бет.

² «Қызыл Қарақалпақстан», 8-март, 1942-жыл.

³ «Советская Каракалпакия», 25-ноябрь, 1942-жыл.

⁴ Г. Есемуратовтың «Нежим Дәуқараев» деген очеркин қараң: «Нежим Дәуқараев», шығар. 1-том, 1970, 30-бет

⁵ О. Кожуров, шығ. 1988-жыл, 46-49-бетлер.

Усы көз қарастан пьесаға берілген Орынбек хәм Худайбергенлердің баҳасы менен келісіўге болар еди: Бизің елимізге қыянетшиллик пенен топылған жаўыз душпанға — немец ҳарамзадаларына қарсы, халқымыздың бахыты, азатлығы, ар-намысы ушын урысып атырған қарақалпақ халқының улларына Алпамыс, Қоблан, сыяқлы халық батырларының образлары рух береді. «Алпамыс» постановкасы қарақалпақ мәмлекетлик театрының коллективни ушын сынаў болды. Постановка «Халық ушын, намыс ушын, ар ушын» деген сүрен менен ашылды.¹

«Алпамыс» пьесасының үлкен жапалық болғанының гүўасы сыпатында тағы мына фактти көрсетиўге болады: пьеса 1942-жылы 7-ноябрьде сахнаға шықты, ал 13-ноябрьде «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы оған арнаулы бет шөлкемлестирди. Солай етип «Алпамыс» драмасын бизің әдебий критиканың «Қарақалпақ искусствосының жаңа табысы», патриотлық спектакль» деп атаўларының мәнислері түсиникли.

Мырзағалий Дәрибаевтың шығармаларына арналған мақалаларда оның творчестволық илгерилеуі, оған критикалық баҳалар сол ўақыттың талабынан келип шыққанлығын көреміз. Н. Жапақовтың² М. Дәрибаевтың қосықлары ҳаққында А. Шамуратовтың³ «Мырзағалийдың гейпара қосықлары туўралы», рецензиялары өзлериниң объективлиги менен характерли. Әлбетте, буларда критиканың теориялық мәселелери емес, ал күнделикли әдебий процеске оның қатнасын ғана байқаўға болады. Усының өзи-ақ әдебий критиканың азли-көпли хызметі болып есапланады.

Булардан басқа бұл жыллары дағазаланған мақалалардан И. Сағитовтың «Республика жазыўшылары урыс күнлеринде»,⁴ «Қарақалпақстан әдебиятының ўазыйпалары»,⁵ «Сүймегенге сүйкенбе»⁶ (Рецензия) А. Ирошниковтың «Қарақалпақ әдебияты Уллы Ұатан-

1. О. Кожуров шығ. 46-47-бетлер.

2 «Қызыл Қарақалпақстан», 16-январь, 1941-ж.

3 «Қызыл Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы. №2, 1941-ж.

4 «Советская Каракалпакия», 8-январь, 1943-ж.

5 «Советская Каракалпакия 23-сентябрь, 1945-ж.

6 «Қызыл Қарақалпақстан; 15-январь 1945-ж.

дарлық урыс күнлерінде»,¹ «Рус хм қарақалпақ тиллеринде», В. Поповтың «Қарақалпақ жазыушыларының нәубеттеги ұазыйпалары»,² Ә. Шамуратовтың «Қарақалпақ искусствосы Уатандарлық урыс хызметинде»³ С. Бассинниң «Қарақалпақ әдебияты урыс күнлеринде»⁴ Н. Дәуқарасевтың «Урыс күнлеринде қарақалпақ искусствосы»,⁵ «Әдебиятымызды тағы да көркейтейик»⁶ Қ. Айымбетовтың «Арал қызы»⁷ (рецензия) мақалаларының жазылуы әдебий критиканың тарийхына тийисли.

«Арал қызы» пьесасы Ә. Шамуратов хәм Ж. Аймурзасевлар тәрәпинен 1941-жылы Ташкентте өткерилетуғын декадаға арналып жазылған еди. Қ. Айымбетов усы пьесаның қойылуына байланыслы жазылған рецензияда пьесаның мазмунын баянлаған, баслы қахарманларының образларының қалай жасалуын қарастырады. Мақала улыуы мақтау рухында жазылған, рольлердин орынланыу дәрежеси, режиссерлық шеберлик мәселелери қозғалмаған, ал тематика жағынан оның актуальскенлиги көрсетилген. Ал, Қ. Хулайбергеновтың «Жас жазыушыларға кеуил бөлинсин»⁸ деген мақаласында уаллы Уатандарлық урыс жылларындағы әдебияттың жағдайы хәм биринши көлемли пьеса «Лейтенант Елмуратов» ҳаққында пикир билдирилген. Пьеса өзиниң жетискенлик хәм кемшилиги менен жазыушының творчествосында белгили орын ийеледи.

Урыс жылларындағы әдәбий — критикалық мақалалардан Ә. Шамуратовтың «Жигирма жылда қарақалпақ совет әдебияты»⁹ деген образлы мийнетин көрсетиу мүмкин. Автор қарақалпақ совет әдебиятының тарийхий жолына, оның при баслы ўәкиллериниң творчествосына таллау жасаған.

Уллы Уатандарлық урыс жылларындағы при көлемдеги әдәбий критикалық изертлеу жумысларының қатарына И. Сағитовтың «Бердақ—уллы патриот шайыр»

¹ «Советская Каракалпакия», 19-июль, 1942-ж.

² «Советская Каракалпакия», 7-8-февраль, 1941 ж.

³ «Қызыл Қарақалпақстан», 13-ноябрь, 1942-ж.

⁴ Сол газета, 1-ноябрь 1944-ж.

⁵ Сол газета, 2-февраль, 1944-ж.

⁶ Сол газета, 6-июнь, 1941-ж.

⁷ Сол газета, 30-августь, 1944-ж.

⁸ «Қызыл Қарақалпақстан», 2-февраль, 1944-ж. №23.

⁹ «Қызыл Қарақалпақстан», 23-декабрь, 1944-ж.

(1943). С. Бассинин «Бердақ шайыр — великий поэт — патриот» (1943) деген кітаптарын қосыуға болады. Егерде бұған шекем де Бердақ хақында жазылған мақалаларды есапқа алсақ, бұларда Бердақ шайырдың творчествосының кең планда еле ашылмағанлығына дыққат аударсақ И. Сағитов пенен С. Бассинин кітаптарының ақмийеті өзіннен-өзі белгилі болады. Бұл кітаптар Бердақ шайырдың творчествосын буннан былайда тереңірек ізертлеуге баслама болды.

Аталған кітаптарда ұллы шайырдың демократиялық көз қарасын ашыуға шайыр жасаған дәуірдің характерін түсіндіріуге умтылыушылық байқалады. Ұллы Ұатандарлық урыс дәуірінде бундай мийнеттің жазылуының халықты патриотизм рухында тәрбиялауда белгилі ролі болды, ұллы шайырдың тууған жерге болған терең сүйішүшілігін ашыу арқалы әдебиетшіларымыз оның ұллы идеясының бизге жақыплығын дәлиледи. Соның менен бирге, екі кітапта да Бердақ шайыр хақында бұрын айтылған пікірлерді системаластыруу бар, гейде Бердақтың шығармаларынан «революциялық идея» шығарыуға умтылыушылық та байқалады.

Бердақ шайырдың творчествосын ізертлеулер Ұллы Ұатандарлық урыстан сон да дауам етті.

* * *

Жоқары идеялылық, көркемлік шеберлік ушын гүрес бұл жыллардағы әдебиет критикасының оғада бир қызыу араласқан уақты болды десек, асыра айтқан болмаймыз. Әдебиеттің турмыс пенен байланысы, қазіргі күн тематикасын кеңнен ислетиу әсиресе, проза менен драматургия сыяқлы артта қалып отырған жанрларды буннан былайда рауажландырыуға ат салысуу — критикалық мақалалардың орайлық мәселесі болды.

Бұл жылларда әдебиі критикада И. Сағитов, М. Нурмухамедов, Б. Исмаилов, Г. Есемұратов, Қ. Мақсетов, И. Юсупов актив көрінди, бұл әдебиетшілар үлкен таярлыққа иіе еді, олар әдебиі процессті терең түсініп, оны таллауда рус әдебиаты критиклеринин, тууысқан әдебиетлардың бай тәжіриібелерине сүйенди.

«Жана әдебиі шығарма хақында биз ол адамзат рухының гәзийнесине хақықатында да үлес болып қосылды ма деген сорауды анықлауымыз тийіс, яғний ол тийісли көркемлік бийіклікке мясар ма, егерде солай болса, әдебиі гәзийнені қаншеллі дәрежеде

байытады, нендей жаңалыққа ийе, жаңалығы болмаса, қандай, жаңаша сүүретлеу, жаңаша форма орны қандай.¹ Поэзия бойынша пайда болған көпшілік рецензиялар мине, усындай бағытта хызмет атқарды.

Бул жылларда поэзия еле жетекши орында болып келди. Демек, жазылған рецензиялық мақалалардың басым көпшілиги поэзияның этирапында болып келди. Оның ири үәкиллери Ж. Аймурзаев, А. Бегимов, Х. Сейтовлардың айырым шығармалары ҳаққында рецензиялық мақалалар жазылды. Әсиресе, Ж. Аймурзаевтың творчествосы қарақалпақ поэзиясында көрнекли орын ийелейди. 40-50-жыллары шыққан «Тасқын», «Мениң батырларым», «Жас әуладларға», «Айдын жол» топламлары әдебий критикада дыққаттап шетте қалмады.

Рецензиялық мақалалар, әдебият жанрларының раўажланыу жолларын қарастырыу, конкрет шығармалар бойынша пикир алысулар бул жылдағы әдебий критиканың баслы мәселелери болып есапланады.

Сондай-ақ әдебий критика менен әдебият тарийхына, әдебий мийрасларға дыққат аударыулар бир-бири менен оғада байланыслы қарастырылды, яғний критика менен әдебият илимининң дәслепки үлгилерининң арасына белги қойыу да мүмкин емес еди.

Совет жазыушыларының екннши съездинде әдебий критика менен әдебият таныу илимининң дәрежесининң арнаулы доклад сыпатында тыңланыуы ҳәм делегатлардың бул мәселе бойынша шығып сөйлеулерн әдебий критиканың улыума дәрежесин анықлауға ғана жәрдем етип қоймастан, оны буннан былай да раўажландырыудың проблемаларын қарастырды. Пүткил союзлық Совет жазыушыларының съездиндеги Б. Рюриковтың докладында әдебий критика да, әдебият илимининң актуаль мәселелери де қатар қойылды, әдебияттың жоқары идеялылығы, шеберлигин тәмийинлеудеги олардың орны бир қанша исенимли көрсетилди.

Шайыр Ж. Аймурзаевтың 1946-жылы басылған «Тасқын» топламы да критиканың дыққатынан шетте қалмады. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында «Жолмурзаның қосықлар жыйнағы тууралы» И. Сағитовтың көлимли рецензиясы басылды.² Сондай-ақ «Сәрбиназ»

¹ Воровский. В. В. Литературная критика, 1974, стр 355.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №196 1946-ж.

шығармасының сәтсіздіктері (Образының схематичныйлығы, қайталаулардың жиі ушырасуы т. б./«қазіргі дәуір қарақалпақ поэзиясы хақында»¹ деген мақалада Ж. Аймурзаевтың «Сәрбиғаз» шығармасы орынлы сыналды. Шайырдың 1951-жылы басылған «Жас әуладларға» топламы хақында «Жаслар буны күткен жоқ еді» деген рецензияда² шайырдың жаслар хақындағы қосықтарының айырым кемшіліктері сөз болады.

Хақықатында да, урыстан соңғы жыллардағы поэзияның кемшіліктеріне Жолмурзаның творчествосы да ортақ еді. Оның айырым шығармаларында образдардың жасалмалылығы, ескі поэтикалық формаларға құрғақ еліктеушіліктер ушырасты. Мысалы оның «Көзлерің», «Өзинің қойың Ноқатын», «Ишек сілем қатты мениң», «Бағдағы қызлар» шығармаларында поэзиялық сыпат төмен болды. Шайыр Т. Жумамуратов өзінің «Шығарма сапалы болсын» деп аталған мақаласында Ж. Аймурзаевтың «Ербай батыр» поэмасын кеңірек таллау арқалы, оның сәтсіз дәретпе екенлігін исенімді дәлиллеген. Ж. Аймурзаевтың «Абадан» повесті хақында «Қарақалпақ прозасының қазіргі жағдайы» деген обзорлық мақалада оның талаптан төмен жазылғанлығы туғралы сын пикир берілген. Усы мақалада улыума прозаның артта қалыу себептерін қарастыратуғын дұрыс моменттер бар екенлігін айтпай кетиуге болмайды. Мақалада прозаның артта қалып отыруының баслы себептерінің бири сыпатында бұл олардың өз үстелерінде аз іслеуі, рус классиктерін терең үйренбеуі, өз-ара жолдаслық критиканың азлығы,—деп көрсеткен.

Бұл пикирлерді қууатлау керек. Бірақта мақалаға мәдениеттілік жетіспейді, гейде ошақ басындағы сөзлерді қууалап кетеді.

Бұл жылларда Ж. Аймурзаев хақында жазылған мақалаларда бір-бирине қарсы келетуғын пикирлердің жиі ушырауының көрсетуіге туура келеді. Мәселен «Жолмурзаның қосықтар жыйнағы хақында» (Қызыл Қарақалпақстан «№190,1946»), «Хазіргі заман қарақал-

¹ «Жас Ленинші», 4-май 1952-ж.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №196 1946-ж

³ «Қызыл Қарақалпақстан» 131, 1947-ж

пақ поэзиясы хаққында» (Қызыл Қарақалпақстан №102 1946), «Шығарма сапалы болсын» («Қызыл Қарақалпақстан», №131, 1947) деген мақалаларда критикалық пикирлер әдил сыпатқа ийе болса, «Жолмурзадан жаңа көркем шығармалар күтеміз». «Қызыл Қарақалпақстан», №121, 1947) деп атаған сында улыўма мақтаў басым хәм дәлилсиз.

Хожабек Сейтовтың қәлемине тиіссли «Айгүл-Абат» деген рецензияда пьесаның биринши варианты хаққында дурыс пикир айтылды.¹ Хаққыңатында да барлық қахарманлар бир-бирин өлтириў менен тамамланатуғын еди. Соң автор бул пьесаны пүткиллей қайта иследи, пьеса қарақалпақ совет драматургиясының ең таңлаўлы шығармасы болып қалды.

Х. Сейтов әдебий творчество менен бир қатарда критикалық мақалалар жазды. Солардың арасында бир қанша дыққат аударатуғыны оның «Жолмурзаның шығармалары хаққында»² деген мақаласы. Бул рецензиялық сыпаттан гөре жазыўшының әдебий портретин жасаўға бағдарланған. Өйткени бунда жазыўшының өсиў жолы, шығармаларының жанрлары, оның поэзия, драматургиядағы орнын ашыўға байланыссы бақалы пикирлери ушырағады. Соның менен қатар, көлемли мақалада Жолмурза Аймурзаевтың шығармаларына байланыссы қәте тастыйықлаўлары да аз емес.

Бунда автор жазыўшының өзинлик белгисин ашыў арқалы ғана оның әдебияттағы орнын белгилеўдин орнын жазыўшының адресине көтермелеўши сөзлерди үйип төккен, сөйтип, оны классик дәрежесине көтерген, әлбетте, бундай критикадан жазыўшыға келер пайда аз.

Х. Сейтов Жолмурзаның қарақалпақ поэзиясындағы орнын Маяковский менен салыстырады, сөйтип, уллы совет шайырының тәсириин көрсетпекши болып, мынадай қәте пикир усынады: «Революцияның шайыры поэзияда да революция жасады». Бул жерде ол басқа әдебиятшылардың қәте пикирлерин сын көзи менен қарамай өзлестире койғанлығы анык. (Бул хаққында мен өзимнің «Не нужный спор» деген «Советская Каракалпакия» газетасында басылған мақаламда айтып едим — А. С.)

Х. Сейтовтың бул пикириниң қәтелигин М. Нурму-

¹ «Уллы жолда» Әдебий альманах, 1950-ж.

² Сол газета, №96, 1946-ж.

хамедов өзинің «Рус әдебиятларының традицияларын үйрениў ҳаққында» деген мақаласында орынлы критика қалаған¹. Ол былай деп жазады: «Критика тарауында да рус критикасы менен әдебият таңуу илиминің жетискенликлерин творчестволық түрде пайдалануў қарақалпақ әдебиятының процесслерин хәм шығармаларын дурыс бағалауға алып келеди. Ал, соқыр еликлеўшиллик хәр түрли кемшиллик хәм қәтелерди туўдырады. Х. Сейтов өзинің Ж. Аймурзаевтың творчествосын анализлеген бир мақаласында Маяковский хаққында былай дейди: «Революцияның шайыры поэзияда да революция жасады», «бул жерде материалды сын көзи менен қарамай, тек еликлеўшиллик пенен пайдаланғанының нәтийжесинде автор рус әдебиятшыларының қәте пикирин тәкирарлап отыр».

Булайша жазушылардың творчествосына бир жақлама, гейде қәте баға бериў Х. Сейтовтың мақалаларында жиий ушырасады. Оның «Бициң жазушыларымыздың алдындағы жаңа ұазыйпалары»² деген мақаласы ұсындай. Ал, «Турмыс хәм шайыр»³ деген мақаласында Избасар Фазыловтың творчествосын таллау да бир жақлама пикир айтады.

Бициң поэзиямызда А. Бегимовтың өзинлик орны бар. Ж. Аймурзаев өзинің «Турмыстан тыс қосықлар»⁴ деп аталған шайырдың «Сүйиниз» топламын әдил сынайды. А. Бегимовтың поэзия тарауындағы сәтсизликлерин конкрет шығармаларын таллау арқалы исенимли пикир айтады. Бул мақала соң Жазушылар союзында додаланып, дурыс деп табылды.⁵

Шайыр Х. Сейтовтың творчествосы туўралы 50-жыллардың ишинде көп ғана пикирлер айтылды, (С. Бекмуратов, Ж. Сейтназаров, Ө. Хожаниязов хәм т. б.) Б. Исмайловтың «Жазушы творчестволық жақтан барған сайын өсе баруы керек»⁶ деген мақаласы өзинің объективлиги, аргументлеринің исенимдиллиги менен оқушыға унайды. Автор, Х. Сейтовтың тәжирийбели шайыр екенлигин, бирәқ сөз етип отырған «Коммунизм

¹ «Қызыл Қарақалпақстан», №206, 1955-ж.

² «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы», №1, 1955-ж.

³ «Совет Қарақалпақстаны» №27, 1960-ж.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан», №73, 1950-ж.

⁵ «Қызыл Қарақалпақстан», №130, 1950-ж.

⁶ «Қызыл Қарақалпақстан», 17-октябрь, 1954-ж.

жыры» топламында ол (буған шекем шайыр 4 топламын жәриялады) өсиу орнына кейин кеткенлигин, өзін-өзі қайталауын исенимли дәлиллейди.

Авторға сөз берейик: «Гейпара жетискенликлер топламын толық бағалы болып шығуын тәмийинлей алмаған. Топламда шайырдың оргиналлығын, творчестволық өсиу жолындағы жаңалықларын көрсететугын моментлер аз. Көп ғана қосықларда айқын образлардың орнын шауқымлы шақырықлар, тәсирсиз ақыл айтыулар, лиризмнің орнын құрғақ баян етиулер, құрғақ риторикалар менен декларациялар аумастырылып жиберген.

Соны да айтыу керек, — бул топламға кирген көп қосықлар шайырдың дәлепки топламларындағы қосықларынан барлық жағынан да әдеуир төмен турады.

Х. Сейтов 50-жыллары әдеуир танылған шайыр еди. Оның ең жақсы шығармалары поэзияның жетискенлиги сыпатында жийи-жийи тилге алынды, мектеп сабақлықларына киргизилди. Ол бес топлам тәжирийбели шайыр болып ғана қоймастан, әдебий — критикалық мийнетлер берди, әдебий процессте актив көринди. Х. Сейтовтың шығармаларына байланысly айтылған әхмийетли пикирлерди жазушыға деген хұрмет хәм исеним деп түсиниу керек.

Критик өз пикирлерин дәлиллеу ушын шайырдың қосықларынан үзиндилер келтирген:

«Тракторды айдап, сүриңиз жерди,
Ғадал мийнет етип, сүйиңиз елди,
Күни-түни сүрип жерди.
Мийнет етип сүйип елди
Тракторшы жан досларым
Ел исине бууың белди»

(«Тракторшы бауырманлар»).

Мақала авторы, шайырдың топламын таллағанда оны бурынғы топламлары, шығармалары менен салыстырады, поэзияның күши оның жаңалығында екенлигин дурыс көрсетеди. Бундай моментлер критиканың таллап отырған объектисине дурыс ғадал қатнасын, таллаудың методикасын әдеуир өзлестиргенлигин дәлиллейди. Егерде биз сол жыллары баспа сөзде, әдебият бойынша өткерилген жыйналыстарда поэзиядағы риториканың, құрғақ шауқымлардың көбирек сөз болғанлығын есапқа алсақ, Бабаш Исмаиловтың усы мәселеге тиккелей дық-

қат аударуының актуальлығын мойынлауымыз керек. Бундай кемшилік, әлбетте, тек Х. Сейтовтың шығармаларына тән емес, ал көпшилік шайырларда жийи ушырасып, оған қарсы гүрес критиканың баслы уазыпасы сыпатында күн тәртібинде турды.

Критик поэзияға қойылатуғын талаптардың тийкарында Х. Сейтовтың шығармаларының көркемлиги жағынан кемшилигин орынлы сынаиды. «Бундай қосықларда, — деп жазады автор, — айтылған пикирлер дурыс болғаны менен олар оқыушыларға барлық тутаслығы, барлық тәсирлилиги менен барын жетпейди, оқыушының жүрегінде сақләнбайды, демек қуры сөзлер дизбеги, пайдасыз қосық болып шығады... хәр бир қосық өзиниң идеясы, көркемлиги менен адамларды тәрбиялайтуғын, оларға сийсий жақтан, эстетикалық жақтан өсиўге жәрдем беретуғын болсын.

Поэзияның тийкарғы шәртлериниң биреуи — поэзияда хәр бир сөз өзиниң салмағы менен есилиўи керек: хәр бир сөз қосыққа киргизиў мүмкин болған сөзлердиң ең жақсысы болғаны ушын, тек сол сөз ғана шайырдың сезимлерин хәм пикирлерин дурыс және анық баянлай алатуғын болғаны ушын киргизилиўи керек. Егерде шығарманың тили, көркемлиги жаман болса, егерде шығарма форма жағынан жаман болса, бул шығармада шайырдың образлы ойлауы жоқ деген сөз. Образлы ойлау жоқ жерде поэзия да, әдебият та жоқ».

Бабаш Исмаилов өзиниң усы пикирин басқашарақ формада яғный Х. Сейтовтың прозалық шығармалары туўралы да қайталаған. Бул оның «Әдебий турмысымыздың гейпара практикалық мәселелери»¹ деген көлемли мақаласында орын алған. Автор, сапасыз шығармаларды басып шығарудың зиянлылығын, бул жумыста әдеуир кемшиликлердиң орын алып отырғанлығына қынжылады. «Бизде, — деп жазады ол, — барлық баспасы бир дүканда қол тиймей турған шығармалар да қайта басып шығарыла береди, тек муқабасындағы аты басқа китапқа кирсе болғаны. Бундай да оның зөрүрлигин есапқа алыў былай турсын, жәмийетшиликтиң әдил пикири менен есапласыў деген жоқ. Мысалы. Х. Сейтовтың «Агроном — председатель» повестин алайық. Бул повесть журналда шығып атырғанда-ақ оқыушылар тәрепинен жаман бақа

¹ «Әмиўдәрья», №7, 1958-ж.

алып атырғанына қарамай, өз алдына кітап болып та шықты. (1956-жыл) Оқыушылардың, жазыушылардың, изертлеушілердің повесть хакқында қатты ескертүүлерише, соның ишинде оның оригиналлығына орынлы гүманланып қарауына қарамастан, ол басқа ат пенен 1959-жылы тағы шығып атыр». ¹ Қарақалпақ искусствосы хәм әдебиятының Ташкентте өткерилетуғын декадасына арнап шығарылған Х. Сейтовтың «Толқын» топламы бойынша Ө. Хожаниязовтың көлемли рецензиясы басылды ² Мақаланың унамлы жағы сонда, автор шайырдың бұрынғы қосықлары менен салыстырғанда әдеуір өсиушликти, талапшанлықтың артқанлығын атап көрсетеди, ол бизди исендиреди, топламдағы «Умытпайман шайыр қыз», «Гүл берди қыз». «Сағынбайын мен неге?» хәм басқа да қосықларының тәсирлилиги, образлылығы ашылған. «Бирақ, — деп жазады автор, шайырдың лирикасындағы кемшиликлердің бири-еледе болса, сезимди шубаланқылау сүүретлеуден ибарат». Мақаладағы «жүрек мухаббаты» поэмасына берилген баға менен да келиспеу мүмкин емес. Баслы кемшилик поэманың конфликтиниң жасалмалылығы, характерлердің солғынлығы, қахарман образын жасауда штамптан асып кете алмаушылық, шығарманы оқуудан-ақ, оның кейни не менен шитетуғынын билиу мүмкиншилиги дурыс ашылған. Ө. Хожаниязовтың бул мақаласы өз уақты ушын сауатлы жазылған.

Декаданың жуумағы бойынша жазылған мақалаларда Х. Сейтовтың бир қатар шығармалары соның ишинде «Жүрек мухаббаты» поэмасы да төмен шығарма сыпатында бақаланғанлығын билемиз. «Дружба народов» («№4, 1957») журналында басылған Асхад Мухтар менен Хамид Фуламның мақаласында ³ мынадай пикирлер бар еди: «декадаға усынылған поэмалар композициялық жақтан үйлесиксиз, қахарманлардың тили биргелки, көпшилик образлары өмирден алынбаған хәм трафаретлик сыпатқа ийе. Додалау уақтында усындай кемшиликлери ушын Х. Сейтовтың «Садықлық» («Жүрек мухаббаты») поэмасы қатты критикаға ушырасады. Онда

¹ «Қызыт Қарақалпақтан», №265, 1956-ж.

² «Дружба народов», №4, 1957-ж. 212-бет.

³ «Әмирудерья», №17, 1958-ж.

бир-тегис сюжетлик бағыт жоқ, қақарманлар шаблон менен баянланған. Олар поэмада толық қаңлы өмир сүре алмаған, ұақыялар тосыннан болған исенімсиз ҳәрекетлердиң тасасында қалып қояды, шаўқымлы бос сөзлер көп.

Узақбай Пиржановтың «Хожабек Сейтовтың айырым поэтикалық шығармалары ҳаққында¹» деген көлемли мақаласы жоқарыдағы Б. Исмайловтың мақаласындағы пикирлерди толықтырып турады. Автор Х. Сейтовтың муҳаббат темасына арналған қосықларының талаптан төменлиги, ойдан шығарылғанлығы, исенімсизлиги талланған. Мақалада бир қатар турнайы пикирлердиң болуына қарамастан шайырдың шығармаларының баслы кемшилигин дурыс анлаған.

«Бул қосықларда сөз етилетуғын қыз-жигитлер өзлериниң ис-хәрекети бойынша бир-биринен өзгешеленип турмайды, ашықлықтан баўыры күйгенлер, қосылыўды әрман ететуғынлар, бирақ қосылайын десе, гейпаралар жоқтан сылтаў таўып, гүманланатуғын тар кеўилли тартыншақ геройлардан ибарат. Шайыр өз лирикалық геройларын өмирдиң қызғын ортасынан бөлек алып сәўрстлегенликтең олардың өмирге, мийнетке қызығыўшылығы ашықлық дәртиниң тасасында қалдырылады» (Сонда, 125-бет). У. Пиржанов, Х. Сейтовтың «Қызкеткен», топламы (1957) хәм журналда басылған лирикасын оғада талапшаңлық пенен таллай билген. Гейде асыра айтса да, бөриттирип көрсетсе де мақалада үлкен шайырға дурыс талап қойылады. Еледе болса да шайырдағы шаўқымлы шақырықлар, декларация, қурғақ бояўлар, образлылықтың орнын уйқас қуўып, жеңил тастыйықлаўлар, өзин-өзи қайталаўлар бар екенлиги байқалады. Әсиресе усындай сәтсизликлер шайырдың «Қызкеткен», «Жақсылыққа жаманлық» поэмаларына тән еди.

Рецензиялық мақалалардың көп жазылыўы улыўма әдебий критиканың жанланыўына жақсы тәсир ете алады. Әсиресе бул 50-жылларға туўра келеди. Жас авторлардан Ж. Қайырбаевтың бир қатар мақалаларын атап өтиўге болар еди. Оның Ж. Сейтназаровтың «Айсулыў» гүрриңлер топламы ҳаққында «Жылтырағанның бәри

¹ «Әмиўдәрәя», №11, 1959-ж.

алтын емес»¹, «Қысқа гүрриңлер хаққында»². Шайыр Х. Турымбетовтың «Бахытлы жаслық» топламы хаққында³, журналда дағазаланған «Қурбан» романы хаққындағы «Жаңа турмысты қурыушылар»⁴ хәм Ж. Сейтназаровтың айырым шығармалары жөнинде «Азамат жолы бул емес»⁵ мақалалары дыққат аударады.

Х. Турымбетовтың «Бахытлы жаслық» топламына жазылған ықшам ғана рецензиясын алып қарайық. Шайырдың талантын дурыс бақалап, жетискенликлерин айтыу менен бирге усы шайырдың гейпара қосықларына тән болған ири-ири кемшиликлер әдил критикаланған «Х. Турымбетовтың бир қанша қосықларында жалаң риторикаға, жалпылама сүүретлеўге, қурғақ, көтеринки образларға көп кеўил бөледи», қайталаулардын орынсызлығына конкрет мысаллар келтириу арқалы талантлы шайырдың өз-өзине талапшаңлықты күшейте алмай отырыуын көрсетеди.

Шайыр Н. Жапақовтың поэзиялық шығармалары бойынша жазылған рецензияларда көбирек комплекментарлық сынаулар жийн ушырасады. Әдеуир тәжирийбеси бар Ж. Қайырбаев пенен С. Абдуллаевлардын мақалаларынада бир жақлама мақтау характерли. 1956-жылы шыққан шығармалары жыйнағы «Бәхәр» топламына берген рецензияда⁶ С. Абдуллаев топламды бақалағанда тек тематикасының әҳмийетине қарап пикир журитеди, оның көркемлик сыпатына женил-желпи қатнас жасайды. Ал, Ж. Қайырбаев өзиниң «Дослық қосықлары»⁷ атлы рецензиясында («Дослық хаққында», Нөкис 1957-ж) дәслепки топламға берилген пикирлердегидей мақтау сөзлерди үйип төгеди. Жуўмағында айырым уйкассыз қатарларды алып, «Әлбетте, бундай оңай дүзетюге болатуғын майда кемшиликлер улуўма шайыр творчествосының әҳмийетин кемите алмайды» деп сүйеп салады.

Бизиң ойымызша Н. Жапақовтын еки топламында да өз уақтың тек гүлалагүл сыпатында тәриплеген «жасасынға қурылған» мазмунсыз шығармалар бар еди.

¹ «Қызыл Қарақалпақстан», №92, 1956-ж.

² Сол газета №111, 1956-ж.

³ «Жас Ленинши», 22-октябрь, 1955-ж.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан» №258, 1959-ж.

⁵ «Әмиўдәрья», №6, 1959-ж.

⁶ «Қызыл Қарақалпақстан», 30-март, 1956-ж.

⁷ Сол газета, №102, 1957-жыл.

Бир уақытлары «Қара теңіз» сыяқлы жақсы қосығы менен көрінген шайырда соңғы жыллары бундай қосықтар ушыраспады.

Дурыс, С. Абдуллаев өз пикирінде шайырдың «Узақтағы ауылда» поэмасы бойынша дурыс жуўмақ жасайды. Баслы образы Жуманның сәтлі шықпағанлығы, шығармаға байланыссыз уақыялардың авторды көбирек қызықтырып кетип, тийкаргы теманың тек баянлау менен ғана жеткерилуін, көркем шығарманың мазмунға сәйкес келмеуі, уйқас қууышылықтардың барлығын конкрет фактлер жеткерген. Тилекке қарсы бул автор да жуўмақта: «Улыўма алғанда, топлам терен идеялы, көркем мазмунға ийе» деп жоқарыда өзи айтқан пикирлерине қарсы келеди.

Ғ. Сейтназаровтың қәлемине тийисли Т. Сейтмамұтовтың «Сыйлық» топламына арналған мақаласы¹ сондай-ақ А. Қаймаковтың «Ленин ашты» топламы қаққындағы рецензиясы² (авторы Д. Қасымов) талапқа әдеуир жуўап берерлик дәрежеде болды. Булардың сәттилиги сонда, мақала авторлары шығармаларды көркемлик сапасы жағынан талап бақалауға умтылады. Ғ. Сейтназаров шайыр Т. Сейтмамұтовтың буннан 15 жылдай бұрып жазылған қосықтарының бақасын мойнылай отырып, қәзирги күнлери қурғақ риторика, улыўма сүренлерге берилип кеткенлигине дыққат аўдарады.

Шайырдың «Терейик» (1951), «Дослык хәўес» (1953) қосықларынан мысаллар келтирип, Ғ. Сейтназаров «бул қосықларда қайталауға қурылған хәм поэзия атаулыдан жүрдай, сезим жок», — деп дурыс тастыйықлайды. Ал, «Ленин ашты» топламында бир қатар унамлы сыпаттағы қосықтарының болыуына қарамастан, «Гейпара идеясы төмен, қурғақ рифма, көркемлик жағынан сапасыз қосықлардың³» бар екенлигин, гейбир сөзлердің тек уйқасық үшін ғана адына салғанлығын, белгилли түспикке ийе емеслигин дурыс көрсетеди.

Рецензиялық мақалалардың арасында гейде тек мақтау керек болғаны үшін жазылғанлары да ушырасады. Тилекке қарсы бундай мақалалар тәжирийбелли критиклер ушырасыуы оқыушыны ойландырады. Әдеуир жақ-

¹ «Кызыл Қарақалпақстан» 1955-жыл.

² «Жас Лениншіл», 3-июнь, 1955-ж.

³ «Әмиўдәрья», №7, 1960-жыл.

сы рецензиялардың авторы Н. Камаловтың «Шайырдың табыс жолы» деген мақаласы усындай. Бул Х Турымбетовтың «Шайыр жолы» топламына арналған болып, узыннан-узақ тек көтермелеуши пикирлер ғана бар. Айтыуға туратуғын кемшиликлер көринип тұрса да, критик оларды «қайқамай» өтеди.

Ж. Қайырбаев пенен М. Сейтниязовтың қәлемине тийисли «Азамат жолы бул болмас»¹ деп атаған мақала Ж. Сейтназаровтың «Жүрек сөзи», «Қырағылық» топламаарына байланысly әдебий урлықтың бир көринисин критикалаған. Соң усы мақаладағы пикирлер тастыйықланды. Т. Сейтжановтың «Азамат жыры» топламына жазылған Г. Муратовтың «Т. Сейтжановтың қосықлары»² мақаласы да өзиниң объективлиги, қалыс пикири менен дыққат аударады. Шайырдың дәслепки топламындағы қайталаушылық, уйқаслардың хәлсизлиги, сөзге итибарсыз қарау, лепирмелиликке бой алдырып тұрған қатарларды дурыс таба биледи.

Сауатлы жазылған рецензиялардың қатарына Г. Есемуратовтың, Б. Исмайловтың бир қатар мақалаларын көрсетиуге болар еди.

Г. Есемуратовтың халық шайыры Аббаз Дабыловтың «Алға — коммунизмге» (1954 топламы тууралы рецензиясы³ басылды. Ол айырым критиклер қусап салғаннан мақтау жолына түспейди, халық шайырының өзиншеллигин ашыуға умтылады, оның жаңаша сүүретлеу, образлы қатарларын алға тутады. Критикадағы унамлы факт сыпатында булардан бир-еки мысал келтирейик.

«Шайырдың қосықлары зауықлы, нурлы шадлыққа толы келеди. Келешекке зор үмит пенен қарайды.

Қарақалпақ қуу дарақлы ел едиң,
Жылап шөлстанда қалдым деп едиң.
Жарасықлы жазға мийрнң қандырып,
Елди—гүлге, жерди—нурға бөледин.

Кешеги хәм бүгинги турмысымыздың картинасын беретугын усы қатарлар топламда тийкарғы орынды ийеледи усы идея барған сайын кеңейип, рауажлана түсе-

¹ Сол журнал, №6, 1959-ж.

² «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы», №2 1955-жыл.

³ «Қызыл Қарақалпақстан» №72, 1954-жыл.

ди. Өзинің хәр тәреплеме тутаслығы менен тилге алынды. Татыу дослықты, тууысқанлықты, бір тилеклесликті ардақлайды.

Жаңа жылдың бахтына, биз тилеклес,
Табақта бармақлас, істе тилеклес,
Тамырлас, тууысқан, жауда жүреклес.
«Қууанышта қарсы алған елим бар», ҫ. т. б.

Критик Аббаз Шайырдың тек өзине тән сөз сапалауларын жақсы аңғарған. шайырдың ана тилинің байлықтарын афоризмлі формада шебер іслеткенлігін көрсеткен. Оның мақтаулары дәлилли.

50-жыллардағы критикалық мақалаларда биз Аббаз шайырдың шығармаларының адресине айтылған сын пикирлерді оқығанымыз жоқ, халық шайырын тек қауалатып мақтағанларды ғана билетуғынбыз. Г. Есемуратов күтә орынлы түрде шайырдың шығармаларына байланысты оның әдеуір кемшилліктерін, халық шайырының өреси жетпей атырған орыларын ашады. Критикке сөз берейік: «Бизин халық шайырларымыз хәр бір дәреткен шығармаларына жаңалықлар қосыуға жарлы. Гейпара қосық қурылыстары күтә ески... шайыр гейде өзинің айтайын деген ойын қағаздың бетіне түсире алмай, гүптикей болады да, «Сорайсаң несиң бәрі гүл» деп қууанып қалады, ямаса тутас ойдың орылары адам атлары менен толтырылады. Нәтийжеде диккесі қурып, жүдеген теңеулерге, орынсыз салыстырыуларға орын бериледи: «Солардың барлығын көрген дәрьясаң, халық үшін төселген тозбас бойрасаң.» Базда оқыушыларға жұмбақ, бір-бирине байлапыссыз қатарлар дизилип, биреуін-биреуі жатырқап, үрпейісип келеди: «Жаңа жыл жақын келип тур, төбеге бұлтлар дөнип тур». ҫ. т. б.

Жоқарыда Б. Исмаиловтың бір қатар мақалалары менен танысқан едик. Буларда Х. Сейтовтың шығармаларындағы сәтсізліктер дәлилли көрсетилди. Ал, усы автордың «Дәслепки адым» деп аталған топламға жазған рецензиясында айтылған пикирлердің анықтығы, аргументілігі байқалады. Топлам жас авторлардың шығармаларынан қуралған. Мақала авторы үміт билдирген сол дәуірдің жаслары. Ғ. Сейтнәзаров, С. Салиев, Г. Есемуратов, Ө. Хожанов, Х. Саларовлар хәзир белгилі жазыушылар болып таңылған. Ол. Ғ.

Сейтназаров ҳаққында: «Ғ. Сейтназаровтың бизге белгили қосықларын әдетте жаңа темалар табыуға, мийнет адамларының өзлериниң үлкен ислерине болған мақтанышын көрсетиў характерлеп турады»

Мәлим болғанындай-ақ, Ғ. Сейтназаров ҳәзир поэзиямыздың үлкен ўәкили болып танылып отыр.

«Жүрегинди тербеткен, — деп жазады Б. Исмаилов, — сыртқа шығарып айтпасаң ҳеш болмайтуғын терең сезимлер ғана шын мәнисиндеги тәбийғый, тәсирли қосықлар дәретиўге уқыплы. Тек жазыўшы керек деген мақсет пенен жазыла салынған қосық күткен нәтийжене бере алмайды, ондай қосық салқын да, тәсирсиз де болады, ол қосықтың жасалмалылығы, әдетте көзге ап-айқын тасланып турады. Топламдағы табыслы шыққан жас жазыўшылардың көп қосықларын, айтпасаң болмайтуғын сезимлерди баян етиў характерлеп турады».

Критик топламдағы орташа хәм босаң жазылған қосықлар ҳаққында мынадай жуўмақ жасайды: «Булларда — бахытлы турмыс, табыс, алға өрлеў, жекке, ўақты хошлық, шадлық, тапсырманы орынлаў, жайнаған өмир ҳаққында айтылғанда» — уйқаслы-уйқассыз абстракт сөзлер дизбегинен, жағымлы лозунглардан ғана ибарат. Былайынша айтқанда, бул қосықлардағы пикирлерди қосық етип жазыўға айтарлықтай мүтәжлик жоқ хәм бурын бир қанша босаң қосықларда айтылған пикирлер».

Критик улыўма белгили әдебиятшылардың, жазыўшылардың пикирлерине творчестволық қатнас жасаў арқалы поэзияға дурыс талап қоя биледи. Орташа, босаң шығармалардың пайда болыў себеплерин излестирип, мынадай жағдайларға дыққат аўдарыўын да қуўатлаўға туўра келеди.

«— Биз көп жағдайда жас жазыўшыларға олар жас екен деп қатты талап қоя алмаймыз. Соң олар усы орташа шығармалар жазыўға әдетленип кетеди. Айырым тәжирийбелли жазыўшылардың ҳәзирге шекем «босаң хәм орташа» шығармалар жазып жүриўине, олардың дәслепки босаң хәм орташа шығармаларына усындай жеңил қатнас жасаў себепши болып отыр.

— Гейпара жазыўшылардың стажы, жазған шығар-

1 «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» №1, 1955-ж.

маларының көлемі бойынша тәжірийбелі жазыушы болып, шығармаларының сапасы бойынша жас жазыушы дәрежесінде қалып жүріуі де тап усы себепке байланысты.

— Жасларды тәрбиялау барлық жол менен оларға әдебий творчестволық шеберлікті өзлестіріуден ибарат болыуы керек»,

Топламда орын алған ең жақсы деген гүрриңлерге берген бахасын да Бабаш Исмайлов оғада объектив С. Салиев өзиниң «Өристен қайтқанда» деген гүрриңинде 7-класс оқыушысы Қәдирди бас қахарман етип алғанлығын, бирақ көп ғана деталлардың турмыстан узақлығын дурыс ескерткен, жас жазыушының турмыслық фактлерди жетерлік изертлемегенлигин атап өтеди. Мысалы, гүрриңде «Қәдир тәрбиялаған бир караала қозыны жоқары туқымлы қой сыпатында көрсетеди. Ал, ветеринария илими бойынша каралса, араласғыли қой түе, азғантай мени бар қой да туқым қой сыпатында қабыл етилмейди. Ең элементар жағдайдың есапқа алынбағанлығын усы жерден-ақ көремиз.»

Абат Әлиевтин «Жаслық жигери» оның әдебиаттағы биринши гүрриңлер топламы еди. Усы топлам хаккында берилген рецензияда¹ (авторы З. Сакиев) шығармаға талапшанлық пенен карау хәм өз ойы менен ортакласығы қызықтырады. Жас жазыушының идәралды шығармаларына дурыс баха бере отырып, автордың келешегине үлкен үмит артады.

Мақаладағы дыққат аударатуғын бир момент сонда, жас автордың турмыслық уақыяларды тауып сүретлеуи, өмирдеги унамсыз хәрекетлерди беріудеги унамлы көринислерге орынлы тоқталады. Жас жазыушының «Турақсыз» атлы гүрриңинде бизин турмысымызға жат, жүзегөйлік, өтирик, пенен күн көрип жүрген сықты жылтырақ, ал иши қалтырақ Сырбай-сыйпац тураксызалығы ушын қатты әшкараланады. Ол өзиниң мухаббатын, адамгершиллик қәсийетин ақша ушын сатып жүрген биреу.

Ал, критикалық мақалада ойласыққа шақыратуғын орынларға келсек, еле де автордың портрет жасауға олақтығын, олардың исенимсизлигин, оқыушының ядында сақланатуғын портреттин азлығына дыққат ау-

¹ Жас Ленинши», 1956-жыл.

дарады. «Улмекен бизнің алдымызда қаншама хәрекет етип жүрсе де, оны түр-түсин көре алмаймыз. Қандай сөзді қалай айтты, қандай сезімнің үстінде қалай турды — усының бәри көз алдымызда көриніуі керек. Сонлықтан геройдың портреті жоқ болса, демек образы жоқ болғаны емес пе?»

Оның түрринлеріндегі гүллән уақыя көбинше жазыушының өзи тәрепинен шешиледи, сөйтип оқыушыға ойланыуға ҳеш нәрсе қалмай қояды, керисинше көркем шығарма оқыушыда философиялық ой туудырып, адамның тәғдирі үстінде ойландырып, өзінше жуу мақ шығаратуғындай бағыт беріуі керек».

Мақаладағы ортаға қойылған мәселелер дурыс хәм бул тек жазыушы А. Әлиевке ғана тийисли болмастан хәммеге ой салатуғын дәрежеде, биздің жас автордың шығармаға қатнасы, бақалаудағы критериясы қызықтырады.

И. Сағитовтың «25 жылда қарақалпақ совет әдебияты»¹ деген мақаласы обзорлық сыпатқа ийе. И. Сағитовтың мақаласында әдебиятымыздың негизги этапларына таллау жасалып, обзор берилген. Мақаланың алдына қойған мақсеті бойынша қуатлауға туура келеди. Өйткени, автор оның хәр бир дәуирин алып, сол дәуирде орны бар жазыушылардың шығармалары бойынша характерлеуді ойлаған. Совет хукиметі орнағаннан берли жыллардағы (25 жыл ишиндеги) табысларымызды таныстырыуды көзде тутқанлығы биллинип турады.

Бирақта, мақала автордың тәжирийбесине қарамасдан, оның таллау принциптери менен келисиу мүмкин емес. Ең баслы кемшилик, бунда сөз етип отырған дәуир ишиндеги әдебиятымыздың айқын картинасы жоқ, сол дәуирди характерлейтуғын темаға тоқталмаған. Әдебияттың алдында қандай мәселелер турды. Буған жазыушыларымыз қалайша жууап бергенлиги ашылмайды. Екиншиден, автор тек поэзиялық айырым шығармаларға тоқталады да, оларды үстиртин таллайды, кемшилиги анық шығармаларды да, улыума мақтау, «кеўилге тиймеу» бағытынан ғана бақалайды. Хәр бир дәуирдің салмағын көтерип отырған поэзия, проза драматургияның жетискенликтери дыққаттан шетте

¹ XXV жыл әдебий альманах 1949-жыл.

қалады. Ең тийкаргысы, усы жыллар ишиндеги әдебий критика, изертлеу жұмыслары ҳаққында ҳеш қандай пикир билдирилмеген.

Әдебияттағы хәм әдебий критика менен әдебият илиминдеги бир қатар усындай кемшиликлер совет жазыушыларының XII пленумына байланыслы өткерилген қарақалпақ совет жазыушыларының хәм искусство хызметкерлериниң партия, совет активлерин менен болған жыйналыста исленген А. Бегимовтың «Қарақалпақ совет жазыушыларының уазыйпалары»¹, Өтеген Сапаровтың «Советлер Союзы Коммунистлик партиясының XIX съездиниң қарарлары тийкарында қарақалпақ совет әдебиятының уазыйпалары»² деген мақалаларында өткерлик пенен критикаланды.

Биз көбирек рецензияларға тоқталып отырмыз, буның да себебин бар. Бир жағынан ол критикада көбирек орын ийелейди, екнншиден, оқыушылар массасын тәрбиялаушы, әдебиятқа қойылатуғын талапларды конкретлестириуши сыпатында танылады, рецензияда критик тек әдебияттың ғана фактлерин менен шекленбейди, ал оның шынлық турмыс пенен байланысып, соған қандай дәрежеде жууап беретугынлығын да анықлайды. Минен, усыларға жууап бериудиң өзи оннан шеберликти, мәселениң түп тийкарына терең түсиниуди талап етеди. Сонлықтан ол шын талант пенен жазылыуы керек, ойлары салмақлы, оқыушыны өзине тартарлықтай болыуы, оқыушыны эстетикалық жақтан тәсирлендирерликтей болыуы керек. Бир қатар рецензияларда көркем әдебияттың теориялық-практикалық мәселелерин терең билмегенликтен таллап отырған шығармаға айтажақ пикиримиз үстиртин болып шығады, идеялық, көркемлик таллау орнына оның мазмунын айтып шығамыз, егерде кемшилик болса, оны жеңил-желпи қалқыл, үстиртин бақалаймыз.

50-жыллардың орталарында қарақалпақ әдебий критикасында проблемалық мақалалар пайда бола баслады. Әдебияттың көркем методы, әдебий байланыслар, әдебий жанрлардың рауажланыу сапасы ҳаққындағы мийнетлер сөзсиз әдебий процесске жаналық алып келди. Булардың ишинде М. Нурмухаммедовтың «Социа-

¹ «Гүлистан, Әдебий альманах. 1949-жыл.

² «Бахыт нуры». Әдебий альманах. 1953-жыл.

листлик реализм ҳаққында»¹ (С. Ахмедов пенен бирге), «Рус әдебиятының традицияларын үйрениў ҳаққында»², «М. Ю. Лермонтов ҳәм қарақалпақ совет әдебияты»³, «Совет дәуирлериндеги рус ҳәм қарақалпақ халықтары арасындағы әдебий байланыс», «Горький ҳәм қарақалпақ әдебияты»⁴, «Маяковский ҳәм қарақалпақ совет әдебияты»⁵, И. Юсуповтың «Ұатандарлық урыстан кейинги қарақалпақ совет поэзиясы ҳаққында»⁶, «Халық шайыры Аббаз Дабылов»⁷, «Лирика ҳаққында сөйлеу»⁸ деген мақалаларды атап өтиўге болады.

50-жылларда биз жоқарыда айтқанындай-ақ поэзиялық раўажланыў мәселелери критиканың дыққат орайында турды. Поэзияның сапалық мәселелери шайырларды да көп толғандырғанлығын көриў мүмкин еди. Усы тема Ж. Аймурзаев, Х. Сейтов, Т. Сейтмуратовлардың шығармаларының ғана мысалында емес, ал жас шайырлардың дәрәтпелерине де байланыслы орынлы көтерилди. И. Юсупов шайыр сыпатында бул жылларғ жақсы танылды, оған оқыушылар жәмийетшилиги үлкен үмит артты. Жоқарыда келтирилген И. Юсуповтың поэзия ҳаққындағы мақалалары шеберлик проблемаларын ортаға салған санаўлы мийнетлерден есапланады. Усындай пикир алысыўларды сол ўақыттың өзи талап етти.

И. Юсуповтың «Лирика ҳаққында сөйлесиў»⁹ (көркемлик шеберликти талқылаймыз) мақаласы сылап-сыйпамай бағытта емес, ал табысымыз, табысқа жетиў жолындағы излениўимиз, кемшиликлеримиз, поэзияның қаймағы болған лирикада типиклестириў мәселелери ҳаққында жазылды. Лирикадағы баслы кемшиликлерден тематикалық жарлылық, турмысты изертлемей үстиртин сүүретлеў, уйқас қуўыўшылық, баянлаўлар ҳаққында автор оғада принципаль мәселелерди кө-

1 «Қызыл Қарақалпақстан», 7-8-август, 1951-жыл.

2 Сол газета №206, 1955-ж.

3 Сол газета 15-октябрь 1954-ж.

4 «Жас Ленинши», 19-декабрь, 1954-ж.

5 «Қарақалпақ әдебияты ҳәм искусствосы» №3, 1956-ж.

6 «Қызыл Қарақалпақстан», 27-апрель 1955-ж.

7 «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы». №6. 1956—ж.

8 «Әмиўдәрья», №9, 1958-жыл.

9 «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы» 1956—ж.

терди. Автор бир лирикалық қосықтан мынадай мысал келтиреді:

Қозылайды егизден,
Бизің семіз жанлықлар.

Қосықтың авторы жанлықлар қозыламайды, ал ыл-ақлайтуғынын билмеген, редактор да тап сондай. Мақалада бир ұақытлары «Көк емен» сыяқлы әжайып лириканы жазған Б. Қайыпназаровтың, «Қара теңиз» қосығын жазған Н. Жапақовтың 50-жыллардағы қосықларында тұрмыстың картинасынын үстіртін берилип атырғанлығын критикалаған еди. Бирақта бундай бағыттағы мақалалар оғада аз санда болды, соның ушын да поэзияда көбирек;

«Жолдаслар, кеңейсин егис жер,
Өзлестиреміз партау тынды да
Дослар қолға алсақ биз егер,
Гүлленеміз бийик шыңды да. —

дегенге ұқсаған

құрғақ демагогиялық шақырықлар орын алды. Ал. Х. Сейтов: «он трактор он төрт күнде сүрип болды мың гектарды», —деп статистикалық мағлыұматтан қосық шығармақшы болды. Мақала авторы поэзияның раўажланыу теңденцияларын шайырлық көз қарастан жақсы таллайды, лирикалық поэзияның образлылық жақтан төменлеп кетиуиниң, жалаң идеяға күш берип, сезимди, оның тербенислерин бере алмаушылықты конкрет мысаллардың тийкарында қарастырды.

Урыстан соңғы дәуириндеги поэмаларды таллау арқалы автор көпшилитине характерли болған кемшиликлерди табады: «Бул поэмаларда («Айдын жол», «Бахыт») әжайып мийнет героизмин көрсетип атырған мийнет адамларының реаль образын жаратыуда, типичныйлық проблемасын иске асырыуда, конфликт табыуда елеули кемшиликлер болды. Поэмаға узыннан-узақ темаға қатнасыз хәм ұақыяның раўажланыуын өрлетип, геройлардың характерин ашып беріуге жәрдеми тиймейтуғын кирис сөзлерди тыға беріу, орынсыз қайталаулар, конфликт таңлап билмеу, геройларды өзинс-өзин мақтатыу—мине бул жыллардағы поэмалар-

да орын алған кемшиликлер тийкарынан, усыларден ибарат болды»¹

Мақалада Уллы Уатандарлық урыс темасына арналған поэмаларда ушырасқан турмыс талабынан шетлеушиликти, атап айтқанда «Палұанбек», «Ербай батыр», «Ел перзенти Ерназар», «Ақшолпан — Палман» хәм басқа да поэмалардың оншелли тәсирсиз болып шығыуының бас себеби шайырлардың сүүретлеп отырған турмысын жақсы билмеуи хәм фольклорлық традицияға сүйенип кетиуи болды. Буларда геройлар халық дәстанларының геройларындай «оннан келгенди оннан, солдан келгенди солдан» жапырып, ат шауып жүретуғын ески легендалық геройларға уқсас болып шықты» деген жуўмаққа келди. Олар И. Юсуповтың дурыс көрсеткениндей-ақ, фронтқа кетеди, кетеринде сүйген қызлары аттың жалын қушақлап «жаўды жеңип кел» деп ғана қалады, ал олардың сезими, советлик патриотизм бул поэмаларда онша реал хәм конкрет сүүретлениуин таппады.

И. Юсуповтың бул мақалаларының барлық мазмуны менен келисимге келмейтуғын орынлар да, әлбетте, бар. Мысалы, автор көп ғана поэмаларда («Колхоз председатели», «Узақтағы жайлаўда», «Бир колхозда» т. б.) тематикасының әхмийетине қарап, үстиртин бахалайды, ал олардағы, әсиресе, «Бир колхозда», «Жүрек мухаббаты» шығармаларындағы жасалма конфликтлердің орын алыуын ашып бермейди. Соған байланыслы орташа хәтте, оннан төмен шығармалар да улыўма дизимге алынып, мақтаўға ерисип кеткенлиги көринеди. Әдебий критикада соңғы жыллары «Жүрек мухаббаты», «Бир колхозда» формаларының конфликт қурыўдағы жасалмалылығы, турмыстан узақ қахарманлар, ойдан жасалған сюжетлер хәққында көп сөз болды. Ал, «Узақтағы жайлаўда» поэмасында асыра мақтаўшылық, лепирме көп сөзликтин себебинен қахарманлардың тек сөз жүзинде белгили болыўшылығы дурыс сыналды. Әдебият критикасында талапшаңлыққа үгитлеуши шайырдың бул поэмалардың көринип турған кемшилигине дыққат аўдармаўы, әлбетте, өкинишли.

И. Юсуповтың «халық шайыры Аббаз Дабылов»

¹ Сол журнал, №6, 1956-ж.

хаққындағы критикалық мақаласы бұл халық шайыры хаққындағы толық мағлыұмат беретуғын биринши мийнет болды. Ол формасы жағынан поэтикалық очеркке уқсайды. Мақаланың бир бақалы жағы сонда, онда улыұма қарақалпақ поэзиясындағы халық шайырларына тән болған творчестволық өзіншелликлер дурыс ашылады. Аббаздың советлик поэзияға келіу жолы, оның машақатлы тар жол, тайғақ кешиулерин түсиндириу псенимли берилген. Егерде буған шекем «Аббаз творчествосы» «сыйпаламай» үйренилип жүрген дәслепки дәуирине тийисли мағлыұматлар әдеуір толықтырылды» деген автордың пикирине қосылыу керек. Тап сондай-ақ «Советлик дәуирдеги қарақалпақ әдебияты көрнекли үш халық шайырын берди. Олар-Аяпберген Муўсаев, Аббаз Дабылов хәм Садық Нурымбетов. Олардың творчествосы ҳәзирги заман қарақалпақ әдебиятындағы өзгеше, соның менен бирге «заңлы қубылыс». Автор мине, усы «өзгеше» хәм «заңлы қубылысты» билгирлик пенен дурыс аша алған. Аббаздың творчествосының арна-дереклерин — халық поэзиясы, классик әдебият шығыстың атақлы шайырларының дәстүри, советлик ҳақыйқатлықтың тәсири, Аббаздың творчестволық негизги этаплары өз уақты менен тығыз байланыста ашылады.

Қулласы, И. Юсуповтың бұл мийнети өз оқыушыларына, студентлерге көп пайда келтиретуғын илимий-критикалық дәрежеде орыплаган жумыс. Негедур, соңғы уақытлары басылған китапларда бундағы көп фактлер пайдаланылмамай қалды.

И. Юсуповтың «Қарақалпақ әдебияты көсемимиз В. И. Ленин хаққында»¹ Г. Есемуратовтың «Урыстан соңғы дәуирдеги қарақалпақ поэзиясында пахташылық темасы»², «Қарақалпақ сатиралық әдебиятының мәселелерине»³ сыяқлы мақалалары тематикалық планда жазылған обзорлық сыпатта еди. И. Юсупов Ленин образын жасауда халық поэзиясы, халық шайырларының өзіншелликлерин талласа, Г. Есемуратов сатиралық әдебият туўралы салдамлы пикир айтты. Классик шайырлардын дәстүри, қарақалпақ халық шайырлары, ҳәзирги совет жазыушыларының шығармаларында бұл

¹ «Қарақалпақ әдебият хәм искусствосы, №6, 1957-ж.

² Сол журнал, №2, 1955-ж.

³ «Әмнүдәрья», №9, 1959-ж.

жанрдың рауажланыуы бір жөн дұрыс түсіндірілген. Автордың сатираның түрлерін жиклеп беріуі де кеуілге қонымлы. Бірақта сатиралық әдебиеттың ұәкиллері жетерли анықланбаған, шығармаларда ушырасқан айырым сатиралық сүұретлеулерди үзип-үзип ала берген менен бул жанрдың бағдарын толық түсіндириу қыйын. Усы теманы сатираға бейим жазыушы-шайырлардың-ақ творчествосына байланысты қарастыруу мүмкин еди. Усы тұрысында ким шығарма жазса, сол сатирик сыпатында түсіндирилген.

Драматургия жанры 20-жыллардың орталарында-ақ пайда болды, ол прозаға қарағанда ертерек көринди. Бул жанрдың гейпара мәселелери қарақалпақ Совет жазыушыларының екінши съездинде исленген М. Дәрибаевтың докладында кеңирек сөз болғанлығы, усыннан кейинги дәуір ишиндеги бул жанрдың актуаль мәселелери профессиональ драматург-изертлеуши Т. Алланазаровтың «Драматургиямыздың гейпара мәселелери ҳаққында»¹ мақаласында асырмай да, жасырмай да ортаға дұрыс қойылды.

Хәр бир жанрдың рауажланыуын ұлыўма характерлеу мүмкин, бірақ, мәселен поэзияны талантлы шайырлардың таллағанында белгили байқалатуғыны сыяқты, драматургияның дөретпелерин таллауда, оның негизги кемшилликлерин дәл басып айтыуда театр өнериниң профессиональ қәнитесиниң айтыуы бир басқа. Т. Алланазаровтың мақаласын оқып отырып, усы унамлы сыпатты байқамау мүмкин емес. 50-жыллардың орталарына шекем қарақалпақ әдебиатында елпуге жақын пьеса дөреген болса, олардың сапа жағынан ири-ири кемшилликлери болғанлығын, «халықтың көзине түсип, тамашагөйлерди қызықтырыу дәрежесине ересе алған» пьесалардың қатарына автор М. Дәрибаевтын «Көклен батыр». Н. Дәуқараевтын «Алпамыс», С. Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе», Ж. Аймурзаевтын «Айгүл-Абат» шығармаларын жатқарады. Сонда қырқтан аслам пьесалардың өмириниң қысқа болып, сахнадан шығып қалыуының яғный тамашагөйлердиң талабына жууап бере алмаушылығының себеби не?

Т. Алланазаров өз мақаласында сапасыз шығарма-

¹ «Қарқалпақ әдебиаты ҳәм искусствосы», №2, 1956-ж.

лардың пайда болыуында бир қанша моментлерге тоқтаған.

Тема таңлау мәселесінде көп жолдастар бир пьесаны жазарда хэм соны жазып боламан дегенше бир неше темаларды шолып өтеди. Алған теманы «қол орамалдай аумастыра бериу, оның кеуилли тынышсызландырып жүрген теманы тереңлетиу емес, ал сайызландырыу, яғный дузсыз етиу халына әкеледи. пьеса жазар алдында теманы, жүректин соғыуына қарай, таңлау шөрт.

— Пьесаға ат қойыу мәселесин, көп жазыушылар өзлериниң жазған пьесасына ат қойыуға жеңил қарайды. Олар бириншиден, пьесаны жазып болғаннан кейин ат қойса, еклиншиден қойылған атты пьесаның мазмунына қарап емес, ал салтанатлы сөзлер менен сулыу болып шығыуына қарап қояды. Нәтийжеде аты басқа, заты басқа, болып шығады. Мысал ретинде драматург С. Хожаниязовтын «Жас жүрсклер», Ж. Аймурзаевтын «Рәушан» атлы пьесаларын алыуға болады.

— Пьесаның композициясы, уақыяларды картиналарға бөлиуде еки нәрсени есте тутыу керек. Бириншиси— сол темадағы хәдийселердин күши есапланып, соны хөр картинаға бөлиуде турмыс ҳақыйқатлығының логикалық байланысы хэм адамлардың арасындағы тәбийғый байланыс сабақлары үзилiske түспеу жағына әҳмиет бериу. Оның ушын жазып атырған хәдийселерди турмыс ҳақыйқатлығын изертлеу жолы менен көрсетип барыу керек.

Екиншиси, сол картинама-картина бөлинген хәдийселердин сахна жағдайында эмоциялық тәсир етиуине кеуил бөлиниуи керек.

Пьесаның сюжетин хэм оған қатнасыушылардың бир-бирине қарым-қатнастарын хэм олардың жеке характерлерин жасауда да бир қанша кемшилик ушырасып отырады. Драматургиялық шығарма— дәстан я роман емес, драманың сюжети-ықшамлы, өткир хэм конкрет болыуды талап етеди. «Айгул-Абат», «Бердақ» т. б. пьесада хәдийсе өзгерип турады. Бирақ пьесаның геройларында өсиушилик, өзгериушилик жақсы сезилмейди. Бундай өзгериушилик тек минез-қулық жағынан ғана емес, жақсы, келбети, жүрис-турысы, кийим-кеншек, яғный барлық сыртқы көриниси жағынан да

сезиледи. Усындай жағдай «Бердақ» пьесасында да бар.

— Драманың тили. Драма ұзыннан-ұзақ кеткен шұбаланқы сөзлерди көтермейди. Гейпара авторлар өзинин пьесасындағы героилардың турған жағдайына, ауқалына, ким менен сөйлесип турғанына қарамастан, шешенликке берилип, кеуилиндеги қыялын термеден терип ала жөнеледи. Бундай жағдайларды «Рәушан» пьесасындағы Саттардың, «Бердақ» пьесасындағы Құтым суўпының сөзинен аңғарыуға болады.

Ал, гейде оның шамасына қарамастан, жағдайы менен санаспастан гез келген жерде «биз коммунизм қурыушымыз», «ескиликти женшип таслаимыз», «таза турмыс қурамыз» деген сыяқлы үндеу гөплер менен байытыуға тырысады. Бундай жағдайды С. Ложаниязовтың «Зияда», «Жас жүреклер» пьесасынан да көп ушыратыуға болады. Өз орнында айтылмағанлықтан, булар құрғақ сөз сыпатында көринип қалады хәм унамлы геройлардың аузынан усундай сөз еситилгенде, тамашагөйлердин алдында, олар құрғақ белсенди сыпатында көринип, өзлерине бираз исенимсизлик туўдырады», т. б.

Биз драматургия мәселеси бойынша Т. Алланазаровтың мақаласына кеңирек тоқталдық. Өйткени бунда оғада актуаль теориялық-практикалық мәселе ортаға қойылады, профессионаллық пенен характерленетуғын бул мақаладағы әҳмийетли пикирлер сонда усы автордың мақалаларына тема болды.

Қ. Султановтың «Терең мазмунлы, көркем пьеса»¹ деген мақаласы атақлы драматург Ж. Аймурзаевтың «Айгүл-Абат» пьесасының қайта исленген вариантын (ол биринши мәртебе 1946-жылы сахнаға шықты) таллауға арналып, пьеса ҳаққында толық мағлыұмат берийи менен характерленеди.

Пьесалар ҳаққында жазылған мақалалардан Ж. Қайырбаевтың бир қатар рецензияларың атап өтиўимиз тийис. 1956-жылы басылып шыққан «Бир актли пьесалар» деген топламға жазған рецензиясында² ол усы жанрдың мүмкиншилигине байланыслы орынлы пикирлер айтты. П. Тилегеновтың «Бахыт жолы», Х.

¹ «Әмиўдәрья», №7, 1958-жыл.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №140, 1956-жыл.

Сейтовтың «Дәмегүл» пьесаларын қысқаша таллау арқалы булардағы ұақыялардың жасалмалылығын, адам характерлериниң берилиўиндеги схемаларды дурыс аңлаған. «Пьесада, —деп жазады рецензент «Бахыт жолы» туўралы,—қатнасыўшы адамлар шамадан тыс көп. Олардың көпшилиги өзине тән ис-хәрекетлер менен көринбейди. Пьеса геройлары истен гөре узыннан-узақ сөйлей береди. Сөйлеген сөзлери улыўма дурыс болғаны менен көриўшиге ол сөзлер ҳеш қандай тәсир етпейди, керисинше жалықтырады. Буған қосымша, геройлардың өзлерине тән сөзлер берилмеген, олардың сөйлеген сөзлери, тәп қурылыслары бир-бирине күтә уқсас. Пьесада ҳәр бир теройдың өзине тән сөзлериниң берилмеўи-пьесаның көркемлигин төменлетеди, геройлардың характерлерин ашыўға мүмкиншилик бермейди».

Тап усындай кемшилик «Дәмегүл» шығармасына да тән.

«Конфликт шийеленискен формада берилмейди. Сонлықтан да пьеса геройларының характерлери терең ашылмаған. Унамты геройларды ап-ацсат жеңиске еристире қояды ал гүрес, дурысында да, күтә терең хәм кескин».

Советлик дәўириндеги қарақалпақ әдебиятының гейбир актуаль проблемалары тап усы жыллары баспа сөз бетинде жийи ортаға қойыла баслады. Поэзиядағыдай әдебий критика тараўында бир қатар талантлы жаслар активлик көрсетти, олар әдебият теориясын жақсы өзлестирген, әдебият тарийхын изертлеў менен шуғылланған әдебиятшылардан ибарат болды. Солардың арасында М. Нурмухамедовтың мақалаларына дыққат аўдарыў керек. Оның «Қарақалпақ совет әдебиятының тийкарын салыўшы ким болды деген мәселе ҳаққында»¹ «Маяковский шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарыў туўралы бир-екн сөз».²

«Қарақалпақстанда әдебий журнал»¹ мақалалары үлкен қызығыўшылық туўдырды. Өз ұақтында жәрияланған бул мақалалар ҳәзир көпшилик оқыўшыларға аз мәлим.

М. Нурмухамедовтың «М. Ю. Лермонтов хәм қа-

¹ «Жас Ленинши», 21-июнь, 1953-ж.

² Сол газета, 16-июль, 1953-ж.

рақалпақ совет әдебияты», «Маяковский хәм қарақалпақ совет әдебияты»¹ мақалалары өзлериниң теориялық сыпаты менен характерленеди хәм критиканың дәрежесин көтериүде белгили орын ийелейди. Жуўмақлаўшылық сыпаты менен көзге түсетуғын, критика менен әдебиет тарийхының байланысын жақсы таныта алатуғын «Рус әдебиятының традицияларын үйрениў ҳаққында», «Совет дәуириндеги рус хәм қарақалпақ халықлары арасындағы әдебий байланыс» деп аталған мийнетлер автордың сонғы жумысларында тереңлестирилип, үлкен-үлкен изертлеўлердиң темасы, проблемасы болғанығын биз жақсы билемиз.

Бул мақалаларға бир нәрсе характерли, қарақалпақ совет әдебияты өзиниң раўажланыў жолында рус әдебиятының бай дәстүрлерин творчестволық терең өлестириў арқалы байымақта, прозаның дәслепки үлгилеринде бул айқынырақ көринеди. Автор, дәслепки повестьлердиң, мысалы «Мыңлардың бири» шығармасының мысалында буны хәр тәреплеме дәлиллей билген. Поэзияда рус әдебиятының дәстүрин ийелеўдеги жетискенликлер, әсиресе кемшилликлер хаққындағы пикирлери талассыз. Мысалы, автордың Маяковскийдиң шығармаларына дыққат аударыў оның сыртқы формасына емес, ал оның рухын, сиясий өткирлигин жәмийетлик әҳмийетлигине байланыслы болыў керек, деген пикири қарақалпақ шайырларының жақсы шығармалары менен дәлилленеди.

Сондай-ақ М. Нурмухамедовтың усы бағытта жазылған мақалаларында бизде биринши мәртебе рус әдебиятынан аўдармалардың теориялардың теориялық мәселелери көтерилгенлигин айтып өтиўимиз тийис. Қарақалпақ тилине аударылған бир қатар шығармалардың мысалында автор еки тилди жақсы билиўдиң зәрүрлигин көтерип шықты. Бундай пикирлер тек сол ўақыт ушын ғана емес, хәзир де актуаль, орайлық баспа сөзде күн тәртибинен түспей киятырған мәселе.

Рус әдебиятының традицияларын үйрениўди, көркем аўдарма мәселелери улыўма әдебий байланыслардың характерлери бир-бири менен жақын проблема

¹ Сол газета, 14-июль, 1955-ж.

лар сыпатында қарастырылғанлықтан, изертлеулердің объекті әдеуір кеңейе баслады.

Бұлардағы тийкарғы нәрсе усы әхмийетли шығармалардың мазмуны менен, идеялық бағыты менен ғана таныстырыу емес, ол көркемлик шеберликке барып тиреледи. Поэзиядағы көркемлик проблемасы И. Юсуповтың жоқарыда көрсетилген мақалаларында сөз болса, бұларда прозаның мысалында проблема қозғалды. Автордың усы изертлеу-критикалық мақалалары соң оның қарақалпақ прозасы бойынша алып барылған фундаменталь мийнетине негиз болды, қарақалпақ совет әдебиятының тарийхынан орын алды. Қарақалпақ прозасының мәселелери анау ямаса мынау планда изертлеулердің темасы болып атырғанлығын, бирақ бұл шығармаларды илимий-критикалық таллауда М. Нурмухамедов биринши болып кирискенлигин мойынлау керек.

Советлик әдебиятымыздың гейпара проблемалық мәселелери М. Нурмухамедовтың «Қарақалпақ прозасының рауажланыу жоллары» (ҚҚ әдебияты хәм искуствосы, №1, 1957-жыл) мақаласында сөз болды. М. Нурмухамедов прозаның пайда болыу хәм рауажланыу жолларына обзор жасаған, хәр бир дәуірдің характерин ашып беріуши прозалық шығармалардың орнын анықлаған.

Қарақалпақ прозасының рауажланыу мәселелерине арналған мақалалар бұрын да жазылып еди. Мысалы, С. Бекмуратовтың 40-жыллары жазғанлары, бирақ бұларда жазыушылардың адресине айтылған өкпе-гейнерден басқа пикирлерди табыу қыйын болды. М. Нурмухамедов қарақалпақ прозасының рауажланыу мәселелерин оның этапларына жуумақластырып биринши мәртебе ортаға қойды, айрықша оның пайда болыу нызамлылықларын тарийхий-илимий бағытта ашыуға ериседи. «Проза жаңа социаль-экономикалық, мәдений-сиясий қатнастардан тууылған хәқыйқатлықты сәулендириудин жаңа усылы болды. Социалистлик хәқыйқат қарақалпақ совет прозасының тууылыуының, қәлиплесиуининң баслы факторы, оның тийкары хәм биринши дәрежелли сағасы болды. Қарақалпақ прозасының тууылыуында хәм рауажланыуында әхмийетли рольди рус әдебияты ойнады». Бұлар талассыз пикир. Соның менен бирге, автор рус әдебиятының қарақал

пақ прозасының тууылыуы хәм рауажланыуындағы орнын хәм себеплерин түсиндиреди.

«Қарақалпақ жазыушылары, — деп дауам етеди автор, — өзінде бир нәуия тәуир прозалық шығармалар дөретип үлгерген басқа миллет әдебиятларының тәжирийбесинде өзлестирди... «Қарақалпақ ауыз еки творчествосының өзи де прозаның рауажланыуына белгили дәрежеде жәрдем еткенлигин көрсетеди. Солай етип, автор, қарақалпақ прозасы 20-жыллардың ақырында 30-жыллардың басында тууылды, — деген пикири илимий жақтан тужырымлы хәм дәлилли. Биз елеге шекем усы көз қарастан қарақалпақ прозасының пайда болыуын түсиндирип келемиз. Автордың бул пикирлери соң оның қарақалпақ прозасының тарийхына арнаған жумысының тийкарын қурағанлығын ескертип өтиуимиз орынлы. Бул жоқарыда аталған мақалалардың хәр қайсысының өзине тән, характерли сыпатлары бар. Ең баслысы, булар советлик әдебиятымыздың теориялық хәм практикалық мәселелерине нәзер аударады. Мәселен М. Нурмухамедовтың мақалалары рус әдебиятының дәстүрин ийелеу хәм рауажландыру жағынан жазыушылардың алдына жаңа ұазыйпалар қойыуы әдебий байланыслардың нызамлылықлары хәм бир-бирин байытып барыуын конкрет мысаллар менен дәлиллейди.

М. Нурмухамедовтың «Қарақалпақ совет әдебиятының рауажланыуына рус әдебиятының тәсири (1956) монографиялық изертлеуи әдебий байланысларды изертлеудеги ең белгили дәслепки баслама болып есапланады.

Қарақалпақ совет әдебияты бойынша жазыушылардың шеберлиги, тәжирийбесине арналған мақалаларда образ жасаудағы изленислер, жетискенлик хәм кемшилликлер дыққаттан шетте қалыуы әлбетте мүмкин емес еди. М. Нурмухамедов прозада көркем образдың турмысқа қатнасы ҳаққында ликир айтты, И. Юсупов поэмалардағы образларын тәбияттың өмиршең ямаса жасандылығына қатнас жасады. Демек, көркем образ әдебияттың тийкары сыпатында күн тәртинде критиканың орайында турды.

Жазыушы Т. Қайыпбергеновтың «Унамлы образлар жасау жөнинде пикир алысайық («Қызыл Қарақалпақ-

стан». 27-октябрь 1968-ж») «Герой истинные и имни-
мые» («Сов. Каракалпакня», 22-ноября 1958») «Обра-
зы молодежи в каракалпакской литературе» («Сов. Ка-
ракалпакня» 20-июнь, 1959») сыяқлы бир неше мақала-
лары пайда болды.

Усы мақалалардың мазмунына қарасақ, булар тий-
карынан бурын айтылған М. Нурмухамедовтың, И. Юсу-
повтың пикирлерине жаналық қоса алған жоқ, ал со-
ларды басқаша формада қайталаудан ибарат болды.

Көркем аударманың мәселелери де усы жыллардағы
әдебиат критикасының көбирек араласып, орынлы кө-
терген проблемасы болды деўге мүмкин. Буған шекем
бул әҳмийетли тема дыққаттан шетте қалып келген
болса, әдебиат қарақалпақ әдебиятының туўысқан әде-
биятлар менен өз-ара қарым-қатнас, байланысының
әдеўир күшейген дәўиринде буған кеўил аударыўы
нызамлы еди. Бул темаға баслама болған М. Нурму-
хамедовтың Маяковский шығармаларын қарақалпақ
тилине аударыў туўралы бир-еки сөз»¹ деген мақа-
ласы еди. Автор қарақалпақ шайырларының Маяков-
скийдің шығармаларын аударыўда формалистлик жол-
дан кеткенлигин, оның қосық системасына итибар бер-
местен, қосықтың мәнисин бузғанлығы дурыс таллан-
ған. Мақала авторы, 30-жыллардың ишинде исленген
Ж. Аймурзаевтың аудармаларының қәтелиги ҳаққын-
да тоқтаған еди. Н. Урумбаевтың «Крылов тымсаллары
қарақалпақ тилинде»² деген мақаласында автор оғада
қызық мағлыұматларды келтирген. Аударыўшылар улыў-
ма оригиналды бузған, демек бурынырақта М. Нурму-
хамедовтың айтқанындай-ақ, рус тилин билмеўшили-
ктің нәтийжесинде уллы рус тымсалшысының шығар-
маларының бул мәнисин өзгертиўге жол қойған. Ж. Ай-
мурзаевтың, Р. Мәжитовлардың Крылов шығарма-
ларының идеялық мәнисин бузыўшылығы олардың ори-
гиналға түсинбеўшилигинен, айырым орынларда Кры-
ловтың «дүзетиўшилиги», сөйтип, қарақалпақ тилинде
шыққан уллы рус шайырының тымсалларының өз қә-
сийетинен журдай болыўы Н. Урумбаевтың мақала-
сында исенимли ашылған. Автор дурыс жазады, узақ
жыллардан киятырған рус тымсалының қурылыс өз-

¹ «Жас Ленинши», 16-июль, 1953-жыл.

² «Советская Каракалпакня», №176, 1954 г.

гешелиги бар, оған сөйлесіуі интонациясы, ритм тән, ал аударыушылар оны традициялық қарақалпақ поэзиясының төрт қатарлы қосық үлгисі менен берген, сөйтіп, Крыловтың тымсаллары намаға салып айтылатуғын қосық болып шыққан».

Тап усы сыяқлы турлайы бурмалаушылықлар Лермонтов поэзиясының рухий түсінбеушилик аудармадағы шала сауаттылық қаққында И. Юсуповтың «Классик поэзияны аударыуға жақсы кеуіл бөлинсин» деген мақаласында бар¹ 30-жыллардың шайырлары М. Дәрибаев, Н. Жапақов тәрәпинен әдеуір жақсы аударылғанлығын («Тутқын», «Қамыс», «Байрон емес, басқаман мен», «Жартас», «Қашқын» ал 1956-жылғы топламда Р. Мәжитов, Қ. Досанов, Т. Нәжимов, А. Бегимов, Ә. Насруллаев, К. Худайбергеновлар тәрәпинен төмен қоллы аудармалардың пайда болғанлығын ескертеди. Буның бас себеби, автордың дурыс көрсеткеніндей-ақ Лермонтовтың қосықлары ким болса, соның қолынан өткен жууапкершилик болмаған. «Поэзияны аударыуда, —деп жазады И. Юсупов, —бир надурыс метод бар: онда аударыушыларды таңлап алыу жоқ. Классик шайырлардың қосықлары менен тек, шайыр ғана аударалатуғынына кеуіл бөлмей, ким болса соған аударта беріушилик бар. Окричник Кирибеевичтин өзине қарсы төбелеске шыққан Калашниковқа менменлик пенен «шығысыңды, атыңды айт, кимди өлтиргенлери, кимнің жаназасына хызмет қылатуғынлығымды билип қояйын» деген ирониясы: «Кимнің намазына хызмет етесен, биліу керек мақтанасан не менен?» деп пүткіллей керисинше аударылған».²

Көркем әдебият шығармаларын аударыу жууапкерлі ис³ атлы А. Жақсыбаевтың мақаласында жоқарыдағыдай аудармалардағы характерли кемшиликлерге тоқталған. Қарақалпақ тилинде басылған «Бизің заманымыздың қахарманлары», И. А. Крыловтың «Таңламалы тымсаллары», «Тимур хәм оның командасы», «Сережа Костриков қаққындағы гүрриңлер», «Астыртын обком хәрекетте», В. В. Маяковскийдин «Таңламалы қо-

1. «Қызыл Қарақалпақстан», 22-июнь, 1957-ж.

2. Сонда.

3. «Совет Қарақалпақстаны», № 114, 1956-ж.

сықлары» бойынша автор оғада қунлы теориялық, практикалық мәселелерге тоқтаған.

Көркем аудармадағы плансыздық, исти қолынан келмейтуғынларға тапсырыушылық—ең жаман практика екенлиги белгилі. Соның себебинен, рус тилин жетерли билмейтуғын қәниге емес адамлардың аудармалары оригиналды бузыудан басқа хеш нәрсе емес, олар аудармаға творчестволық жұмыс сыпатында қатнас жасамайды. Сөйтіп, автор түсинбей аударыудың нәтийжесинде жақсы шығармалардың «қарақалпақ оқыушыларына бузып жеткерилгенлигин, яғный «жипекти түте билмеген жүн етеди» дегендей аұхалды оғада принципиаль түрде көтере билген.

Аударма жұмысындағы ең бир үлкен кемшилик оригиналға түсинбей аударыушылық екенлигин Ә. Жақсыбаев тағы да өзиниң басқа бир мақаласында жүдә дурыс атап өткен.¹

Соның себебинен жақсы шығармалар бузып аударылады, негизги мәниси, көркемлігин берилмей қалады. Буның зыяны тағы мынада: «аударыушы оригинал менен аударма арасындағы сөзлердин сыртқы сәйкеслигин дәлиллеп, аударма исиндеги творчестволық излениуден шетте қалады... Сөзбе-сөз исленген аударма қара кийимди ақ сабақ пенен тепшигиндей болып көринеди. Аударылған шығарманың авторына қыянет жасалады хәм оқыушының сол автордың творчествосына қызығыуы кемейеди».

Айтқан пикиримиз дәлиллі болыуы ушын Ә. Жақсыбаевтың мақаласынан бир-екн мысал келтириу артық болмас.

Р. Мәжитов, А. Гайдардың «Тимур хәм оның командасы» шығармасынан аударғанда мынадай олақлықларға жол қойған: «Сүт сатушы сүтти бидонға қуйып арқалап тур еди» десе, аудармашы, «шелекке қуйып, арқалап журип еди» дейди. Сүтти шелекке қуйып арқалағанды Мәжитовтан еситтик, жас оқыушыларымыз күледі. Органиалда: «Эге, Гейка здорово. А это что еще с тобой захлапик» яғный, Гейка сәлем! Мына қасындағы илмейген ким?» («Хм, Гейка, сәлем. Бул недеген шалағайлық) деп дүзетеди. Ал, Т. Нәжимов А. Голубеваның «Сережа Костриков хаққында

¹ «Әмиўдәрья» №8, 1966-ж.

гүрришлерин» аударғанда (1955) «что голову пове-сил?» чего ские» яғный «неге төмен қарсы турсаң?» Неге мәнисин қашып тур?» дейтуғын болса, Т. Нәжи-мов: басың неге салбырап кеткен? Неге мийиң ашып тур» деп «әдебийлестирген», «Сережа «О» хәриби ор-тасы тесик баранқаға (крендельнан) уқсайды деп са-лыстырса, Т. Нәжимов «О» дейсеңбе? Өзи дөңгелек булкаға уқсаған екен» дейди.

Поэзиялық шығармаларды аударыудағы шалағай-лықлар М. Нурмухамедов, И. Юсупов, Н. Урумбаев-лардың мақалаларында дурыс критикаланған еди. Ал, Ә. Жақсыбаев та бул мәселеге анағұрлым тереңрек қатнас/ жасаған, «қосық аударуы шайырлық талантты талап етеди. Уйқасығын келтирген менен шайыр бола бермейди ғой, әсиресе, бир шайырға қәлеген шайыр-дың қосығын аудара беріу қыйын... Маяковский твор-чествосында поэзия хәм шайыр роли тийкаргы тема-лардың бири. Ол совет поэзиясының баслы мәселеле-ринне көп қосықларын арнаған еди. Солардың бири «поэзия ҳаққында фининспектор менен сөйлесіу» би-рақ С. Жолдас, Ж. Тилеубергенлердің аударыуында бул қосықтың не ҳаққында жазылғанын түсиніу қы-йын, Маяковский жазған қосық дегенге исениу мүмкин емеслик дәрежеде аударылған.

Қосығын штыққа. лозунгқа теңгерген уллы шайыр Маяковский фининспекторға: «мен сизге сыпайы ис пенен келдим, мениң мийнетим хәр бир мийнетке тең, уқсас, тәсирли қосықларымның хәр бир қатары қала-ны хәрекетке келтиреді» деп баслайды. Ал аударма-шы: «мен сизге исим түскенликтен келдим, мениң мий-нетим қәлеген мийнет пенен тууысқан, қатарлар қала-дан ҳауаға қарай шарлап өтеди.» — деп басланады. Бул жерде аударыушылар мазмунын беріуге күш сал-ған екен деп-ақ қояйын. Бирақ мына қатарлардан не ацлау мүмкин?:

«поэзия

барлығы. —

жоқ жерди ойға

салыңыз» (49-бет)

Маяковский:

поэзия

— (Вся)

излеуди, изертлеуди талап етеди демей ме? Аудар-

мадағы «жоқ жерди ойға салыңыз «дегенин қалай түсінніңте болар екен?»

Уллы шайыр бір сөз ушын жыл бойына сөз рудасының мыңлаған тоннасын изертлеп шығасаң:

«изводишь
Единогo слова ради
тысячи тонн
словестной руды»

дейди. Ал, аударыұшылар «поэзия ушын жерден руда қазып жеткере аласаң» деп ылағады». Тағы бір мысал:

Но как
испещяюще
слов этнх жженне
рядом
с тлением
слова—сырца.
Эти слова

приводят в движение тысяч лет
миллионов сердца» (Маяковский)

(Мәнісі — «шиіки сөзлердің шиіріні менен қатар, ізлеп жазып алынған қасыл сөзлер жыллар даұамында миллионлардың жүрегін қәрекетке келтиреді»). Ал аударыұшылар жоқарыдағы қатарларды:

Ал бирақ
ғамхорлық
бул сөз бенен қатар
қатарда шиірін сөзлер
жүректе жатар» деп аударған.

Дурысында да булар оригинальға жақынласпайды, оның үстіне «ғамхорлық» деген сөз русшасында жоқ ғой. Усы қосық тағы 30 қатар қосық аударылмай таслап кетілгени бәрнен де уят. Бундай мысалларды көплеп келтиріу мүмкін.

Ә. Жақсыбаев өз мақаласында ұсындай бурмалаушылықларды, қыйын орындарды аударар алмағанлықтан таслап кетіушіліклеринің Маяковскийге үлкен қыянет екенлігін дурыс налынып жазған.

Биз Ә. Жақсыбаевтың тағы бір мақаласына тоқталмақшымыз. «Рус тилинен қарақалпақ тилине шы-

ғармалар аударыудың айырым мәселелери ҳаққында».¹ Өйткени бунда әҳмийетли нәрсе көркем аударманың қарақалпақ әдебиятын раўажландырыудағы орнын анықлау менен ғана белгиленбейди, ал бир қатар маңызлы практикалық мәселелерди ортаға қойыу менен дыққатқа ылайық.

Ен алды менен көркем аударма мәселеси, айрықша оның белгили кемшиликлери, оларды сапластырыу ҳаққында жазылған мақалалардың оғада сийрек ушырасатуғынлығын автор дурыс көрсеткен. Бизин аударма менен шуғылланыушы жазыушыларымызға изертлеушлик, илимийлик жетиспейди. Соның салдарынан қарақалпақ тилинде жоқ рус сөзлери бузып аударылады, тилде эквиваленти болмаған сөзлер сол турысында алынууы керек болады (мундир, карета, дуэль, халат т. б.) Пушкинниң «Станционный смотритель» гүрриңинде станция гүзетиушиси ғарры Петербургке қызын излеп қызды алып кеткен офицер Минскийдиң үйине барады.

Үйден үстине жипек халат кийген Минский шығады. Қарақалпақша аудармасында Минский шапан кийип шығады. Бул, әлбетте Минскийдиң портретин бере алмайды. (аударған Қ. Айымбетов). Ал, «Дубровский» повестинде (IV—бап) мынадай эпиграф бар: «где стол яств, там гроб стоит». Аудармада: «Турли ҳасыл тамақлар турған столдың орнында, енди табыт тур». Демск, «гроб» «табыт» деп берилген, бул—қәте. Сондай-ақ, «принесли крышку и заколотили гроб» дегенди «қақпағы алып келинип, табыт шегеленди» деп аударылыуы да надурис. Аударғанда (И. Сағитов) М. Горькийдиң «Ана» романындағы «Иудалар» дегенди «Қиянетшилер» деп бузып аударған. Уллы жазыушы рабочийлардың арасындағы сатылған душпанларды эшкаралап, оларды иуда менен теңгерген. Ал, аудармада жыйнақлылық, мәнилик сәйкеслик сақланбаған.

М. Лермонтовтың «Бизин заманымыздың қахарманы» шығармасында татарларда арақ жоқ еди, олар тек боза ишеди деп жазған. Ал, аудармада «татарлар шөлин тек арақ пенен қандыратуғын болған» деп бе-

¹ «Әмиўдарья», №1, 1960-ж.

рилген (аўдарған И. Майоров.). Лермонтов «чемоданымнан мен еки кишкене стаканды алдым да, оларға чай қуйдым» деген болса, қарақалпақшасында «чемоданымнан еки кесе алдым» деп аўдарылған. Лермонтовта «Он сел в крисла, поставил трост в угол» делінген болса, аўдармада «ол өзиниң таяғын мүйешке қойып, жумсақ гүрсиниң үстине отырды». Әлбетте, бул жерде «стакан»,— «кесе» емес, «кресло» — жумсақ гүрси емес.

Мақаланың жуўмағында автор мынадай пикирлерди алға қояды: «рус тилинен қарақалпақ тилине көркем әдебият\ шығармалар аўдарыўдың сапасын көтерип ушын қәтелерге жол қоймаў мақсетинде аўдарылған шығармалардың кемшилигин әдебий хәм тил жағынан сыннан өткерип, аўдарма исиниң теориялық хәм практикалық мәселелериниң үзликсиз додалап турыў керек».¹

Көркем аўдарма мәселеси оның, бир қатар проблемалары 60 жыллардың басларында көбирек сөз бола баслады, оған Қарақалпақстан жазыушыларының Пленумы арналды.

Бунда И. Юсуповтың мазмунлы докладлары қойылды.

Тек рус тилинен қарақалпақ тилине аўдарыў мәселелери ғана емес, ал түркмен тилинен, ең алды менен қарақалпақлар арасына кең таралып кеткен шайыр Мақтумқулының шығармаларын аўдарыўға байланыслы проблемалар И. Юсуповтың «Мақтумқулының қосықларын аўдарыўдағы айырым алағатлықлар ҳақында»² деген мақаласы дыққатқа ылайық.

Әдебият тарийхынан жақсы белгили болғанындай-ақ, Мақтумқулыны биринши аўдарып, қарақалпақ әдебиятында танытқан Әжинияз болды. Характерли нәрсе, бул аўдармалар Әжинияздың төл шығармасы сыпатында таралған. Бизинше, буның ызыамлылығын автордың түсиндириўи характерли. «Буның объектив себеплери менен жағдайлары болған, — деп жазады И. Юсупов, — бириншиден, бундай аўхал түп нуқа менен аўдарманың ортасындағы бөлиниў жүзеге келмей ямаса оншелли ашымайрық болмай атырған ўақытларда хәм

¹ Сол журналда 96-бет

² «Әмиўдәрья» №10, 1963-ж.

аударма исиниң өзинше искусство сыпатында қаралмай яки онша мойынланбай атырған заманларында үстем болды. Екиншиден, ол гезде аударманың тийкарынан рухый мәниси менен мазмуны ғана аударылып, ал оның миллий колоритин, стильлик, көркем формалық өзгешеликлерин аударыўға көп жағдайда кеўил бөлинген. Өйткени, аударыўшылар шығарманы аударып, өз тиллиндеги оқыўшыларға таиыстырыўды қаншелли мақсет етсе, өзин толғандырған ой-пикирлерин сол шығарманың мотиви астында айтыўды, сол мотив арқалы жаңа шығарма дөретиўди соншелли нәзерде тутқан. Аударып атырған шығармаларына олар сонлықтан еркин қатнас жасаған, өзинше қосқан, алып таслаған, өзгерткен, қайта ислеген—қулласы, жаңа шығарма етип шығарған. Мине, бундай жағдайда шығарма аударма менен өзлестириўдиң (взаимствованне) бирлигинен туўылады. Булар еркин аударма болады.

И. Юсуповтың бул пикирлери дурыслыққа келеди, өйткени Абайдың Пушкиннен, Н. Гетеден аудармалары усындай, қарақалпақ шайыры С. Мәжитовтың көпшилик аудармалары да усы сыпатта болып келеди. Ал, Мақтумқулының гейпара қосықларының Әжинияздың аты менен таралыўлары да усындай.

Автордың орынлы байқағанындай, Мақтумқулының қосықларын аударыў Әжинияз ушын тар мақсетли ис болмаған. Қарақалпақ шайыры өзиниң устазларының бири болған, өзине тәбия үнлес болған туўысқан түркмен шайырларының шығармаларын өз халқы арасына және де кеңирек таратыўды қанша мақсет еткен болса, данышпан шайырдың халыққа кең белгили жолы менен өз кеўлиндеги идеяларын сүүретлеўди сонша мақсет еткен. Автор бул пикирлерин Мақтумқулының шығармаларын хәм оларды Әжинияздың аудармалары менен салыстыра отырып дәлиллейди.

Мақтумқулының 1959-жылы қарақалпақ тилине аударылған шығармаларындағы баслы кемшилик оған творчестволық қатнастың азлығынан келип шыққан, аудармай-ақ алынатуғын бизге түсиниқли сөзлер аударылған, ал гейде Мақтумқулының шығармаларының миллий—халықлық колорити берилмеген.

Мақала авторы бул мәселелер менен ғана шекленбестен Пушкин, Некрасов, Лермонтов, Крылов, Науайы, Абай, Маяковскийдиң шығармаларын аударыў-

дағы үстиртинлик, түсинбей аударыушылықты, улыўма аударма мәдениятының төменлигин орынлы критикалайды.

Жоқарыда айтылғанлардан қарақалпақ әдебий критикасының әдебий процеске актив араласыуы, шеберлик, аударманың оригиналға сәйкеслиги, поэзияда ҳәр бир шайырдың өз ҳаўазына ийе болыуы ҳәм т. б. мәселелердиң көтериўин әдебиятымыздың улыўма раўажланыуы талап етти. Критика тараўда, сөзсиз әдеўир жумыс иследи, сонлықтан да урыстан соңғы жыллардағы жетискенликлерди биз критиканың атқарған хызметин мойынлауымыз зәрүр. Поэзияда халық шайырларының көлемли дәстанлары дәреди, поэмаларда илгерилеушилик байқалды, прозада повесть, дәслепки романлар жазылды, сапалы драмалық шығармалар пайда болды.

Деген менен әдебий критиканың адресине айтылған қанаатланбаушылық пикирлер аз болған жоқ. Әлбетте раўажланып баратырған көркем әдебият сапалы, объектив критиканы талап етиўи ыызамлы жағдай еди, өйткени барға ғана шүкиршилик етиў творчествоны өсире алмайды. Көркем әдебияттың қайсы жанры бойынша жазылған мақалаларда усы тынышсызланыу байқалады. Аббаз Дабылов ҳаққындағы мақаласында И. Юсупов мынадай пикир билдиреди. «Аббаздың творчествосына (улыўма халық шайырларына) әдебият изертлеў ҳәм критика майданында тилекке қарсы, күтә аз және үстиртин кеўил бөлинип қиятыр. Ҳаслында бул ҳәр тәрәплеме кең түрде изертлеўге, үйренйўге турарлық ҳәм әлле қашан гезек күтип турған үлкен мәселе.»¹

Демек, қырық жылдай әдебиятта қәлем тербеген шайырдың творчествосының терең изертленбегенлигин, бул тараўда әдебият тарийхының ҳәм критиканың үлкен кемшилиги бар екенлигин ескерткен. Буған қосылмаўға болмайды.

Драматургиядағы артта қалыушылықты аша отырып, Т. Аллғаназаров тағы да шешилмеген мәселелериниң көп екенлигин, критиканың пассивлигине дыққат аўдарады: «Усы күнге шекемги бизиң драматургleri-

¹ «Эмпүдәрья» №9, 1958-ж.

миз тәрәпинен дөрөтилген — унамлы геройлар менен унамсыз геройлардың жаратылысы ҳаққында, олардың типичный емеслиги ҳаққында оларды индивидуалластырыу мәселеси ҳаққында мағаналы пьесаларда қосықтың қай жерде хәм қалай берилиуи ҳаққында пикир алысуы жөн хәм керекли болар еди».¹

«Поэзияның сапасы ушын гүресте әдебий критика еле де өз дәрежесин ийелей алмай отыр. Әдебий критикамыз көбинесе айырым топламларға рецензия жазуы менен шуғылланып, поэзияның мастерлиги, ири проблемалары ҳақықат талқыға түспей қиятыр. Ал, рецензияларда көбинше тек айырым куплетлерге ғана анализ берилип, шайырдың творчествосына тутас баға берилмейди»² (И. Юсупов «Уллы Ұатандарлық урыстан кейинги қарақалпақ совет поэзиясы ҳаққында»). Бундай пикирлерди көпшилик мақалалардан қәлегенше келтириу мүмкин. Бирақ бир нәрсе талассыз: критика әдеуир жұмыс иследи, бирақ ол елде жоқарырақ ислеуи керек.

Сондай-ақ 50-жыллардың ишинде критиканын тикелей өзине байланыслы жазылған мийнетлер пайда болды. Булардың арасында М. Нурмухамедовтың «критика хәм критик»² Б. Исмайловтың «Әдебий турмысымыздың гейпара практикалық мәселелери» (сол журналда) «әдебий критикамыздың ең бир характерли кемшилиги ҳаққында»³ хәм И. Сағитов пенен Б. Исмайловтың «Қарақалпақ әдебият илими менен әдебият критикасының раўажланыу жоллары»⁴ сыяқлы жұмысларын атап өтиуге болады. Соңғы мақалада әдебият илими менен критиканың дәреу дәуиринен басылап, 50-жыллардың орталарына шекемги жолына шолюу жасалған бундай характердеги жұмысларының орны бар, авторлар илим менен әдебий критикадағы жетискенликлерди қарастырады оның ўәкиллеринин мийнетлери менен таныстырады.

Мақалада гейпара кемшиликлер хәм алдағы ўазыйпалар ортаға қойылған: «Әдебият критикасы менен әдебият илиминде оларды буннан да былай раўажлап-

¹ Қарақалпақ әдебият хәм искусствосы № 2, 1956-ж.

² «Әмнүдәр» № 9, 1958-ж.

³ «Совет Қарақалпақстаны» № 186, 1958-ж.

⁴ Сол газета № 238, 1956-ж.

дырыу менен бирге, сапластырылыуы керек көп қәте кемшиликлер бар. Әдебий критикасында турған баян етиүшлик, үстиртин пикир жүргизиү, теориялық сайызлық, гейде тенденциялық жағдайлар, соның менен бирге айырым жазыушылардың критиканы шын кеўилден қабыл етиүи хәм дурыс коммунистлик жуўмақ шығармауы қусаған кемшиликлер еле орын алмақта. Әдебият илиминде пүткиллей қол урылмаған проблемалар еле көп, анау я мынау шығармалар, жазыушының творчествосы менен компаниялық шуғылланыушылық бар, классик әдебияттың көплеген үәкиллери әдебий изертлеу жағынан еле дыққатсыз жатыр. Усы үақытқа шөкем қарақалпақ совет әдебиятының тарихын дүзиу мәселесинне кирисилген жоқ.»¹

Әлбетте, мақалада үазыйпалар да, кемшиликлер де дурыс белгиленген хәм ашылған. Егерде соңғы жыллардағы изертлеулерди есапқа алсақ, мәселениң қойылыуының үақыт талабына сәйкеслигин көремиз.

Ал, М. Нурмухамедовтың «критика хәм критик» мақаласы жоқарыдағы мийнетте айтылғанындай-ақ, критиканы түсинбеушликлерге байланыслы әдебий критикаға тийисли гейпара мәселелерди қозғаудан ибарат. «Гейбир жолдаслардың,—деп жазады М. Нурмухамедов усы мийнетинде,—елеге шөкем әдебият критикасының жәмийетлик ролин толық түсинбегенлигин көзде тутып хәм оның үстине жас жазыушыларымыздың жалпы теориялық билимин арттыруу мақсетинде биз бул жерде әдебият критикасы деген не, оның әҳмийети неде, критиктиң хәм әдебият критикасының бизиң турмысымыздағы және көркем әдебиятымыздағы тутқан роли қандай, Критик қандай болыуы керек, көркем әдебиятты анализ жасағанда Нени ядта тутыу керек?—деген сорауларға қысқаша тоқталамыз. «Автор көп ғана мәселелерге жууап бериуде, өзи айтқанындай-ақ, «әдебият критикасына болған жақсы теориялық көз қараслар, алдыңғы қатарлы пикир ийелериниң айтқандары хәм бизиң усы мәселени жеке бақлаудан хәм изертлеуден келип шыққан гейпара пикирлеримиз бенен кеңеслеримиз баян етилген»² деп жуўмақластырған.

¹ Сонда.

² «Әмиүдәрәя» №7, 1958-ж.

Бул мийнеттеги унамлы нәрсе тағы да мынада: оқыушы пикири менен профессиональ критиканың айырмасы, профессиональ критиканың айырмасы, профессиональ критиканың әдебиет алдындағы жууапкершилиги, критикадағы сайызлық, турмыслық уақыялардың көркем шығармада қалай сәулеленгенлигин таллауда критиктиң билимлі болыуы ҳаққындағы пикирлери барлық уақыт ушында актуаль ҳәм әҳмийетли болып қалады. Автор көрсеткен улыўма кемшиликлер, сөзсиз, 50-жыллардағы қарақалпақ әдебий критикасында да бар еди.

Б. Исмайловтың «әдебий критикамыздың ең характерли бир кемшилиги ҳаққында» деген мақаласында¹ бул пикирлер басқаша формада дауам еттирилген.

Бунда ол әдеуир табысларына қарамастан, критикадағы кемшиликлерге, критикаға жазыушылар союзы тәрепинен тийисли дыққат аударылмай отырғанлығын сынаған. Мақалада әдебий критикамыздың форма жағынан жарлылығы дурыс сөз болады. Оғада әҳмийетли мәселеге арналып көтерилген мақалалардың итибарсыз, аяқсыз қалдырылыуы, яғний оның өз уақтында додаланып, жуўмақ жасалмауы, теориялық мәселелерге арналған монографиялық изертлеулердин оғада азлығы, әдебиет жанрларының жыллық жуўмағын шығарыудың практикаға кирмеуи, жазыушылардың өзлериниң творчестволық лабораториясы тууралы пикир алысуларының болмауы, тәжирийбелер менен ортақласыудың жоқлығы, критиканы критикалаудың дәстүрге айналмай келуи, сондай-ақ белгили рус критиклериниң мийнетлериниң қарақалпақ тилинде басылып шықпауы т. б. Бабаш Исмайлов тәрепинен дурыс көтерилди.

«Қарақалпақ әдебиаты шығармалары тууралы газета, журнал бетлеринде дағазаланып атырған мақалаларды, рецензияларды кең додалауда әдебиет критикасының әҳмийетли формасы болыуы керек. Буларды кең додалау бир жағынан әдебий критиканың тәсирлилигин тәмийинлесе, екинши жағынан сөз етилген шығарма яки топлам, проблема ҳаққында баҳалы теориялық, практикалық пикирлер жыйнайды, тек сөз

¹ «Қызыл Қарақалпақтап» №186, 1958-жыл.

етилген шығармаға еки топламға ғана емес, критиктиң критикалық пикирлерине де, көтерип шыққан теориялық мәселелерине де баға береді. Бизнше бундай додалауларға тек «ишинде критикасы көп» рецензияларды ғана емес, «мақтауы көп» рецензияларды да алыу керек. Ақыры, рецензия айыптау акти емес ғой хэм оны додалау сол акт бойынша жазыушының «жынаятын» тастыйықлау ямаса оны «ақлау» емес ғой. Критиктиң шығармалары да творчество сыпатында қаралыуы хэм солай додаланыуы керек».

Улыума критиканы критикалау—әдебий критиканың бир тийкар формасына айланыуы, бул ушын басқа жазыушылар сыяқлы критиклердиң мийнетлері—рецензиялары, мақалалары, китаптары системалы додаланыуы, олардың творчестволық отчетларының қойылыуы, критиканың жағдайы хәкқындағы мәселениң арнаулы мәселе сыпатында пленумлардың жазыушылар актив жыйналысларының додалауларына қойылыуы, қулласы, басқа әдебий шығармалар сыяқлы хәр бир үлкен-киши критикалық мийнеттиң де өзине тийисли баҳасы берилип барыуы керек. Бирақ гейпара жолдаслар қусап, әдебий критика тууралы сөз етер алдынан бир неше уақытлар дауамында ашыу-ғәзебин таярлап жүрип баға бериу зиянынан басқа хеш нәрсе емес».

Бул пикирлердиң барлығы әдебий критиканың ең зәрүрли уазыйпаларынан болып, оның буннан былайғы перспективалық уазыйпаларында ортаға қойыушылық еди. Әдебият тарауында проблемалық мәселелердиң жол-жоба силтеу, изертлеу жұмысларының сапасын арттырудың кереклигине дыққат аударыудың кереклигин мойынлау еди.

Бабаш Исмайлов өзиниң аталған мақаласында критиканың алдына қойған уазыйпаларын толық атқарыуы ушын оның объектив, шыншыл болыуы зәрүрлигин уқтырады. Оның дурыс тастыйықлауынша критика—бул айыптау акти емес, ямаса жазыушыны «жарылқау» да емес, ол әдебий процессти дурыс бағдарлаушы күш, ол да көркем әдебият сыяқлы тәрбия қуралы. Сонлықтан да көркем әдебиятқа аударылған хәр қандай дыққатқа ол да зәрүр.

ӘДЕБИЙ-ТАРИЙХЫИ ПРОЦЕССТИ ИЗЕРТЛЕУДЕГИ АДЫМЛАР

Жоқарыда көрсеткеніндей-ақ, урыстан соңғы жыллары әдебий критика менен әдебият илиминнің өз-ара байланыслы раўажланыуы көзге түседи. Әдебий критика менен шуғылланыушы жолдаслар әдебиятымыздың тарийхына байланыслы мәселелерге де актив араласты. 40-жыллардың орталарынан баслап көринген Бердақ шайырдың творчествосына арналған мақалалар, эпослар туўралы гейпара болжаўлар жүзеге келди. Бундай мақалалар, болжаў түриндеги пикирлерде улыўма қарақалпақ фольклористикасы менен әдебият тарийхын жасаўға соң көп жәрдем етти.

Қарақалпақ фольклоры бойынша дәслепки илимий пикир билдирген бул жылларда О. Қожуровтың «Қарақалпақ фольклоры хәм оның изертлениуи» деп аталған мийнети¹ бизиң ушын үлкен қызығыўшылық туўдырады. Бул мийнет усы автордың 1945-жылы октябрьде Нөкисге өткен Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының илимий сессиясында жасаған баянламынан ибарат. О. Қожуровтың мийнетлерин жыйнап бастырған Қ. Байниязов бул ҳаққында жақсы пикирлер билдирген хәм О. Қожуровтың изертлениуине әдил баҳа берген деп есаплаўға болады.²

Қ. Байниязовтың мақаласына дыққат аўдарайық. О. Н. Қожуров рус хәм қарақалпақ тиллерин жетик билген, рус хәм қарақалпақ әдебиятының нусқаларынан толық хабардар болған алымлардан еди. Сонлықтан оның мийнетлерине тарийхий салыстырмалы изертлеў усылы тән болып келеди. «Қырқ қыз» дәстанынан эйемги амазонкалар ҳаққында эпсаналардың жанғырықларын көрген болса, «Шәрьяр» дәстаны менен А. С. Пушкиннің «Салтан патша ҳаққында ертеги» арасындағы уқсаслықларды әдебият таныў илиминде биринши мәртебе дәлиллеп берди».³

Демек О. Қожуровтың изертлеў мийнетлери қарақалпақ фольклорын терең изертлеўдеги дәслепки адым болғанлығына гүманланыўға болмайды.

¹ О. Қожуров. Шығармалары. Нөкис, 1988-ж.

² Сол китапта (Қирис сөзди оқын.)

³ Сол китапта 14-бет.

О. Кожуров 30-жыллары жазған мақалаларында-ақ, қарақалпақ дәстанындағы қақарманларды басқа халықтардың шығармаларындағы қақарманлар менен салыстырып көрсетіуге умтылған еді. Усы пикирин ол усы мийнетінде әдеуір тереңлестіреді. «Қырқ қыз» дәстаны қаққында, әсіресе оның дөреген дәуири, айырым қақарманлары қаққында автордың тастыйық-лаулары ойландырады. «Қырқ қыз» дәстанындағы Нәдир шахтың мурты шыйырылған хәм тас төбесине байланған, ал сақалына маржан өрилген. Бул жерде «Қалмақ» емес, ал қандайда бир Ассирия ямаса Вавилион патшасы көз алдымызға келеді».¹

Ал, дәстанның бас қақарманлары болған қызлар қаққында тоқтап, ол мынадай жуумақ жасайды. «Бирақ бул дәстанның баслы қақарманлары қызлар болыуы ең оригиналь нәрсе болды. Бул жерде әйемги гректердің салт атлы хаял-қызлар—амазонкалар қаққындағы әпсанасы, Диодордың, саклардың қала салыу менен шуғылланған жауынгер хаял патшасы Зарина, Геродоттың Қирди тас-талқанын шығарып жеңген Томарис қаққында гүрриндери, Хорезм патшасы Фаразманның Александр Македонскийдің қасына келип, егер ол салт атлы хаяллар амазонкалар патшалығын басып аламан десе, салт атлы хаяллардың—амазонкалардың қонсысы иретінде Александрға өзіннің жәрдемін усынғаны қаққындағы гүррин ериксиз ядына түседі. Бул дәстан әйемги заманларда болып өткен сол ұақыялардың жаңғырығы емеспе екен, деген пикир тууылады. Дәстанның ұақыялары тап әйемги авторлар тәрәпинен көрсетілген географиялық жерлерде: Сырдарьяның хәм Хорезмнің (Арал теңизинің) жағалауларында болатуғынының өзи бул пикирдің орынлы екенлигин көрсетеді. Дәстандағы қақарманлардың атлары ислам диніндегилер, бирақ, бул ең соңғы ұақытлардағы өзгерис, жаңартыу болыуы мүмкин» Дәстан анау жыраудан, мына жырауға өте отырып, жыраулар тәрәпинен әдеуір дәрежеде жаңартылған.²

О. Кожуровтың «Қоблан» дәстаны туұралы илимий болжаулары да унамлы. Сондай-ақ, қарақалпақ

¹ Сонда 32-39 бетлерде.

² Сонда 30-бетте.

эпосларын изертлеудегі нәубеттегі ұазыйпаларды анықлауы бүгингі күн ушын да актуаль болып қалып отырғанлығына гүман жоқ.

О. Кожуровтың творчестволық мийнети белгили әдебиатшыларымыз Н. Дәуқараев, И. Сағитов, Қ. Айымбетов, Қ. Байниязов хәм журналист Р. Қасымовлардың жұмысларында жоқары баха алды. Деген менен талантлы әдебиатшы — фольклористің гүллән мийнетлерин топлап бастырып шығаруы ийгиликли ис болар еди, деген жуўмақ жасайды.

О. Кожуров пенен көп жыллар даўамында бирге ислескен атақлы тилши алым Н. А. Баскаков өзиниң ески түсиндириуинде оның мийнетлерине оғада жоқары баха береді. «О. Кожуров социалистлик қурылыс дәуириндеги раўажланған қарақалпақ миллий мәдениатының пионерлерине жатады... Рус тилин жетик билген О. Кожуров дилмаш сыпатында, сондай-ақ қарақалпақ фольклоры менен әдебиатын жыйнаушы, изертлеуши сыпатында үлкен жұмыс ислегенлигин»¹ атап өтип, оның гейпара мийнетлериниң елге шекем өз бахасын жойытпағанлығын айрықша белгилейди

40-жыллардың ақырында қарақалпақ әдебиатының тарийхына байланыслы баспа сөзде бир қатар мақалалар жәрияланды. Х. Сейтовтың «Бердақтың шығармаларының педагогикалык әхмийети»,² «Қарақалпақ әдебиат мектеби Бердақтың этирапында болды»³ хәм С. Бекмуратовтың «Қарақалпақ әдебиатының тийкарын салыушы ким болды деген мәселе туўралы»⁴, «Қарақалпақ әдебиатының мектеби кимниң этирапында болды деген мәселе туўралы» сыяқлы мақалалар атына заты сай емес, бир-бирин бийкарлау, шымшымай мазмунда жазылғанлығы көринип турады. Мәселен, Қарақалпақ әдебиатының мектеби С. Бекмуратовтың тастыйықлауынша Күнхожаның этирапында болды десе, Х. Сейтов Бердақтың этирапында болды, деген жуўмаққа келеди.

С. Бекмуратовтың айтыуы бойынша «Күнхожа қарақалпақ әдебиатын жаңа қәлипке салып, әдебиатлық

1 «Советская Каракалпакия» 20-май, 1988-жыл.

2 «Қызыл Қарақалпақстан» №125, 1947-ж.

3 Сол газетада, №186, 189, 1947-жыл.

4 Сол газетада, №28, 1948-жыл.

норманы жаңадан жасаған шайыр, «көпшиликке ұстазлық еткен, оның даңқы Хийўа ханына да мәлим болған, деген пикирлерди усынады. Ал, Сейтов болса, буларды бийкарлайды.

Қарақалпақ әдебиятының тарихына байланысly әҳмиетли мәселе қозғаған сыяқлы болып көринген менен ис жүзинде Х. Сейтов пенен С. Бекмуратов бир-биринен «билгишлигин» дәлиллеўге өтип кетти. Нәтийжеде көтермелеген шайырды ҳаўалатты да, екнши биреўлерин шайыр дәрежесине жеткермеўге ҳәрекет етти. Мәселен, «Күнхожа пессимизмге берилген. Ол қарақалпақ әдебиятының мектебин салыўшы да, шын мәнисинде классик те емес... Өтеш, Сарыбай, Гүлмурат, Омар шайырлар Бердақтың шығармаларындай етип жазыўға талпынса да мазмунлы, идеясы күшли етип шығарма дөрете алмады»¹ дегенге уқсаған пикирлер әдебиат тарийхын оншелли билетуғын адамның тастыйықлаўына уқсамайды.

Әлбетте, қарақалпақ әдебиаттаныў илимининң раўажланыўында унамлы қубылыс сыпатында баҳаланатуғын мақалалар аз емес еди. Булардың қатарына Күнхожа. Әжинияз, Омар шайырларның 1949-жылы топламларының басылыўына байланысly Н. Дәўқараев жазған «кирис сөзлер», сол автордың «Бердақ шайыр» атлы монографиясы,² Қ. Бердимуратовтың «Омар шайыр ҳәм оның идеясы»³, «Алшынбай улы Өтеш»,⁴ И. Сағитовтың «Бердақтың шығармаларының көркемлик өзгешелиги»,⁵ Б. Исмайловтың «Қарақалпақ классик поэзиясының жазба әдебиатлық характери ҳаққындағы мәселеге»⁶ деген мақалаларды, изертлеўлерди көрсетиўге болады. Буларда әдебиат тарийхының әҳмиетли мәселелери көтерилди ҳәм қарақалпақ шайырларының творчествосын тереңирек изертлеўге умтылыўшылық байқалады.

Солай етип, бурынлары әдебий мийрасларды жыйнаў, жазып алыў, соң азлы-көпли тийип-қашты мақалалар, брошюралар формасында белгили болып кел-

1 «Қызыл Қарақалпақстан» №94, 1948-жыл.

2 Н. Дәўқараев. «Бердақ шайыр», Нөкис, 1950-жыл.

3 Сол газетада №66, 1948-жыл.

4 Сол газетада 5-октябрь, 1948-жыл.

5 «Жеңислер йошы» Әдебий альманах Нөкис 1952-ж. 183-208-б.

6 Сонда.

ген әдебиет таныу илими 50-жыллардың ишинде илим сыпатында қәлиплесе баслады деп, айтыуға болады. Бирақта, бул илимнің қәлиплесиуи хәм рауажланыуи гедир-будырсыз теп-тегис болған емес, ол өз жолында көп қыйыншылықларды, илимге жат бурмалаушылықларды жеңиу арқалы сол дәрежесине жетти. 50-жыллардың орталарында тәжирийбели изертлеушилер Н. Дәуқараев, И. Сағитов, Қ. Айымбетовлар менен бир қатарда Б. Исмайлов, М. Нурмухамедов, Қ. Мақсетов, Г. Есемуратовлар да жемисли мийнет етип, әдебиет илимин рауажландырыуда жаңа пикирге толы мийнетлери менен ат салысты.

Қарақалпақ әдебиетларының сарқылып ислеген жумысларына байланыслы Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Омар шайырлардың топламлары жаңадан баспадан шықты. Олардың өмири хәм творчествосы хаққында кирис сөз берилди. Белгили әдебиетшы Нәжим Дәуқараев өзиниң классик әдебиеттың тарийхы бойынша үлкен изертлеу жумысын тамамлап, филология илимлериниң кандидаты дәрежесин алды (1946-жыл). 1950-жылы оның «Бердақ шайыр» атлы монографиясы баспадан шықты, 1951-жылы ол Москвада Шығыстануи институтында «Қарақалпақ әдебиаты тарийхының очерклери» деген темада филология илимлериниң докторы илимий дәрежесин алыу ушын диссертация жақлады. 1959-жылы баспадан шыққан «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиаты тарийхының очерклери» деген изертлеуи сол илимий жумыстың қысқаша мазмунынан ибарат.

Соң, 1977-79 жыллары Н. Дәуқараевтың шығармаларының үш томнан ибарат жыйнағы басылып, соның 2-3-томлары түүели менен дерлик оның докторлық диссертациясын өз ишине алды.

Жоқарыда айтқанымыздай-ақ әдебий мийрасларды бақалау бойынша бир жақлама пикирлер, хәттеки нигилистлик көз-қараслар 50-жыллары пайда болды. Бундай бағытларды бир неше группаға ажыратуға болар еди: феодаллық дәуирде дөретилген мийрасларды керексиз деп дағазалаушылар, сондай-ақ әдебий мийраслардың тек унамлы жағын ғана көриу, сөйтип, олардың бәрин идеаль шығармалар сыпатында усыныушылар.

Әлбетте, илимде буның екеуиниң де зыянлы жағы

бар едн. К. Муратов, Н. Нәрепов, Бектемиров, И. Ефимов, Сонычев хәм А. Савицкийлердин мақалалары, тийкарынан нигилистлик бағыттан жазылды. Булар көзге көринген белгили дәстанларды, Бердақтың шығармаларын бийкарлаўға шекем жетти. Н. Д. Нәренов «Алпамыстың халыққа қарсы мәниси»¹ мақаласында дәстанды феодаллық дәўирде дөрелген, онда үстем топарлардың турмысы ғана сөз болады, сонлықтан оны оқыў, пропагандалаў пүткиллей керек емес, деген жуўмаққа келди. Ал, К. Муратов болса, «Қоблан», «Мәспатша» дәстанларын феодаллық буржуазиялық дәўирдин жемиси, оларда үлги боларлық сыпатлар жоқ—себеби шығарманың баслы қахарманларының хәммеси де жоқарғы қатламға тийисли деп шаўқым салды. Олардың хеш қайсысының да әдебият тарийхы, мийраслар жөнинде марксистлик-ленинлик тәлимат пенен таныслығының жоқ екенлиги анық көринип турды.

Булардың арасында А. П. Савицкийдин пикирлери айрықша өзиниң бир жақламалылығы менен характерленди. Ол хеш қандай тийкарсыз түрде «Алпамыс» эпосын пүткиллей халыққа жат эпос деп тастыйықлады. Оның пикири бойынша эпосларда бастан аяқ социалистлик мотивлер үстемлик етиўи керек те, оларда хеш қандай диний түсиник ушыраспаўы керек. Сонлықтан узақ дәўирлерден сақланып киятырған шығармаларды пропагандалаўға, изертлеўге болмайды, жасыратуғыны жоқ, бундай бир жақлама нигилистлик пикирлер әдебиятшылардың айырым топарлары арасында өзиниң қуўатлаўшыларын да тапты.

Усы жағынан А. Савицкийдин, әсиресе Бердақ шайыр хәққындағы илимге жат пикирлерине тоқтамаў мүмкин емес.

Қарақалпақ әдебият илиминин дәслепки дәўиринен ақ, Бердақ шайырдың творчестволық мийрасы әдебиятшылардың дыққат орайынан шетте қалған жоқ. Ал, А. Савицкий Бердақтың творчесвосы бойынша өзгеше бағытты тутты, ол уллы шайырдың айрықша дөретиўшилик уқыбына гүманланып қарады, ол шайырдың көпшилик шығармаларының қолжазба нусқасы

¹ «Советская Каракалпакия» 30-март, 1952-жыл.

жоқлығына сүйеніп, Бердақтың авторлығын жоққа шығаруға хәрекетленді. Савицкийдің «қарақалпақ күнделігінен» деген көлемлі «мақаласы» Ташкентте шығатуғын «Звезда Востока» журналында дағазаланды.¹ Узыннан-узақ мақалада автор Бердақты классик шайыр емес, ал творчествосы оғада қарама-қарсылықлы реакцион бағыттағы шығармалардың авторы болды, Бердақ панисламизм, диний мистикалық шайыр еди, деп бақалады. Тилекке қарсы ол Бердаққа тән болған демократиялық, терең халықлық идеяларды көргиси келмеді, оны әдебият тарийхынан шығарып таслауға умтылды. Оның мақалаларының мазмунынан автордың жат пикирлері жақсы аңласылып турады.

«Буржуазиялық идеядағы әдебиятты жақлаушылар хәм мақтаушылар»² деген мақалада өзинің бир жақлылығы менен көзге түседі. Бул тиккелей Н. Дәуқараевтың Бердақ шайыр хәққындағы пикирлерине қарсы жазылған болып, Бердақтың поэмалары тууралы оларды халыққа жат шығармалар еди, ал Дәуқараевбуларды тек мақтау менен болды, деген жуўмаққа келеди.

А. Савицкий хәм оның менен пикирлес болған Бектемиров, Нәренов, Муратов, Д. Сонычевлардың «мийнетлеринде» Н. Дәуқараевтың кемшилик-қәтеликлерин критикалау лозунгасы астында қарақалпақ әдебиятының белгилі мийрасларын жоққа шығаруу идеясы турғанлығын көриу қыйын емес еди».³

Халық творчествосының үлгилерин, сондай-ақ Бердақ шайырдың шығармаларын талғаусыз мақтаушылық, оларға сын көзи менен қарап бақа бермеушилик сыяқлы унамсыз хәрекетлер де болды хәм булар жоқарыдағыдай бийкарлаушы мақалалардың шығыуына бир жағынан себеп болып хызмет етті. Усындай бир жақлама асыра мақтаушылық Н. Дәуқараевтың «Бердақ шайыр», И. Сағитовтың «Бердақ — ұллы патриот шайыр», С. Бассиннің «Бердақ — великий поэт—патриот» китапшаларында, Қ. Айымбетов тәрпинен бастырылған «Қарақалпақ халық мақал-нақыллары» (1949-ж. китапларында ушырасты.

¹ «Звезда Востока» №12, 1953 г., №1, 2 1954 г.

² «Қызыл Қарақалпақстан» №79, 1952-жыл.

³ «Советская Каракалпакия» №216, 1952 г.

Нөкисте тууысқан республикалардың илимпазларының қатнасы менен өткерилген тил хәм әдебият бойынша илимий конференцияда (сентябрь, 1954-ж.) бул мәселелер кең түрде сөз болды.

Бундай моментлер белгили әдебиятшыларымыздың критикалық мақалаларында дурыс сынға алынып, әдебий мийрасларды марксистлик бағыттан бақалау бойынша көп ғана қунлы пикирлер жарыққа шықты. И. Сағитов өзиниң «Бердақтың творчествосын үйренүүдин жағдайы хәм ұазыйпалары хаққында»¹ мақаласында уллы шайырдың творчествосының изертлениўине хәм ұазыйпаларына тоқталып, орын алған ири кемшиликлерди ашады. Бул бойынша зыялы еки бағытты да дурыс көрсетеди. Соның менен бирге автордың өзиниң бурынғы көз қарасларындағы жиберилген қәтеликлерди бунда бир қанша дүзеткенлиги көринеди. Халықтың әдебий мийрасларын үйренүү жөнинде автордың «Қарақалпақ халық творчествосын терең изертлейик»,² деген мақаласында да бир қатар жақсы пикирлер бар. М. Нурмухамедов пенен Г. Есемуратовлардың «Бердақ хаққында жана мағлыұматлар»³ атлы көлемли мақаласында соңғы изертлеўлер бойынша көп ғана жаңа мағлыұматлар келтирилди. Изертлеўшилердеги көп ғана кемшиликлердин себеби хәм характери ашып берилди, айрықша Бердақтың шығармаларын жыйнауда орын алған турпайы қәтеликлер орынлы критикаланды (мысалы, Х. Рамбергенинң Бердаққа тийисли емес шығармаларды шайырдың атынан жәриялауы).

Қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша Нөкисте өткерилетуғын илимий конференцияға байланыслы хәм Бердақ шайырдың творчестволық мийрасларын бурмалаушыларға қарсы усы ұақытлары тек Бердақ творчествосы ғана емес, ал қарақалпақ фольклоры бойынша да бир қатар мақалалар дағазаланды. И. Сағитовтың «Бердақ қарақалпақ әдебиятының тийкарын салыушы»⁴ «Ерназар бий» поэмасы хаққында»⁵ «Бер-

1 «Советская Каракалпакия» № 181, 1954-жыл.

2 «Қызыл Қарақалпақстан», № 231, 1955-ж.

3 Сол газета, № 191, 1954-ж.

4 «Қызыл Қарақалпақстан», № 259, 1954-ж.

5 Сол газета, № 132, 1957-ж.

дақтың жәмийетлик-сиясий көз қараслары тууралы».¹ «Бердақтың творчествосында ҳаял-қызлар образы»,² «Қарақалпақ халқының қаҳарманлық дәстаны»,³ «Қарақалпақ халық творчествосын терең изертлейик»⁴ мақалаларында тийкарынан бурыннан мәлим фактлерден тысқары жаңалық қоса алмаған дәрежеде болды.

Әдебиятшы Б. Исмайловтың бир қатар мақалаларында классик әдебиятты, халық творчествосын изертлеўлердиң оғада актуаль мәселелери көтерилди. Оның «Әўладлар тәжирийбеси»⁵ «Изучать устное народное творчество»,⁶ «Халық творчествосының үлкен байлығы»,⁷ «Мақтумқулы қарақалпақ әдебиятында»,⁸ «Қарақалпақ эпосларының гейпара мәселелери ҳаққында»⁹ мақалалары әдебият тарийхының гейпара актуаль мәселелерин қарастырады.

Автордың «Қарақалпақ эпосларының гейпара мәселелери ҳаққында» деген мақаласын алып қарайық. Эпосларды изертлеў тараўында орын алған бир қатар кемшиликлер, атап айтқанда оларды талғаўсыз түрде халықлық деп түсиндириўдиң болғанлығы белгили. Усыған қарама-қарсы эпосларды феодаллық дәўирдиң продукциясы, оның қаҳарманлары үстем топарлардан шыққан, сонлықтан оларды пропагандалаўға болмайды, деген нигилистлик көз қарастан қәтелиги ашылған. Сондай-ақ «Алпамыс», «Мәспатша», «Қоблан» т. б. шығармалардың тийкарынан халықлық дәретпе екенлиги дәлиллениди.

Б. Исмайловтың «Алпамыс» эпосының бизде басылған үшінши вариантына, яғный Қыяс жыраўдың жырлаған вариантына жазған рецензиясы»¹⁰ дыққат аўдарады. Бурынғылар менен салыстырғанда Қыяс жыраў вариантында образ жасаў жағынан болсын, көркемлик жағынан болсын әдеўир өзгеристер бар.

1 Сол газета, № 9, 1958-ж.

2 Сол газета, 18-декабрь, 1957-ж.

3 Сол газета, 22-октябрь, 1955-ж.

4 Сол газета, № 231, 1955-ж.

5 Сол газета, № 19, 1957-ж.

6 «Советская Каракалпакия», 27-октябрь 1954-ж.

7 «Кызыл Каракалпакстан», 9-январь, 1957-ж.

8 Сол газета, 5-сентябрь, 1955-ж.

9 Сол газета, 5-сентябрь, 1955-ж.

10 «Советская Каракалпакия», № 216, 1957ж.

Автор усындай өзгерислер ҳаққында ғана емес, ал эпослардың ҳәр түрли вариантларын басып шығарыу арқалы оның ең халықлық нусқасын табыудың зәрүрлигин көрсеткен.

Б. Исмайлловтың қарақалпақ классик поэзиясының оғада көрнекли ўәкили¹ деген мақаласында Құнхожаны улыўма таныстырыудан басқа тағы бир әҳмийетли тәрәпи бар: Биз жоқарыда келтирген Х. Сейтовтың мақаласында Құнхожа тууралы унамсыз пикирдин болғанлығын билемиз. Шайырдың творчествосын терең изертлеген Б. Исмайллов бундай пикирлерди өз мақаласының мазмуну менен толық бийкарлаған. Усы автордың «Мақтумқулы қарақалпақ әдебиятында»² мақаласында қарақалпақ шайырларының устазы Мақтумқулы шығармаларының бизде таралыу жағдайлары биринши мәртебе кең түрде сөз болған.

Эпослар бойынша рецензиялық сыпатқа ийе болған Қ. Мақсетовтың «Қоблан»,³ «Қырқ қыз» ҳәм оның авторы⁴ мақалаларының соңғы мақаласы әҳмийетли орын ийелейди. Бунда Жийен жырау «Қырқ қыз» дәстанының авторы болды, деген баспа сөзде жәрияланған гейпара жаңсақ пикирлерге дурыс қарсы шыққан. Бул пикирди дәслеп көтерген тарийхшы С. Камалов болды да, соң ол кең таралып кетти. Қ. Мақсетов өз мақаласында «Қырқ қыз» көпшилик жыраулардан бизиң күнимизге жеткен дәстан, ал Жийен жырауды оның авторы деп тастыйықлауға тийкар жоқ, деген пикирлерди усынып, буған исенимли дәлиллер келтирген. Қ. Мақсетовтың «Қырқ қыз» дәстанының жыршысы⁵ «Қурбанбай Тәжибаев»⁶, «Қаншайым»,⁷ «Ер зийўар»,⁸ сыяқлы критикалық мақалалары эпослар ҳәм оның атқарыушылары ҳаққында мәселе қозғап, сол эпослардың улыўма мазмуну, өзиншелигин ашыуға қаратылған. Ал, усы автордың «Бухарадағы

¹ «Совет Қарақалпақстаны», №240, 1959-ж.

² Сол газета, №190, 1957-ж.

³ Сол газета, №255, 1959-ж.

⁴ «Советская Каракалпакия», №27, 1959-ж.

⁵ «Қарақалпақ әдебияты ҳәм искуссевосы», № 3. 1956-ж.

⁶ «Әмиўдәрья», №6, 1958-ж.

⁷ Сол газета, №1, 1959-ж.

⁸ Сол журнал, № 9. 1959-ж.

қарақалпақ жырау, бақылары»¹ мақаласы «Шаңкөт хәм Бегмурат» «Қарақалпақ халық жырауы (Қыяс)»² жыраулар хаққында дәслепки мағлыұматты береди. «Қырқ қыз» дәстанының авторы мәселеси бойынша кеңирек мағлыұмат әдебиятшы А. Кәримовтың «Жийен Тағай улының «Қырқ қыз» дәстанына қатнасы хаққындағы мәселеге»⁴ мақаласында сөз болады. Автор мақалада Н. Дәўқараев, О. Кожуров хәм Т. А. Жданколардың пикирлерине сүйене отырып, Жийен жырау «Қырқ қыз» дәстанының авторы емес, ал бул дәстан хаққында Н. Дәўқараев пенен О. Кожуровлар тәрәпинен келтирилген «дәстанның сюжети оғада ерте заманлардан алынған, соңғы заманларда дәстанға көп ғана өзгерислер киргизилген, бундай шығармалар хәр кимниц қолынан өтип, оны атқарыұшылар қәлеген жерлерине өзлеринше қосып, алып таслап, қайта ислеп шыққанлығы себепли дәстанларға автор излеўдин қәте екенлигин билдиреди.

Бул жыллары қарақалпақ әдебиятының тарийхын изертлеўде бир қатар көлемли жумыслар орынланды. Усы тараўда Н. Дәўқараев, И. Сағитов, Т. Исмайллов, М. Нурмухамедов хәм басқа да әдебиятшыларымыз көзге түшти.

Нәжим Дәўқараев (1905-1953). Қарақалпақ әдебиятының союзлық дәрежеде таныла баслаўы Бердақтың творчествосына байланыслы екенлигин биз хәзир түсинип отырмыз. Өз ўақтында заманластарынан жақсы баха алған шайырдың айырым шығармалары революцияға шекем-ақ жазып алынып, бастырылып шығарылыўы, 30-жыллардың орталарынан баслап, 40-жылларда оның шығармаларының кең көлемде жыйналыўы, арнаўлы топламының басылып шығыўы, оның юбилейи бойынша көплеген мақала-изертлеўлердин пайда болыўы уллы шайырдың творчествосына болған хұрметтин, шексиз қызығышылықтың айқын бир көриниси еди. Уллы Уатандарлық урыс жылларында рус хәм қарақалпақ тиллеринде басылған Бердақ хаққындағы еки брошюраны (1943) есапқа алсақ, бул—шайырдың шығармаларының халқымызда паг-

1 Сол журнал, № 6, 1960-ж.

2 Сол журнал, № 2, 1963-ж.

3 Сол журнал, № 11, 1959-ж.

риотизм идеяларын тәрбиялаудағы орнына байланыс-лы екенлігине тағы да көзіміз жетеді.

50-жыллардан бастап, Бердақ хаққында әдеуір көлемлі жұмыстар жазылды, дағазаланды, ол кандидаттық, докторлық илимий жұмыстарға уйытқы болғанлығы сөзсіз. Сөйтіп, әдебий критика менен әдебиет таныу илиминің эстетикалық дәрежесінің артыуында Бердақ хаққындағы изертлеулердің, көплеген критикалық мийнетлердің орыны айрықша. Усы жыллардан бастап, Бердақ таныу илими қәлиплести, деп айтыуға болады. Улыұма әдебий мийраслар, соның ишінде Бердақтың творчествосының мәселелери Нәжим Дәуқараевтың илимий-изертлеушілік искерлігі менен тығыз байланысly болды. Ол Қарақалпақстанда әдебиет таныу илиминің баслаушысы хәм шөлкестіриушиси деп түсинемиз.

Нәжим Дәуқараев 1905-жылы Қоныратта тууылады, баслауыш класста оқып билим алады хәм 1925-жылы Оренбургтағы халық билимлендириу институтына кирип, бул жерде 1926-жылға шекем оқыйды. Соң қарақалпақ областьтық партия комитетинің жолламасы менен Алма-Ата қаласындағы халық билимлендириу институтына кирип, оны 1931-жылы тамамлайды. 1930-1932-жыллары Қостанайда педтехникумда муғаллимшилик етеди, ол 1932-жылдан 1934-жыллардын аралығында Қазақ пединститутында оқытыушы болады. Бул жағдайлар сөзсіз илимий-педагогикалық искерлігіннің жетісиуіне күшли тәсир етти.

1934-жылы Қарақалпақстан хукіметинің өтніниши бойынша ол жаңадан ашылған Төрткүлдеги муғаллимлер институтына келип, кафедра баслығы ұазыйпасын атқарады.

Бул жылларда ол мәдениет тарауыида көп жұмыстарды алып барды, 1934-42-жыллары ҚҚАССР жазыушылар союзының жууаплы секретары, 1942-1944-жыллары искусство ислери бойынша басқарма председатели ұазыйпасын орынлайды, бир қанша жыллар мәмлекетлик театрдың директоры 1944-жылдан өмиринің ақырына шекем илим-изертлеу институтының директоры болып иследи. Усылар менен бир қатарда жазыушылар союзының председатели, кафедра баслығы лауазымында жұмыс алып барды.

Н. Дәуқараев жас илим кадрларын тәрбиялауда

оғада үлкен жұмыстар алып барды. 1946-жылы революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының тарихынан кандидатлық диссертация жақлап, республикамызда әдебиеттан биринши илим кандидаты болды.

Н. Дәуқараев 1951-жылы Москвадағы Шығыс таныу институтында «Қарақалпақ әдебияты тарихының очерклері» деген темада докторлық диссертация жақлады. Нәжим Дәуқараев мектептер ушын оқыу кітаптарын жазды, қарақалпақ тилинің синтаксисиниң авторы еди. Ол Өзбекстанға мийнети сицген муғаллим (1944), бир неше мәртебе Өзбекстан ССР хәм Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Советине депутат болып сайланды. Нәжим Дәуқараев 1953-жылы, август айында қайтыс болды.

Нәжим Дәуқараев әдебиетқа 30-жыллардан-ақ араласып, поэзия, проза, драматургия жанрларында жақсы танылды, аударма тарауында актив иследи. 30-жыллардың орталарынан ол әдебий изертлеу жұмысын алып барды. Оның «Қарақалпақ поэзиясы хақында» (1936), «Бердақтың қосықлары» (1939), «Қарақалпақ әдебиятының тарихы» (1940), «Фархад хәм Шийрин» (1940); «Қарақалпақ әдебиятында В. И. Ленин образы» (1940), «Аяпберген» (1938), «Қарақалпақ фольклоры жөнинде изертлеулер» (1949) сыяқлы мақалалары сонғы үлкен изертлеулерге белгили дәрежеде жол ашқанлығы гүмансыз.

Жоқарыдағы айтқанымыздай-ақ, тийкарынан Бердақ творчествосын изертлеуге, оның поэтик өмириниң белгили моментлерин ашыуға, демократиялық идеясын түсиндириуға, Бердақ творчествосының Шығыс әдебияты менен байланысын қарастырыуға, сөйтп, революцияға шекемги әдебиетта Бердақтың үлкен фигура екенлигин дәлиллеуге умтылыу баслы тема болды. Сонғы жыллары Бердақ шайырдың творчествосы хәр тәрепме изертлене баслады, бирақ усылардың барлығы Н. Дәуқараевтың басламасын буннан былай дауам еттириу, толықтырыу болып отырғанлығы белгили.

Қарақалпақ әдебиятының тарихын очерк формасында өз ишине алатуғын еки томнан ибарат мийнет (1977-79) хәзирше Нәжим Дәуқараевтың көп қырлы талантын таныта алатуғын жұмыстан ибарат. Сол нәрсени де есапқа алыу орынлы, Нәжим Дәуқараев

тәрәпинен 30-40-жыллары жазылған мақалалары 1946-жылы жақланған «ХІХ ғасырдағы қарақалпақ әдебиаты» атты кандидаттық диссертациясы да оның 1951-жылы жақланған докторлық жұмысының құрылысына синдирилген. Ал, усы еки томлық мийнет тийкарынан Н. Дәуқараевтың докторлық жұмысының мазмунын қурайды.

Нәжим Дәуқараев эрудициялы изертлеуши алымлардан есапланады хәм оның илимий-критикалық творчествосы қарақалпақ әдебиаты тарийхының көплеген жанрларын, олардың әҳмийетли проблемаларын өз ишине алады. «Ауыз-еки халық творчествосы» тарийхий—әдебий изертлеу планында жазылған болып, ол «кирисиу», «жуумақтан» басқа «қарақалпақ ауыз әдебиатының тарийхий дереклери», «қарақалпақ ауыз әдебиаты хәм оның айтыушылары», «қарақалпақ ауыз әдебиатының тематикасы хәм түрлери», «қарақалпақ совет фольклоры» сыяқлы баплардан ибарат.

Автор өз мийнетиниң методологиясына байланыслы қарақалпақ ауыз әдебиатының жыйналыу хәм изертлениу жағдайларын кеңнен сөз етеди, булар үлкен қызыгыушылық пенен оқылады, «Қарақалпақ ауыз әдебиатының тематикасы хәм түрлери» тарауында лирикалық жанрлар, олардың түрлери, ертеклер, эпослар хәм оның түрлерин системалы рәуиште таллаған. Бул қарақалпақ фольклористикасындағы биринши системалы тарийхий-әдебий изертлеу еди. Автор тәрәпинен архив материаллары, орайлық китапхана фондлары да кеңнен пайдаланылған.

Автор ауыз әдебиатын жыйнаушылар, жазып алыушылар қатарында рус изертлеушилери, саяхатшылары, археолог, этнографларына миннетдарлық билдириу менен миллий интеллигенциямыздың совет дәуирлеринде алып барған ийгиликли жұмысларына объектив баға береди. Әлбетте, қарақалпақ фольклоры оғада бай әдебий мийрасларға ийе, оны бир жұмыста хәр тәрәплеме таллау, илимий жуумақ жасау мүмкин емес.

Фольклор тууралы қарақалпақ әдебиат таныу илиминиң жетискенлик, кемшиликлерин таллап, өзинше берген бақалары эпослардың дәуирлери хаққында пикирлери, айрықша шын инта менен олардың халық-

тың рухый мәдениятында алатуғын орнын анықлауға умтылыулары күтә қызық.

Соңғы жыллары қарақалпақ фольклорын изертлеулерге жол салынды, эпослар тууралы бир неше монографиялар жарыққа шықты, жырау-бақыстар, олардың репертуарлары жөнінде де изертлеу жұмыстары жазылды. Сонлықтан булардың барлығын системаластырыуды ойлаған автордың мийнетінде әдеуир анықлауды керек ететуғын моментлер аз емес.

Мийнетте орайлық орын ийелейтуғын эпослар тууралы изертлеуінде айтылған пикирлер бир-бирине оғада уқсас, салдамлы илимий мийнетке тән болған теориялық пикирлер, жуўмақлар аз, керисинше көбирек мазмунын баянлау басым көринеди. Әлбетте, илимпаз жұмыс алып барған дәуирдеги әдебиятымыздың илимий-теориялық дәрежеси, улыўма көп көлемдеги изертлеулердің болмауы т. б. жағдайларды есапқа алыу орынлы болар еди...

Нәжим Дәўқараевтың көп санлы изертлениўлери революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхын хәм советлик әдебиятымызды өз ишине алады. Булар ықшамланған қарақалпақ әдебиятының тарийхий әдебий курсы сыяқлы. Ең характерли нәрсе, Н. Дәўқараев әдебий процессти изертлеуде сол шығарма дәреген ямаса шайыр өмир сүрген тарийхий-социаллық-экономикалық жағдайларды кеннен қарастырады. Сөйтип, хәр қандай шығарма белгили тарийхий социаллық жағдайдың көркемлик сәўлеси екенлигин толық түсиндиреди.

Соның менен бирге, классик әдебиятты изертлеулерде Н. Дәўқараев бир әҳмийетли мәселеге дыққат аударады. Оның пикири бойынша революцияға шекемги шайырлардың көпшилигин (мысалы Әжинияз, Күнхожа, Бердақ т. б.) халық көтерилисиниң сүүретлениўин ғана берип қойған жоқ, ал оған актив қатнасыушылар да болды. Демек, сол көтерилислердің идеологлары дәрежесинде болды¹ Соң бул пикирлер бизиң әдебиятшыларымыз тәрәпинен тереңдестирилди хәм айқыналастырылды.

Талантлы илимпаздың изертлеу жұмысларын бақалайды екенбиз, мына жағдайларды атап өтиў орынлы:

¹ «Дружба народов», 3-книга, 1939-г. стр. 316.

ол қарақалпақ классик әдебиятының рауажланыу жағдайларының өзіншеллигин, жазба әдебиетлік сыпатын илимий-теориялық жақтан утымлы дәлиллейди, шайырлардың творчестволық искерлигин терең түсинип, олардың творчестволарының баслы тенденцияларын дурыс анықлайды. Өзиниң изертлеп отырған объектине терең сүйиўшилик пенен берилиў, ҳәр бир шайырдың бир-биринен айырмашылығын ажыратыу Н. Дәўқараевтың изертлеу жұмысларына тән нәрсе болды.

Әлбетте, қарақалпақ әдебиятының тарийхын изертлеўди Н. Дәўқараев биротала шешти ямаса биротала системаластырды, деў артық болар еди. Ол усы илимди өзи баслады, мүмкиншилигинше көп мәселелерди анықлауға еристи. Деген менен, Н. Дәўқараевтың тарийхий-әдебий изертлеўлери бүгинги әдебиет таныу илиминиң күшли бағыт пенен рауажланыўына мүмкинлик берди.

Қарақалпақ әдебияты тарийхының ҳәр түрли формада изертлениўи буған айқын мысал болып хызмет етеди.

50-жыллардың биринши ярымында баспа сөз бетинде Нәжим Дәўқараевтың изертлеўлерине гүман менен қараўшылар, ҳәттеки оны «буржуазиялық миллетши» сыпатында наҳақтан айыплаўлар орын алғанлығын билемиз. Айрықша илимпаздың Бердақ ҳақындағы изертлеўлерине арналған бир жақлама пикирлер өзиниң зыянлы ақыбетине ийе болды. «Плоды гнилого либерализма»,¹ «буржуазиялық идеядағы әдебиетти жақлаўшылар ҳәм мақтаўшылар»,² «Из каракалпакского дневника»³ ҳәм т. б. мақалаларда гейпара әдебиеттан хабарсыз, әдебиет тарийхын изертлеўге тер төкпеген биразлар «билгиш» болып шыға келеди. Ҳақыйқатында, әдебиеттың мәселелерин шешуў былай турсын, олар Н. Дәўқараевтың жекке басы, оның шығысы менен байланыстырыуға урынды.

Н. Дәўқараевтың қарақалпақ әдебияты тарийхын изертлеўдеги орны, алым сыпатындағы фигурасы атақлы Шығыс изертлеўши билимпазларының бақалаўыи-

¹ «Советская Каракалпакия», №216, 1952-г.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №79, 1952-ж.

³ «Звезда востока», №12, 1953-г., №1, 2, 1954-г.

да оғада зор еді. Бертельстин, Дмитриевтин, Баскаков, Әуезовтың, Толстовтың хәм басқа көрнекли тюркологлардың пикирлері жоқарыдағыдай алып қашпай пикирлерди түп-тамырынан бийкарлайды. СССР халықлары әдебиятының жетик маманы К. Л. Зелинский өзінин «Об изучении и преподавании литератур народов СССР» деген изертлеуінде Н. Дәуқараевтын докторлық жұмысы ҳаққында мынадай пикир билдиреди: «В институте Востоковедения была защищена докторская диссертация Н. Давкараева «Очерки по истории каракалпакской литературы». И хотя в этой диссертации, вследствие неразработанности проблематики каракалпакской литературы, автор допустил ряд серьезных ошибок, нельзя невидеть в самом факте появления подобной научной работы одно из свидетельств культурной революции среди народов Средней Азии и роста национальной интеллигенции»¹ (К. Зелинский Литератур народов СССР, статьи, Москва, 1957-г. стр. 101).

Н. Дәуқараевтын мийнети тууралы бундай пикирлерди Е. Э. Бертельс, Ғ. Ғулам, Айбек, Әуезов сыяқлы билдиреулер да айтқан еді.

Н. Дәуқараевтын «Қарақалпақ әдебияты тарихының очерклері» деп аталған капитал жұмысына белгилі тюрколог Е. Э. Бертельс басшылық етті. Усы жұмыс ҳаққында ол «бул жұмыс көтерілген тың, ол бул тыңның көтерілуіге турарлық екенін анық исенімди көрсетип турады»² деп жазды.

Н. Дәуқараевтын басылып, көпшиликке жеткен көлемли изертлеулеринин илимдеги әҳмиетли орны ҳаққында қарақалпақ әдебиятшылары жоқары бағалап отырғандығы белгилі. Н. Дәуқараевтын «жұмыслары изертлеу масштабының кеңлиги, пикирлердин, жуумақлардың конкретлиги хәм илимий жақтан исенімлиги, тематикасының дәуирдин идеялық хәм эстетикалық талапларына тығыз байланыслылығы менен ажыралып турады. Ол халқымыздың бай фольклорын, көркем мийрасларын революциядан алдыңғы классикалық хәм совет дәуириндеги әдебияттың терең

¹ К. Зелинский. Литература народов СССР, М., 1957 г. стр. 101.

² «Әмиўдарья», №2, 1958-ж.

изертлеген қарақалпақ совет әдебиет таныу илиминдеги биринши көлемли илимий жұмыс болып қалып отыр».¹

Жаңабай Нарымбетовтың пикирине толық қосылуы мүмкін. Қ. Байниязовтың «Дәуқараевтың әдебиі илимий мйраслары»² Қ. Мәмбетниязовтың «Бақалы мийнети»,³ С. Бақадырованың «Н. Дәуқараев шығармаларының үшінши томы»,⁴ Г. Есемуратовтың «Нәжим Дәуқараевтың»,⁵ Қ. Мәмбетовтың «Әдебиатымыздың илиминне тийкар салыушы»,⁶ мийнетлеринде белгилі илимпаз Н. Дәуқараевтың илимий жұмысларына берилген объектив бақаны табыуға болады.

Н. Дәуқараевтың илимий-критикалық мийнетине оның узақ жыллар бойы алып барған устазлық хызметин қосыу орынлы. Жоқарғы оқыу орнында қарақалпақ әдебиатын системаға салып оқытқан Н. Дәуқараев еди. Сонда ол бул жұмыстан қол үзген жоқ. педагогикалық институтта қарақалпақ классик әдебиатының тарийхынан лекция оқыды, жас маманларды тәрбиялауға көп күш жұмсады.

Хәр бир халықтың мәдениатының орны гиреули, ардақлы азаматлары болады десек Нәжим Дәуқараев, мине усындай, қарақалпақ мәдениатының тарийхында бармақ бүгип санарлық үлкен тулғалардан есапланады. Өйткени ол үлкен жазыушы, театр өнериниң талантлы ўкили, филология илиминиң тийкарын салыушы алым хәм жәмийетлик искер еди.

Қарақалпақ әдебиатының пән сыпатында үйренилуи менен оқытылуы, илимий тийкарда изертлениуи Нәжим Дәуқараевтың аты менен тығыз байланыслы. 30-жыллардың басларында ол муғаллимлер институтында қарақалпақ тили хәм әдебиатын оқытты хәм системаға салды. Ал, Уллы Уатандарлық урыстан кейин бул хызметин педагогикалық институтта даўам етти. Қарақалпақ әдебиатының системалы курсың,

¹ Н. Дәуқараев, шығ. 2-том, 1977-ж. (Кирис сөз)

² «Жас Ленинши», №17, 1976-ж.

³ Сол газетада, №85, 1978-ж.

⁴ «Совет Қарақалпақстаны», 3-июль, 1980-ж.

⁵ Г. Есемуратов. «Нәжим Дәуқараев», (очерк) 1965-ж.

⁶ «Совет Қарақалпақстаны», №186, 1985-ж.

улыўма қарақалпақ әдебияты туўралы кең түспникти Нәжим Дәўқараевтың мазмунлы лекциялары арқалы белгили болды, ол әдебиятқа деген жаслардың хәуесин оятқан да Н. Дәўқараев болды.

Н. Дәўқараевтың шөлкемлестириўшилик хәм илимпазлық хызметиниң бир тәрәпи совет әдебиятының тарийхы менен байланыслы.

Нәжим Дәўқараевтың көркем творчествосы айрықша қарақалпақ совет прозасының қәлиплесиўинде, соң хәр тәрәплеме раўажланыўында тийкарғы орынды тутады. Жазыўшының «Партизанлар», «Интернатта» шығармаларында биз прозада социалистлик реализмниң орнығыўын байқадық, «Алпамыс» музыкалы драмасы арқалы фольклорлық шығармаларды сахналастырыўдың мүмкиншилигин көрсетти.

Қарақалпақ әдебиятын кең планда изертлеген Нәжим Дәўқараевтың фундаменталь мийнетлеринде көтерилген проблемалар соң хәр түрли жанрда, хәр түрли аспекттеги изертлеўлердиң, кандидатлық хәм докторлық диссертациялардың темасы болды.

Нәжим Дәўқараевтың қарақалпақ совет әдебиятына байланыслы мақалаларын, изертлеўлерин айтқанда буған шекем бул тараўда алға тутарлық илимий характердеги жумыслардың болмағанлығын умытыўға мүмкин емес. Қолда бар бирли-ярым жумыслар халық творчествосына, Бердақтың хәм басқа да қарақалпақ классик шайырларының шығармаларына байланыслы болған болса (К. Айымбетов, О. Қожуров т. б.) совет әдебияты тарийхы ҳаққында итибарлы мийнетлерге ийе емес едик.

30 жылдай ўақытты өз ишине алатуғын қарақалпақ совет әдебиятының айырым мақалалар шеңберинде түсиндирилип келиўи, әлбетте, жәмийетшиликти қанаатландырмады. Сөйтип, қарақалпақ совет әдебиятының тәжирийбесин жуўмақластырыў, оның белгили ўәкиллериниң творчествосы ҳаққында монографиялық изертлеўлер бериле тағы да бириншилерден болып, Нәжим Дәўқараевтың үлесине тийди. Улыўма көлемі 10 баспа табақтан ибарат қарақалпақ совет әдебиятының раўажланыўын характерлейтуғын мийнет пайда болды.

Нәжим Дәўқараев қарақалпақ совет әдебиятын изертлеўге де көп мийнет сарп етти. Оның Аяпберген

Муўсаев, Аббаз Дабылов Һаққындағы сондай-ақ, «Қарақалпақ совет әдебиятында В. И. Ленин образы», «Уллы Ұатаңдарлық урыс күнлериндеги қарақалпақ искусствосы» атлы мақалалары қарақалпақ совет әдебиятының тарихын жазыуға жәрдем етті. Әлбетте өзи араласып, өзи бирге жасасып киятырған әдебияты ол терең билиу менен бирге булар Һаққында салдамлы илимий пикирлер айтыуы нызамлы нәрсе еди.

Жоқарыда айтқанымыздай, Нәжим Дәуқараевтың көп қырлы илимий жұмыстарының арасында совет әдебияты мәселелери белгилі орынға ийе. Автор қарақалпақ совет әдебиятының дөреген уақтынан тап 1949-жылға шекемги аралығын төрт дәуирге бөлип, оның рауажланыуының өзіншеліклерин, идеялық-тематикалық, тарихый-хронологиялық планда қарастырған. Бул қысқаша очеркте әдебий байланыстардың формалары конкрет мысаллар менен көрсетилген, социалистлик реализмди ийелеудеги мәселелер ортаға қойылған.

Нәжим Дәуқараевтың қарақалпақ совет әдебияты бойынша изертлеулеринде жазыушы—шайырдың творчествосын монографиялық планда қарастырмаған жағдайда олардың әдебий процесстеги орнын ашыуға үлкен әһмийет бериледи.

Үлкен илимий изертлеулерге характерли болған мәселелер Қарақалпақстанның социал-экономикалық ҳәм мәдений рауажланыуы тийкарында әдебий процесстиң жанланыуы, кем-кем оның толысыулары, әдебий жанрлардың жетилисиу жоллары белгиленеди. Солай етип, үлкен тарихый-мәдений жаңалықлар әдебиятымыздың тематикалық диапозонының өсиуине алып келгенлиги исеһимли ашылады, фактлер исеһимли дәлилленеди.

Нәжим Дәуқараев әдебияттың ҳәр бир дәуирине характерли моментлерди көрсете алды. «30-жыллары, — деп жазады. Нәжим Дәуқараев,—дәслепки әдебий критика тууылды, ол тийкарынан рецензиялардан, анағурлым кеңрек мақалалардан ибарат болды». Автордың бул пикирлерин қарақалпақ совет әдебиятының дәслепки дәуири сыпатлай алады.

Монографиялық бөлимлерден Жолмурза Аймурзаев, Мырзағалий Дәрибаев, Дәли Назбергенев Һаққындағы портретлер әдеуир толық ҳәм илимий-тео-

риялық сыпатының кеуілге қонымлылығы менен парқ етеди.

Әлбетте, қарақалпақ совет әдебиатына арналған бұл мийнетте сол ұақыттың жағдайы менен характерленетуғын бир қатар кемшиликлер жоқ емес. Әдебиатты дәуірлестиріуде, айырым жазыушылардың творчествосына берген бақаларында асыра силтеулер, көтермелеуши тастыйықлаулар ушырасады, әдебиаттағы буржуазиялық—миллетшилер туұралы еле де терең ойланылмай айтылған өз ұақытларындағы пикирлерди қайталайды т.б.

Бирақта биринши алым—изертлеушиниң жұмысын бунындай бирли ярым кемшиликлер характерлемейди, ал оның улыума бағыты, шығарған дурыс жуұмақлары характерлейди.

Нәжим Дәуқараевтың қарақалпақ совет әдебиаты бойынша изертлеулері соң кең пландағы илимий жұмыстарға баслама болғанлығын, әдебиатымызда проза, поэзия, драматургия жанларының өсиу жоллары ҳаққында көлемли жұмыстардың жарыққа шыққанлығын атап өтсе болады. Соның менен бирге қарақалпақ совет әдебиатының проблемалары, көркемлик-тематикалық тәреплери, өз-ара байланыс мәселелери көп ғана алымларымыздың жұмыстарының мазмунын қурайды. Советлик әдебиатымыздың актуаль мәселелери, жанрлардың тарийхы менен оның ўәкиллериниң творчествосы бизде кең планда изертленбекте.

Классик әдебиатты изертлеу тараўында И. Сағитов көп жұмыстар алып барды. Солардың ишинде «Бердақтың творчествосы» атлы әдебий-критикалық изертлеуиниң очерки айрықша. Улыума қарақалпақ әдебиаты илиминде, Бердақ туұралы жазылған мақалалар, брошюралар оғада көп, бирақ көлемли изертлеулер жоқ еди. Булайша, Бердаққа көп дыққат аударылыуының себеби де түсникли. Шайырдың шығармалары ана тилинде, рус, өзбек, түркмен тиллеринде басылып шықты, ол қарақалпақ халқының мақтанышы ҳәм Науайы, Мақтумқулы, Абайлар сыяқлы жоқары бақаланды. Бердақ жәмийет санасында жасап ҳәм жасай беретуғын талантлы шайыр.

Бердақтың творчествосын изертлеу бойынша басқа әдебиатшылар менен бир қатарда И. Сағитовтың үлкен мийнети бар. Ол Бердақ ҳаққында бир неше ма-

қалалар, брошюра жазды, илимий жыйнақтарда докладтар іледі, шайырлық творчествосы жөнінде кандидатлық диссертация жақлады. Сөз етип отырған жумыста, автор Бердақтың творчествосының ізертленіу жағдайын, Бердаққа шекемгі қарақалпақ шайырларының оған тәсірін, шайырдың шығармаларының тийкарғы мотивлерін, шығармаларының көркемлік өзгешеліктерін ізертлейді. Жумыстың бақалы жағы мынада: автор шайырдың творчествосын жыйнау хэм ізертлеу ісінде жетіскенліктер менен кемшілік, қәтеліктердің бетін ашады. Бурынғылар менен салыстырғанда, шайырдың творчествосын өзі жасаған дәуірдің жәмийетлік-сіясий, экономикалық жағдайларына байланыссы ізертлейді, оның творчествосының, қарақалпақ халқының өткендегі көп әсірлерден бергі рухый мәдениатының раужланыуы менен қандай байланысының бар екенлігіне кеуіл бөледі. Сөйтп, бурынғы гейпара әдебиатшылардың, соның ішінде өзіннің де мақалаларына жетіспейтуғын орындар, қәте пікірлер бул кітапта бір қанша дүзетілген.

Кітапта көзге түсетуғын белгілі кемшілік оның композициясына байланыссы. Автор шайырдың творчествосын тематикалық жақтан көбірек алып қараған... бул бір жағынан конкрет болғаны менен, екінші жағынан, пікірлердің шашыранды болуына алып келген, ал шайырдың творчествосының эволюциясын жетерлі ашып бере алмайды. Жумыстағы «Еркебай» поэмасы жөнінде автор менен келісіу мүмкін емес, өйткени, бул шығарманы Бердақтикі деп келтірілген дәлілдер үстіртин хэм ісенімсіз. Оның үстіне, бул шығармада Бердаққа тән болған шайырлық пафос, көркемлік жетіспейді, ал жеңіл күлкі басым. Бизіңше бул шығарма халқында М. Нурмухамедов пенен Г. Есемуратовлардың пікірі дұрыс деп ойлауға болады. (олар буны Х. Рәмбергенинің өзіннің дөреткени деп тастыйықлайды—А. С.).

Сөйтп, «Бердақтың творчествосы» деген монографиясы Бердақты ізертлеу бойынша бурынғылар менен салыстырғанда бір адым ілгерілеу болғанлығына гүманланыу мүмкін емес.

Бул тарауда яғный классик әдебиатты ізертлеу тарауында көлемлі жумысының хэм булардың алған орын биз өткен темаларда сөз еттік. Сөз етип отырған

дәуірде классик мийрасларды изертлеу кең масштаблы болды, тереңдесті, көпшілік шайырлардың шығармалары толықтырылып, қайтадан басылды, олар тууралы изертлеу жұмыстары алып барылды, бұрын белгисіз шығармаларын тауып оқыушыларымызға ұсынуыда бұл илиминің үлкен жетіскенлігі болды.

Классик әдебиет бойынша гейпара проблемалық мәселелер көтерілді, әсіресе, қарақалпақ классик поэзиясының жазба әдебиеттік характері қаққында, Бердақтың жәмийеттік сиясий көз-қарасы, т. б. мәселелер тууралы кең пикир алысулар болды. Әдебиетші Б. Исмайлов «Қарақалпақ классик поэзиясының жазба әдебиеттік характері қаққындағы мәселеге»¹ деген көлемлі мақаласын дағазалады. Бул орынлы келтирилген мәселе бойынша бир нешше әдебиетшілардың пикирлери сол журнал бетлерінде басылады. Қ. Мақсетовтың «фольклор хәм әдебиет»,² А. Қаримовтың «Жийен жырау хәм жазба әдебиет»,³ С. Ахметовтың «Күтә орынлы көтерілген мәселе»,⁴ А. Пахратдиновтың «Қарақалпақ классик поэзиясының жазба әдебиеттік характері қаққындағы мәселеге»⁵ атлы мақалаларын көрсетиуге болады.

«Қарақалпақ классик поэзиясының жазба әдебиеттік характері қаққындағы мәселеге», деген мақала әдебиет тарихы менен шуғылланыушы қәнигелерди терең ойландыратуғын илимий-теориялық проблемә болып есапланады. Әлбетте, илим соның ишинде әдебиет илими де жеңил, сыйпаламай айтылған пикирлерди қәлемейди, өйткени бул илимди байыта да алмайды, оған жаналық та қоса алмайды. Қарақалпақ әдебиет илиминің рауажланыуы усындай теориялық мәселениң шешилиуін талап етти. Өйткени, Қарақалпақ классик поэзиясын жазба әдебиетқа жатқаруы бойынша бир пикирге келинбей киятыр.

Айырым жолдаслардың мийнетлеринде оны фольклорға жатқарушылық та усы күнге шекем ушыраспақта. Ал, қарақалпақ классик поэзиясы жазба әде-

¹ «Әмнүдәрә», №3, 1959-ж.

² Сол журнал, №10, 1959-ж.

³ Сол журнал, №8, 1961-ж.

⁴ Сол журнал, №10, 1959-ж.

⁵ Сол журнал, №11, 1959-ж.

биятлық характерге ийе болды, деп тастыйықлайтуғын жолдаслардың жұмыстарында да не ушын булай? — деген сорауға жан-жақлы жууап берилмей киятыр!» (сол мақалада).

Ғақыыйқатында да, қарақалпақ классик әдебиятын изертлеушилер оның характерин, рауажланыуының өзин-шеликлерин, оның жазба әдебиятлық белгилери қандай себеплерге байланысты келип шықты? — деген сорауларға жууап излеместен оның талассыз жақларын ғана сөз етти, әдебиятымыздың тарийхий, оның әҳмийетли, теориялық мәселелеринен бөлек қарады, қарақалпақ әдебиятының фактлик материалы оның теориясы менен байланыстырылмады. Биз мақаланы оқын отырып, автордың эрудиясын көремиз, мақалада салмақлы ой, тыянақлы пикир бар. Мақалада автордың дурыс көрсеткениндей-ақ революцияға шекемги классик әдебият жазба әдебиятқа киреди, өйткени «әдебият» дегенде қайсы халық болмасын жазба әдебиятты түсинеди де, гейде оны тарийхий әдебият, гейде тек әдебият деп жүргизе береди. Бирақ ұсы әдебият деген түсникти гейде фольклорлық сыпатта деп уғыныушылар да ушырасады. Соның ушын биз революцияға шекем классик поэзияны не ушын жазба әдебият деймиз, оның рауажланыуынын характерли белгилери қандай, өзгешелиги неде? — усыған әҳмийет берилмей келди.

Автор өзиниң байқаулары, изертлеуи тийкарында классик поэзияны жазба әдебият деп дурыс тастыйықлайды. Әлбетте, биринши көз қарастан, бул гипотеза сыяқлы көршиуи де мүмкин, өйткени сол жылларда әдебиятшылар арасында бизде жазыу-сызыу болмады, халық ғалаба сауатсыз еди, деген пикирлер жиий ушырасатуғын еди. Бирақ, шынылықтан бийхабар болмай, факт пенен санасса, автордың пикирлери дәлилли, дурыс жуумақ шығарады.

Автордың революцияға шекемги қарақалпақ поэзиясын жазба әдебият сыпатында дәлиллегендей фактлерине дыққат аударайық: Революцияға шекемги қарақалпақ классик поэзиясының жазба әдебиятлық характерге ийе болыуына себеп болған жағдайлар мыналар — қарақалпақ халқының өз өмириндеги ең әҳмийетли тарийхий, сиясий жәмийетлик хәдийселер әдебияттың бир рууға ямаса группаға емес, ал улыума халыққа тийисли болыуы әдебиятта классық мотивтиң өткирлиги,

классик поэзияның синкретизмнен айрылғанлығы, әдебий шығармалардың барлығының дерлік өз авторлары менен белгили болыуы, яғни авторларын сақлауы, шығармаларда жазба әдебиетке тән индивидуаль белгилердің сақланыуы, варианттардың болмауы, қарақалпақ классик шайырларының турмысты сұўретлеулеріндегі өзгешелик (реализм), шайырлардың өз шығармаларын жазып шығарыуы, хатқа түсириуі хәм т. б.

Автордың бул пикирлери күтә дурыс, оған толық қосылыуға болады. Жазба әдебиет тууралы айтылған аз ғана пикирлерде бул мәселелер ең баслы Критерия сыпатында алынып киятыр хәм хәр бир халықтың жазба әдебиятының характери усылар менен ғана белгиленуі керек. Бул бизиң қарақалпақ жазба әдебиятының характерин анықлау ушын да тийкарғы критерия болады. Соның менен бирге, бизге жақын түрки тиллес халықтардың әдебиеттарында да бул мәселе усы формада жетерли көтерилген емес.

Қарақалпақ классик шайырларының творчествосын жазба әдебиетке жатқарыуға жүрексинбейтуғын әдебиетшылардың ең ири баслы дәлили — қарақалпақ халқының «жазыу-сызыуының» болмауы, деген пикир. Сөйтип, олар революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты ярым фольклорлық, ярым жазба әдебиетлық болды ямаса фольклорлық формада ғана раўажланды, деп ойлайды. Бундай догматистлик бағыт қарақалпақ әдебиятының, тарийхын, оның раўажланыуының характерин билмегенлик болып табылады. Мақалада бул пикирлер орынлы критикаланады. «Қарақалпақ тилиндеги баспа сөздің, қарақалпақ тилинің миллий өзгешеликleri есапқа алынып, илимий жақтан исленилип дүзилген жазыу, сызыудың мәселесиниң арасына барабарлық белгисин қойып пикир жүргизиу пүткиллей дурыс болмауға тийисли. Қандай тил өзгешилиги тийкарында дүзилген болмасын, қандай жол менен хәм қаншелли муғдарда таралған болмасын қарақалпақ классик шайырларының ҳақыйқат қарақалпақ тилинде жазылған өз шығармаларын жаза алғанлығын хәм өзлери арқалы қол жазба түринде тарата алғанлығын» белгили илимпазлардың пикири қарақалпақ әдебиятының материалына тийкарланып дурыс түсиндиреди. Соның менен бирге, мақалада ескертилмей қалған, қарақалпақ поэзиясының

жазба әдебиятлық характерде болғанлығын түсіндіруге дәлилдеуге жәрдем ететұғын базы бир пикирлер бар еди.

Бириншиден, автордың келтирген дәлилдерине қосымша, жазба әдебиятлық сыпатқа ийе болуы үшін әдебияттың рауажланыуында әдебий байланыс, үзілмей киятырған арналық жол болуы керек. Мысалы, Жийен жыраудан келген (бул бурынғы пикир бойынша—А. С). Қарақалпақ шайырлары оның жолын дауам етти, оны өзлерине устаз деп есаплады. Әлбетте, буған қарап Жийеннен кейинги шайырлар жырау болды, деген жуумақ шықпайды, ол ҳәр ким өз жолы менен кетти, бир-бирин қайталаған жоқ, олардың шайырлық почерки айқын сезилип турады. Буньң өзи жазба әдебияттың принципи болып табылады. Сөйттип, усы шайырлардың арасындағы үзілмей киятырған байланысты қарақалпақ жазба әдебиятының дәреуиндеги белгисиниң бири етип алыу керек еди. Белинский рус әдебиятын жазба әдебиятлық сыпатқа ийе етип отырған усы белги деп көрсеткен еди.

Екиншиден, қарақалпақ классик поэзиясы фольклордан өзиниң творчестволық методы, образ жасау усылы жағынан да айырылып турады. Мақалада буған жетерли әхмийет берилмеген. Өйткени, әдебият қайсы бағытта рауажланады, жазба әдебиятлық традицияда ма? фольклорлық традицияда ма?—буньң айырыуы үшін оның образ жасау усылына кеуил аударуы керек болады.

Автордың болжау сыпатында айтылған мына пикири ҳәзир дурыслыққа шығып отыр: «Қарақалпақ жазба әдебияты XVIII әсирден баслап пайда болды, деген пикир де үзилди-кесилди материаллар талап еткен жағдайда бул көз қарасты қайта қарау илимге сөзсиз, тек пайда ғана келтиреди. Усы көз қарастан татар әдебиятшысы Әмир Нәжиптиң XIV әсирде Алтын Орда мәмлекетин де қәлиплескен әдебий тил менен жазба естеликтери болғанлығы, бул әдбиятты ҳәм әдебий тилди жасауға сол уақта Алтын Орда составында жасаған: «хәзирги татарлар, башкирлер, өзбеклер, қазақлар, түркменлер, ноғайлар, қарақалпақлар ҳәм басқа да түрик халықларының ата-бабаларының актив қатнасқанлығы, сонлықтан бул әдебият естеликтериниң ортақ байлық екенлиги, сол әдебий тилдиң хәзирги татар, өзбек, қазақ, башкир, қарақалпақ, ноғайлардың ата-бабаларының әдебий тили болғанлығы» ҳаққындағы пикири қарақалпақ әдебият-

шыларының, сондай-ақ тилшилериниң де дыққатын аударыуы тийис пробелама.¹

М. Нурмухамедов қарақалпақ әдебиат илиминне әдебий байланыслар мәселесин изертлеу менен келип кирди. Бул улыўма қайсы ўақыт болса да актуаль мәселе екенлиги белгили, бирақта — 50-жыллардың ишинде әсиресе, совет Шығысы халықларының әдебиятында жаңа ғана қолға алына баслаған проблема еди, ол бул мәселени бириншилерден болып қолға алды.

50-жыллардың ишинде басылып шыққан илимий мийнетлердиң арасында «Қарақалпақ совет әдебиятының раўажланыўына рус әдебиятының тәсири» деген М. Нурмухамедовтың китабы усы жағынан үлкен жаңалық болды. Буған шекем, жоқарыда көргенимиздей-ақ, автор көплеген мақалалары менен әдебий критика тараўына үлкен үлес қосты, әдебиат тарийхына байланыслы материалларын жәриялады. Жоқарыда аты аталған мийнет қарақалпақ совет әдебиятына рус әдебиятының тәсири, олардың өз-ара қарым-қатнасын қарастыратуғын биздеги идәралды мийнет болды.

Қарақалпақлардың руслар менен ерте ўақытлардан басланған мәдений—әдебий байланысларын автор системалы түрде фактлерге сүйене отырып, исенимли баянлайды, бул орынлар оғада қызықлы оқылады, өйткени, бул бизиң қарақалпақ әдебиятында арнаўлы сөз болмаған тың мәселе еди. Қарақалпақ совет әдебиятының басынан өткерген тийкарғы этапларға сәйкес ҳәр дәўирдеги әдебий байланыстың дәрежеси ашып бериледи, сонлықтан бул изертлеуден қарақалпақ совет әдебиятының өсиў жоллары туўралы кең түсиник алыўға болады. Бул китаптың баҳалы жағы мынада: көп миллетли совет әдебиятының ажыралмас бир тараўы болған қарақалпақ әдебиятының раўажланыўының негизги дәўирлерине, тийкарғы моментлерине, дурыс характеристика бериледи. Қарақалпақ әдебиятына қатнаслы әдебий процесс, әдебий жанрлардың жетилисип барыўы, жас әдебиаттың раўажланыўының өзиншелликтери талланады. Китапта оғада бай фактлик, мағлыўматлар бар. Әдебиятымыздың белгили шығармаларына, жанрлардың пайда болыўы, раўажланыўы жолларына әдебий процессте

¹ «Әмиўдәрья» №3, 1959-ж, 97-бет.

олардын тутқан орнына илимий таллау арқалы объектив баға бериледи.

Қарақалпақ совет әдебиятының рауажланыуы улыу-ма республикамыздың экономикалық—мәдений рауажланыуына байланысly көрсетиледи, ҳәр бир дәуирде алға қойылған ұазыйпалар, жаңа темалар, рус әдебияты менен идеялық—тематикалық жақынлық, рус әдебиятынан үйрениудин дәрежелери изертленеди. Булар жай ғана баянлау, жетискенликлерди дизип берий емес, ал критикалық анализ, творчестволық мәселелерди ашып беретуғын таллау, шығарманың тутқан орнын анықлау, әдебият үәкиллеринин әдебий процеске қатнасын көрсетиу сыяқлы илимий характери менен бақалы. Ҳәр бир дәуирдеги әдебий жанрлардың рауажланыуына тоқтағанда айырым шығармалардың көркемлик дәрежесин, ушырасқан кемшиликлерди, булардың себеплерин қарастырады: турмысты үстиртин сүүретлеушилик, әдебий техниканы жетерли ийелей алмаушылық, рус әдебиятының жетискенликлерин ийелеудеги күшсизлик т. б. исенимли дәлилленген. Айрықша, аударма мәселесинде автор көпшилик әдебиятларға ортақ проблемаларды алға қояды.

Әлбетте, буның барлығы автордың изертлеп отырган объектин терең билетуғынлығын көрсетеди, шығармаларды бақалағанда, көбинше ол өскелең талаплардың негизинде ис алып барады. Мысалы, урыс жылларындағы поэзияны таллағанда белгили кемшиликлерди творчестволық үйрениудин жеткиликсизлигинен излейди.

Ҳәзирги дәуирдеги қаҳарманлардың образын жасауда фольклордың (Алпамыс, Қоблан, Рустам) қаҳарманларына... салыстырыулар сыяқлы надурис ҳәрекетлер кең таралды. Егер солай деп айтыу мүмкин болса, «алпамысшылық» деген бир нәрсе кең таралып, совет жауынгерлерине сауыт кийиндирип, оны «тулпарға» миндирип, семсер менен бир өзи немец фашистлерин қыйратып атырған етип сүүретлейди... олар (жазыушылар—А. С.) жаңа мазмунды ески формаға зорлап киргизгиси келди».

Соның менен бирге, мийнетте қарақалпақ шайырларының Пушкин менен Лермонтовтың романтикалық сүүретлеу усылларын қабыл еткенлиги, прозада Горькийдин дәстүрлерин дауам еттириушилигин ашыуы илимий жақтан үлкен әҳмийетке ийе.

Дурыс, баҳалы мийнетте, автор рус әдебияты менен тематикалық жақынлыққа көбірек дыққат аударады, рус әдебиятының дәстүрлерін творчестволық өзлестіріудің тек бұған ғана байланысы емеслігін бірдейіне бекем тутады.

Қарақалпақ совет әдебиятының рауажланыуына рус әдебиятының тәсірін өзіннің көтерген мәселесінің өткірлігі хәм әхмийетлілігі менен қарақалпақ әдебиетінің таныуы илимин ушын үлкен жаңалық болды, ол бизди бул мәселени кеңірек шешиўге мийнетлейди. Сонлықтан да бул мәселелердің айрымлары автордың мақалаларында толықтырылып барды.

Усындай толықтырыулардың нәтижесинде автордың бир неше изертлеулері жазылды, буларда анағұрлым кеңірек планда қарақалпақ хәм рус халықларының тарихынан материаллар, мәдени әдебий байланыслар, әсіресе қарақалпақ тематикасы тереңірек қарастырылады. М. Нурмухамедовтың «Рус-қарақалпақ мәдени байланысларының тарихынан» (1947) кітабы көп ғана шашыранды дереклерди тынымсыз үйрениу менен илиминің айналысына алып келди. Т. А. Жданконың «М. К. Нурмухамедовтың рус — қарақалпақ мәдени байланысларының тарихы хәққиндағы жаңа кітабын биз тарихый дереклердің оғада кең комплексине, әдебиет таныу илиминің мағлыұматларын кең көлемде пайдаланыу арқалы жазылған оғада қунлы хәм қызықлы изертлеу деп есаплаймыз» деген баҳалы пикирине қосылмау мүмкин емес.

60-жыллардан баслап қарақалпақ әдебияты көп жанрлы проза менен көзге түсти, ең дәслепки романлар пайда болды. Проза кем-кем қарақалпақ әдебиятының кәрўан басына айлана баслады. Енди усы жанрдың оғада актўаль мәселелерин изертлеу зәрүрлігі күн тәртібине қойылды. Тәжірийбели, ысылған әдебиетшіның қол урылмаған бул темаға аўысыуы үлкен зәрүрліктен келип шықты. Көп ғана дереклер тийкарында қарақалпақ прозасының рауажланыу жолларын қарастыруға өтті.

¹ «Қарақалпақ совет әдебиятының рауажланыуына рус әдебиятының тәсири», Нөкис — 1956-жыл, 149-бет.

ҮШИНШИ БӨЛИМ

ХӘЗИРГИ ДӘУИРДЕГИ ӘДЕБИЙ КРИТИКА ХӘМ ӘДЕБИЯТ ИЛИМИ

(60 — 80-жыллар)

ӘДЕБИЙ—КРИТИКАЛЫҚ ОЙ-ПИКИРДИҢ РАУАЖЛАНЫҒЫНДАҒЫ ИЗЛЕНИСЛЕР

60-жыллардан бастап әдебий — критикада сапалық өзгерістерге умтылыушылықтың байқалғанына гүманлануға болмайды. Жәмийетте көрине бастаған өзгерістер аз да болса әдебий өмірге де активлик алып келди. Жеке адамға сыйыныушылықты критикалау, әдебият тарихының бурын творчествосы «бастырылып» қалған жазыушылар менен толысыуы, олардың хәр қыйлы дөңметлерден ақланыуы жаңа қубылыс еди. Н. С. Хрушев дәуірінде жүз берген бул жаңалықлар сон ұзаққа созылмады. 70-жыллардың ишинде «барлық тарауда» табыслар, жетискенликлер қаппап кетти де, 80-жыллардың басларында хәуиж алды.

Тубалау дәуіри әдебиятты атлап өтпегени менен усы жылларда да творчество адамларының өз уақтындағы унамсыз көринислерди аз да болса, көре билгенлигин бийкарлауға болмайды.

Мәдениеттың рауажланыуында әдебий көркем критика сөз шеберлери менен олардың оқыушылар арасын байланыстырушы, көркем мәдениетты басқаруудың бир формасы хәм халықты идеялық хәм эстетикалық жақтан тәрбиялаудың ең әҳмийетли қуралы болып отыр.

Қарақалпақ әдебий критикасы да әдебий процеске актив араласыу арқалы сол процессти таллап түсиндириуде биршама көзге түсти. Соның менен бирге әдебий мйраслар хәққында да, советлик әдебияттың тарихы бойынша да бир қатар салдамлы жұмыслар жарыққа шықты. Бул тарауда әдеуир жетискенликлер де, характерли кемшиликлер де болды. Усы моментлер тууралы баспа сөз жүзінде, жазыушылардың съездлери менен пленумларында, әдебиятқа тийнсли мәжилислерде дыққатқа ылайық пикирлер айтылды.

¹ «Совет Қарақалпақстаны», №20, 1972-жыл.

Қарақалпақ совет әдебиаты соңғы жыллары күшли раўажланыў менен характерленеди. Ол союзлық аренада танылды, прозаның, поэзияның жақсы үлгилери орайлық баспалардан орын алды, рус тилинде, басқа да туўысқан халықлардың тиллеринде басылып шықты. Ең жақсы шығармаларға Ҳамза, Бердақ атындағы республикалық сыйлық берилди, әсиресе көркем прозамыз жанрлық жақтан жетилсип, әдебий процессте үлкен орын ийеледи. Бир қатар қарақалпақ әдебиатшы критиклериниң мийнетлери Қарақалпақстанның Бердақ, Өзбекстанның Беруний атындағы сыйлықларына миясар болды. Илимий жумыслар менен шуғылланыўшы, критика тараўында актив көринген таярлықлы профессиональ кадрлар өсип жетисти, әдебий — критикалық топламлар шығарыўда унамлы жумыслар исленди. Әдебий мийрасларды баҳалаўда сарраслық орын алды, ең характерлиси бирқанша жыллар даўамында аты аталмай келген, бирақ үлкен орны бар жазыушылардың творчестволары көпшиликтиң ийгиликли байлығына айналды. С. Мәжитов, Қ. Әўезов. И. Фазылов сыяқлы әдебиат ғайраткерлериниң шығармалары қайта басылып, олар мектеп, жоқарғы оқыў орынлары ушын сабақлық, хрестоматияларға киргизилди, илимий-изертлеў жумыслары алып барылды. Әдебиатымыздың раўажланыўы усы процесслерди илимий-критикалық көз қарастан таллап пропагандалаўшы әдебий критиканың ҳәм әдебиат таныўдың раўажланыўына жол ашты. Егерде соңғы жыллардағы әдебий критикалық ҳәм изертлеў характериндеги китапларды көзден өткерсек, олардың саны жағынан да сапасы жағынан да уялмаслық дәрежеде екенлигине көзимиз жетеди.

Әдебий мийраслар — фольклорлық шығармалардың көп томлықларының шығарыла баслаўы, классик шайырлардың томламларының жаңадан басылулары, Совет әдебиаты ўәкиллериниң шығармаларының жыйнақ түринде, том түринде жәрияланыўы ҳәм усыларға байланыслы изертлеўлер бүгинги әдебиаттаныўдың барысын жақсы характерлейди. Дурыс әдебиаттаныўдың методологиялық мәселелери, әдебиат теориясы бойынша исленген жумыслар ҳәзирге шекем жоқ, бирақта оны жасаўдың ўақты жеткенлигин биз аңғарамыз.

Сондай-ақ көркем әдебиат критикасы менен әдебиат илимлери бир-бири менен тығыз байланыста, бир-бирине

тәсир жасау жолы менен рауажланып барууы нызамлы қубылыс. Қайсы халықтың болмасын әдебиятына қарап, сынының да, илиминің де дәрежесін әдебиеттің да улыма рауажланыу бағытын анықлауға болады. Критика бүгінгі әдебий турмысқа, тиккелей араласады, жетіскенлік, кемшиликти дәл тауып, әдебий процессте орны бар жазушылардың жетіскенлік-кемшилигин белгилеп, оның буннан былайғы рауажланыу тенденциясын анықлайды, сөйтип, оған актив тәсир жасайды, бул оның қашанда болса, баслы мақсеті. Әдебий критика менен әдебиет илими қолға қол ұсласып, бир-бири менен тығыз байланыста рауажланса, қайсы жанрдың болмасын рауажланыуының унамлы тәжірийбелерін дурыс жуу мақластырып отырса, ол өзлеринің миннетін шешкен болып табылды.

«Критика, — деп жазған еді Н. Г. Чернышевский, — улыма алғанда әдебиеттің берген фактлеринің тийкарында рауажланады, өйткени сол фактлер критиканың жуу мақлары ушын негиз болады»¹. Қақыйқатында да, белгилі баға ушын критерияларды ол ҳазирги әдебиеттан алады. Критик әдебиеттағы өзгеріслерди байқамаса, жаңалықты көре алмаса, бүгінгі әдебиеттің проблемаларының өзін шетте тутып, өткенге, тарийхқа кетсе, бул оның баслы кемшилиги. Бизің әдебий критикамыздың активлигин басылып шығып атырған топламлар баспа сөзде жийи дағазаланып атырған мақалалар жақсы характерлей алады.

Соңғы жыллар ишинде әдебиет критикасы менен әдебиет илими бойынша бир қатар жумыслар исленди. Әдебиет критикасы әдебиет илими жөнинде жазушылардың арнаулы пленумы шақырылды (1969, 1972, 1985 жж), әдебий журнал бетінде критика бойынша анкеталар шөлкемлестириу, әдебий жылды, сондай-ақ айырым жанрлардың рауажланыуына жыл бойынша нәтижелер берди.

Жақын уақытларға шекем орын алып келген шығарманы бақалаудағы субъективизминің басымлығы, мазмунды баянлай беріушилик, шығарманы турмыс қақыйқатлығы менен байланысын ашыудың орнына темаға үстиртин пикирлеу, кейнинде азлап ғана «мынадай кемшилиги бар, бирақ ол улыма бақасын төменлете

¹ Н. Г. Чернышевский, соч. 3-том, 8-стр.

алмайды» дегенге ұқсаған комплиментарлық сын әдеуір азайды. Әдебиет илиминде бұрынғылар менен салыстырғанда илимий дәлелділік күшейді, оның эрудициясы көзге түседі. Критика да сондай-ақ әдебиет илиминде дифференциаллылық жақсы байқалады, әдебиет критикасының түрлері көбейді, анализлеу искусствосы бір-қанша жетилісті, ол илимий сыпат алды, проблемалық мәселелерді шеше алатуғын кадрлар өсіп жетилісті, әдебиет критикасы менен әдебиет илиминің тематикалық горизонты кеңейді, өз-ара жақынласуы унамлы қубылыс сыпатында қаралуы керек. Өйткени, критиканың хәм теориялық ой-пикирдің өз-ара ушласуы өз гезегінде әдебиет критиканың эстетикалық тийкарын беккемлеуге алып келеді. Әдебиет критика теориялық жуумақларға сүйенген жағдайда ғана илимий сыпат алады, ол өз бақалауларын да дурыс эстетикалық критериялардан шығуы мүмкин. Булай болмағанда ол объектив бақалаудан, критиканың әдиллілігінен айрылып қалады. Әлбетте, көркем творчествода субъекттиң роли күшли хәм әхмийетли, соның ушын да оның жасырын сырлары көп, хәр бир автордың өз стили, талғамы бар. Соның ушында критикадағы индивидуальлықтың күши оның объективлілігінде. Ал, илимий эстетикалық бағытқа тийкарланбаған критика узаққа бара алмайды.

Творчествоның бир түри сыпатында критиканың мазмуну объектив болуы тийис. Усындай объективлік пенен характерленетуғын билимли критика автордың жекке бақасы менен жекке талғамынан әлле қайда жоқары. Соның ушында критика жәмийетлик ой-пикирдің дәрежесінде болуы керек, сол арқалы жәмийетлик ой-пикир күшли пәт пенен әдебиет процеске араласады. Бизге бундай пикир бұрыннан-ақ айтылып киятыр. Усы пикирди ГДР жазушыларының VII съездинде жасаған баянламасында («Критика хәққында») Франц Фоман оғада дурыс раўажландырып, критика бул тек ғана индивидуаль пикир, бирақта оның алжасулары болады. Солайда критика усы сыпаты менен искусствоның раўажланыуы тутас алғанда тәсір етиўи де ямаса керисинше иркиниш болуы да мүмкин деген еди.¹

Егерде хәзирги дәуірдеги қарақалпақ әдебиет көр-

1. «Вопросы литературы», №10, 1974 г.

кем критикасының жағдайына нәзер аударсақ, И. Сағитов, М. Нурмухамедов, Қ. Мақсетов, З. Насруллаева, К. Мамбетов, К. Худайбергенов, Қ. Камалов, Қ. Султанов, С. Бағадырова, А. Пахратдинов, А. Каримов, А. Пирназаров, С. Аллаяров, Т. Мәмбетниязовлардың әдебиет мәселелеріне арналған бір қатар мазмунлы, салдамлы ойға, проблемаға қурылған мақалаларын, әдебиет-критикалық ізертлеулерін көреміз.

Әдебиет критиканың проблемалық сыпатын бір қанша мақалалардың мысалында қысқаша көрсетіп өтуге болар еді.

Әдебиет критика менен әдебиет илиминің жақынлығы булардың бір-биринен толықтырылып баруын гейде булардың шегарасын айырыуда мүмкін болмай қалатуғына да белгилі. М. Нурмухамедовтың «Түркі тіллес әдебиеттерде ауыз-екі хәм жазба традициялардың синтезі хаққында», С. Бағадырованың «және де ізертленіуі керек проблема», Қ. Камаловтың «Тарихий темадағы шығармалардың қәліплесіуі жоллары» деп аталған мақалалары теориялық мәселелерди ортаға қойыуы менен бағалы.

М. Нурмухамедов «Түркі тіллес әдебиеттерде ауыз-екі хәм жазба традициялардың синтезі хаққында» деген мақаласын да¹ хәзіргі қарақалпақ совет әдебиетінің тарихы үшін әҳмийетлі болған, бірақ еле ізертленбеген мәселені яғнай өз творчестволарында фольклордың хәм жазба әдебиеттің дәстүрлерін бириктирген халық шайырларының творчестволық өзгешеликтерін А. Муұса улының дәретиушилигинің мысалында ізертлейди. Баспа сөзде орын алған таласлы бірақ еле де ізертленіуі керек проблемаға дыққат аударады. Айрықша қарақалпақ совет поэзиясы тарихы үшін бул әҳмийетлі, өйткені халық шайырларының творчествосы Советлик поэзияда салмақлы орын тутады.

Қ. Камаловтың «Тарихий темадағы шығармалардың қәліплесіуі жоллары» (№10, 1981) мақаласы Орта Азия хәм Қазақстан әдебиетіндеғы қызықты илимий мәселені қозғайды. Бул регион әдебиетінде тарихий шығармалар дәретиу Октябрь революциясы жеңісінен кейін қәліплескенлігін тастылықлайды хәм буның қәліплесіуін С. Сейфуллин, А. Қадырий, М. Әуезов, М.

¹. «Әмиудәрәя». №7, 1981-жыл.

Айбек, Т. Қайыпбергеновтың творчестволары менен байланыс болды, деген шешімге келеди. Бизіңше бул тастыйықлаулар бир қатар анықлауларды талап етеди, сондай-ақ қарақалпақ поэзиясындағы «Биринши май», «Мойнақ», «Жолдаслар», «Көрип келдим» қосықларын усы темаға жатқаратуғын болсақ, бундай шығармалардың географиясы әдеуір кеңейиуі мүмкин. Жамбылдың Сураншы батыр хаққындағы шығармасы қосық емес, ол үлкен дәстан. Оның үстине Сейфуллин, Қадырий, Әуезов, Айбек, Қайыпбергеновлардың романларына шекемгилердің барлығын тек миллий тәжірийбе сыпатында қарғау да әдиллик болмас деп ойлаймыз, хәр бир халықтың әдебиятында буның өзінлик шегаралары болыуы сөзсиз. Низамий (XII әсир) Науайы (XV әсир) творчествосында Искендер өзиниң хақыйқат тарийхый тулғасынан узақ екенлиги келтирген жағдайда, олардың тарийхый шынлықтан шетленуиниң себеплери де еле де түсиндириуи талап етеди, ол XIX әсир перзенти Абайда бул тулға пүткиллей басқаша берилгениниң себепин де есапқа алыу дурысырақ.

Қарақалпақ поэзиясының теориялық мәселелерине арналған хәм үлкен қызығыушылық туўдырған А. Әлиевтиң «Қарақалпақ лирикасында жанрлық формалардың раўажланыу мәселесине»¹ хәм «Қарақалпақ поэзиясының ритми туўралы гейпара ойлар»² деп аталған проблемалық мақалаларын атап өтиу керек. Дурыс, бир ўақытлары А. Әлиев теориялық мәселелер менен шуғыланды, соң негедур буннан суўысып кетти.

Автордың жақсы байқаулары елеге шекем актуаль болып қалып отыр.³

Әдебий байланыс мәселеси қарақалпақ әдебий критикасы тәрәпинен хәр дәуірде орынлы көтерилгенлигин көремиз.

М. Нурмухамедовтың «қарақалпақ әдебиятында өз-ара байланыслар хәм өз-ара тәсирлердің гейпара мәселелери»⁴, Н. Жапақовтың «өзбек хәм карақалпақ әдебиятының өз-ара байланыс мәселесине»⁵ Б. Исмайлөв-

1. «Әми дәрья», №2, 1969-жыл

2. Сол журнал, №12, 1968-жыл.

3. К. Муратбаев «Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы китапшасы бул олқылықты толтыра алмайды» (А. С.)

4. «Әми дәрья», №10, 1968-жыл.

5. Сол журнал, №10, 1963-жыл.

тын Ҳамза ҳаққиндағы «жалынлы халық хызметкери»^F хэм «Поляк халқының уллы шайыры»¹ И. Юсуповтың «Тарас тауындағы ойлар»³, И. Юсупов пенен Б. Исмайловлардың «өзбек совет әдебиятының көрнекли үәкили»⁴ Қ. Камаловтың «Дала бүркити»⁵ хэм Қ. Худайбергенев, Қ. Байниязовлардың көплеген мақалалары дыққатқа миясар. Егер биз усыларға И. Сағитовтың, Қ. Мақсетов, К. Мәмбетовлардың хәр уақытлары жазылған изертлеу мақалаларын қоссақ, бизиң әдебиятшы — критиклеримиздиң бул темаға қаншелли дыққат аударғанлығын жақсы аңғара аламыз. Айрықша, қарақалпақ әдебиятының өзбек, қазақ, татар, башкир әдебиятлары менен байланыс, өз-ара қатнастары ҳаққында жазылған жумыслар әдеуір толық дәрежеге ийе. Қ. Мақсетовтың сонғы топламы тутасы менен әдебий байланысларға қурылған»⁶.

Егерде сонғы он-он бес жыл ишинде совет әдебиятануы илиминде көп сөз болған хэм әдебий жәмийетшиликти соншелли қызықтырған мәселе ҳаққында соралса, буған ол социалистлик реализм, оның пайда болуы, қәлиплесуы жоллары ҳаққындағы проблема деп жууап бериуге болар еди. Халық аралық масштабта өткерилген илимий симпозиумлар, союздағы конференциялар (1957—1966) республикаларда өткерилген съездлер менен жазушылардың пленумларында социалистлик реализм методы ҳаққындағы пикирлер, соның менен бирге үлкенли-кишили әдебий журналлардағы әдебиятшылар менен критиклердиң мақалалары, изли-изинен баспадан шығып атырған монографиялар буның айқын дәлһли бола алады.

50-жыллардың орталарында социалистлик реализмнің өмиршеңлиги яғный оның совет искусствосының методы сыпатында, мүмкиншилиги жөниндеги мәселе гейдара шет ел әдебиятшылары тәрәпинен көтерилди, олар айрықша социалистлик реализмның коммунистлик партиялылығы, оның тийкары есапланатуғын В. И. Ле-

1. «Совет Қарақалпақстаны» №26. 1961-жыл.

2. Сол газета, 1955-жыл.

3. «Жас ленинши», 10-март 1961-жыл.

4. «Совет Қарақалпақстаны» №104, 1958-жыл.

5. Сол газета, №191, 1977-жыл.

6. Қараң: К. Мақсетов, Қарақалпақ әдебиятының түүысқан халықлар әдебиятлары менен байланысы. Нөкис -- 1987-жыл

нинин «партия шөлкеми хәм партиялық әдебият» деген мақаласына қарсы бағдарланған пикирлер билдирди.

Ал, соңғы жыллары союзлық масштабта социалистлик реализм методының хәр түрли стиллиги, сондай-ақ усы метод пенен қатар өмир сүрип атырған революциялық романтизм методы, совет әдебиятының дәслепки жылларына қолланылған «Социалистлик искусство» тууралы кең пикир алысулар жүзеге келди. Бул пикирлердин мазмуну бизиң хәммемизге де белгили, сонлықтан да оған арнаўлы тоқталып отырыўдың зәрүрлиги жоқ. Сондай-ақ бундай түрли пикирлердин авторы белгили совет әдебиятшылары еди.

Социалистлик реализм эстетикасы, хәзирги дәўирдеги тез пәт пенен раўажланып атырған техникалық—революция дәўиринде оның мүмкиншиликлери жөниндеги мәселелер Г. Ломидзениң сөзи менен айтқанда тек бүгинги күн емес, ал алдағы ўақытта да бола бериўи мүмкин. Бирақта, бүгинги күни социалистлик реализмнің теориялық—эстетикалық проблемалары белгили әдебиятшыларымыз М. Храпченко, Т. Суфков, Г. Марков, А. Егоров, Г. Ломидзе, А. Метченко, Ивановлардың фундаменталь мийнетлеринде тереңлик пенен изертленди, деп қараўға болады. Ал, миллет әдебиятларындағы белгили илимпазлардың мақалаларын, китапларын қосып есапласақ, бул дизим әдеўир көбейиўи мүмкин.

Қарақалпақ әдебияттануў илими хәзир белгили дәрежеде раўажланды деп қараўға болады. Әдебиятымыздың жанрлары арнаўлы изертленди, белгили жазыўшы, шайырлардың творчествосы тууралы монографиялар жазылды, қарақалпақ совет әдебияты тарийхының очерки (1968) хәм «Қарақалпақ совет әдебиятының тарийхы (1981)» басылып шықты.

Булардың бәри қарақалпақ совет әдебиятында социалистлик реализм методы тууралы изертлеўшилердин кереклигин айқын дәлийллейди. Бул мәселениң актуаллығы тағы да мынаған байланысly. Қарақалпақ совет әдебиятының раўажланыў процессин буннан былайда жетилистириў хәм Азия, Африка халықларының прогрессив әдебиятларын изертлеўде методологиялық тийкар сыпатында ол күтә зәрүр.

Усы көз-қарастан, әдебиятшы С. Асадуллаевтын «әдебиятларымыздың тарийхы жазылса да, бизиң творчестволық методымыздың тарийхы еле жазылған жоқ,

социалистлик реализмди типологиялық жақтан изерт-лейтуғын уақыт жетті» деген пикирине қосылмау мүм-кин емес.

Бұл пикир тек ғана миллет әдебиеттарына тийіспі емес, ал усы метод ең дәслеп көринісін тапқан рус әдебиатына да тийіспі.

Социалистлик реализм методы бойынша ендігі бир кең таралған пикир — оның қашан пайда болғанлығы хаққындағы мәселе болып табылады. Бұл тууралы совет әдебиетшылары арасында тийкарынан еки пикир бар. Буның бири—социалистлик реализм көркем метод сыпатында—Октябрьден бурын пайда болды,—деген пикир. Бұл пикир бойынша, Горькийге шекемги пролетарлық хэм социалистлик әдебиетлар социалистлик реализм элементи болып тастыйықланады.

Екинши — социалистлик реализм Октябрь революциясына байланысы метод сыпатында қәлиплесті деген пикир.

Хәзирги уақытта социалистлик реализм методының генезислериниң бурынғы әдебиетлардың тәжирийбесі тийкарында таярланғанлығын мойынлап, оның хақыйқат сыпатында Октябрь менеп Совет әдебиатында пайда болың қәлиплескен метод екенлигин тастыйықлайтуғын пикир үстемлик етеди.

Қарақалпақстан совет әдебиатында соңғы жылларда социалистлик реализм методының пайда болыуы хаққында бир қатар пикирлер жарыққа шықты, журнал, газеталарда ол дискуссиялық сыпат алды. Бұл жерде Ә. Пахратдиновтың «Әдебиатымызда социалистлик реализмниң пайда болыуы»¹ Қ. Камаловтың «Социалистлик реализм методы хаққында»², «Қарақалпақ әдебиатында социалистлик реализмниң пайда болыуы хэм рауажланыуы»³ С. Баҳадырованың «Социалистлик реализмниң қәлиплесіуи хаққындағы мәселеге»⁴ М. Нурмухамедовтың «Социалистлик реализм хэм оны кимниң калай түсінетуғыны хаққында»⁵ С. Аллаяровтың «Және де социалистлик реализм хаққында»⁶ деген Қ. Байни-

1. «Совет Қарақалпақстаны» 3-октябрь, 1972-жыл.

2. «Совет Қарақалпақстаны» 15-декабрь, 1972-жыл.

3. «Әмиўдәрья» №10, 1973-жыл.

4. Сол журнал №3, 1984-жыл.

5. Сол журнал №4, 1973-жыл.

6. «Советская Каракалпакия» 13-июнь, 1973-жыл.

зовтың «Халық шайырларының социалисттик реализмге келиу жоллары» мақалаларын атап өтпуге болар еди. Бул мәселеге бизиң әдебиятшылар үлкен қызығушылық пенен қатнас жасады.

Қарақалпақ әдебий критикасы ҳәр бир миллет әдебиятында социалисттик реализмниң қәлиплесиу жолы ҳәр түрли болыуы мүмкин, деген жуўмаққа келди. Ҳәр бир миллет әдебияты бул методқа өзине тән жолы менен келиуи тәбийғый, өйткени бул ҳәр бир халықтың миллий әдебияты менен искусствосының раўажланыуының өзіншеллиги, оның социалисттик-экономикалық, тарийхый-мәдений дәрежесиниң характеринен ғәрезли.

Бәринен де бурын Социалисттик реализм рус әдебиятында пайда болды. Айырым изертлеушилердин көрсеткениндей 1905-1907-жыллардағы пролетариаттың революциялық қозғаландары рус әдебиятында социалисттик реализмниң пайда болыуын таярлаған тарийхый жағдай болды. Б. Бурсов өзиниң «М. Горькийдиң «Ана» романы ҳәм социалисттик реализмниң мәселелери» деген китабында мынадай пикир билдиреди: «1890-жыллардың орталарынан баслап А. М. Горькийдиң творчествосында жаңа методтың элементлери қәлиплести... буның зәрүрлиги басқа жазыушылар тәрәпинен де сезилип еди. Бирақта, 1905-1907-революция жылларындағы халық массаларының дәслепки ҳүжимлери социалисттик реализмниң пайда болыуына алып келди, ол усынан баслап негизги метод болды да, совет дәуиринде рус әдебиятында жетекши методқа айналды».

Қарақалпақ әдебий критикасында орынлы көтерилген бул мәселе усы методтың эволюциясын изертлеуге мүмкиншилик берди. Усы жағынан әдебий критик Қ. Камаловтың «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы»¹ атлы монографиясы үлкен қызығушылық туўдырады.

И. Сағитов тәрәпинен жазылған әдебий критика ҳаққындағы обзорлық мақалаларда («Қарақалпақстанда әдебият илиминин хәм әдебий критиканың раўажланыуы», «Әдебий критиканың жағдайы») ойласарлық моментлер бар. Мақалалардың бағдалы тәрәпи де усы сыпатына байланысly. Автор тереңликте қарақалпақ

¹ Қараң: Қ. Камалов. «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы». Нөкис, 1988-жыл.

Әдебиат илими менен критиканың жетилиснұ жолларына орынлы баға береди, әдебиатшыларымыздың унамы мийнетлерине дыққат аударады, ұазыйпаларын белгилеуге умтылады. Әлбетте, жұмыстың бундай түрлери де бизге оғада керек. Дәслепки мақала 50-жылда қарақалпақ әдебиаты илими хәм критикасының дәрежесин анықлаў мақсетинде жазылған. Ал, «Әдебий критиканың жағдайы» ҳаққында тоқталғанда мәселе бир қанша басқаша көринеди.

(Биз автордың айырым пикирлерине өз орынларында ғана тоқталамыз). Тәжирийбели әдебиатшының болжаў хәм тастыйықлаўлары көп мәселелерди жаңаша түсиннұге, критиканың принципаль мәселелери бойынша белгили жуўмақ жасаўға жәрдем етеди.

И. Сағитов ҳәзирги критикадағы белгили кемшиликлерди дурыс аңлайды. «Баспа сөзде дағазаланған критикалық мақалалар менен рецензиялардың көпшилигиниң теориялық дәрежеси төмен. Оларда қарақалпақ совет әдебиатының ҳәзирги ўақыттағы актуаль проблемалары, әдебий процесстиң конкрет мәселелери тийисли эстетикалық көз-қарастан хәр тәреплеме ашып көрсетилмейди...

Әдебиат критикасындағы екинши бир үлкен кеселлик бул әдебий критиканың мақсети надурыс түсиннұшилик, оны бурмалаўшылық, бизде гейпара жолдаслар әдебий критиканы баҳана қылып биреўлерди муңайтыў, намысына тийиў, абройын төгиў, өш алыў ушын критиканы қурал қылып пайдаланғысы келеди»² Г. Есемуратовтың бир мақаласына тоқталып («ой өрлеп өсип барыўына ерисейик») И. Сағитов усы газета мақаласындағы бийкарлаўшылық бағытын критикалады. Мақалада аргументлер жоқ, мысаллар келтирилмейди. Дәлилсиз айыплаў Г. Есемуратовтың мақаласының ең характерли кемшилиги.

60-жыллардағы әдебий процеске барлаў жасаған хәм онын раўажланыўындағы характерли кемшиликлерин дурыс көрсетиўге бағдарланған мийнетлердиң арасында Ә. Насруллаевтың «Коммунистлик партия-

1. И. Сағитов. «Әдебиат хәм дәўир» топламы 1988-жыл 266-бет.

2. Сол китапта, 270-бет.

лылық — әдебиатымыздың компасы»¹ деген мақаласындағы айырым моменттер менен келіспеуі мүмкін емес. «Гейде рецензенттер арасында, — деп жазады Ә. Насруллаев, — «бул шығарманың темасы актуаль идеялық мазмұны жақсы, бірақ көркемлігі төмен деген пикирлер ушырасып қалады. Көркемлігі төмен шығарма жоқары идеялы бола алмайды. Мәселен, партия, Ұатан, Октябрь жеңісі, халықтар достығын өз шығармаларына тема етип алмаған қарақалпақ жазыушысы жоқ, бул темаларда жүдә көп шығармалар дөреді.

Бірақ бул темада жазылған шығармалардың арасында шындық улыума шауқым, құрғақ жел сөзлер менен тәрипленип, анау я мынау геройдың ой-сезімлері терең, тәсирлі ашылмай қалатуғынлығы аз емес. Бундай ауқал әсіресе Н. Жапақовтың, Х. Сейтовтың, Ж. Сейтназаровтың Қ. Жуманиязовтың поэзиясында көбірек ушырасып киятыр. (Усы жерде автор Қ. Жуманиязовтың «Октябрьден басладық», (№11, 1964) қосығын келтирген — А. С.) Міне, бул көмpek сөзлер хәм сөз тиркеслериниң жыйынтығы, буны поэзия деп қабыллау қыйын, бундай «қосықларда» партия, ленинизм байрағы, алға коммунизм, октябрь таңы, — деген сыяқлы сөзлерди қаншама көп қайталай берген менен шығарманың қуны бәлентлемейди, керисинше төмендеп кетеди. Келтирилген мысалда поэтикалық оригиналлық жоқ, хәммеге мәлим, улыума ортақ пикирлер ғана. Сонлықтан бундай шығармалар көркем әдебиаттың коммунистлик партиялықтық принципіне жууап бере алмайды».²

Критиктиң бул пикирлері өз уақтында айтылған принципаль тастыйықлау. Булар әдебий критиканың хақыйқат талабы. Автор булардан басқа Ә. Турымбетов, Т. Сейтжановлардың айырым қосықтарының мысалында құрғақ баянлаушылықты, кеуіл туйғыларының берілмеушілігін де орынлы көрсетті. С. Хожаниязовтың «Ақ алтынды атыздың адамлары», Х. Сейтовтың

1. «Әмнүдәрья» №3, 1976-жыл. Бул мақала хаққында бир қатар әдебиатшылар (И. Сағитов, Г. Есемуратовлар) унамсыз пикир айтты. Биз улыума мақаланың бағдарын дурыс деп есаптаймыз.
2. Сол журналда 5-бетте.

«Агроном — председатель» повестлериндеги образ жасаудағы сәтсізліклер де дурыс ашылады.

Қарақалпақ жазыушыларының съездинде, пленумларында әдебий критиканың жағдайы хәм ұазыйпалары хаққында арнаұлы мәселелериниң қаралыұлары әдебий процесстин раўажланыұы талап еткен жағдайлардан ғәрезли болды. Бул тараўда белгилн әдебиятшыларымыздың әдебий критиканың ойлы-бәлентлигине терең үңилген салдамлы пикирлерине тоқтамаұ мүмкин емес. Булар анаұ ямаса мынаұ дәрежеде критиканың улыұма мәселелери менен бир қатарда оның принципаль хәм актуаль проблемаларын ортаға қойды. Усы жағынан Б. Исмайловтың «әдебий критиканың хәзирги жағдайы хәм ұазыйпалары»,¹ Г. Есемуратовтың «Әдебий критика хәм турмыс талабы»,² Ж. Нарымбетовтың «әдебий критикамыздың гейпара мәселелери»³, «Әдебий көркем критикамыздың хәзирги жағдайы туұралы»,⁴ З. Насруллаеваның «Әдебий критиканың хәзирги жағдайы»,⁵ Ә. Насруллаевтың «Коммунистлик партиялылық әдебиятымыздың компасы»⁶ деген мақалаларына дыққат аударып өтиұ орынлы болар еди. Өйткени, әдебий критиканың өзгешелигин, әдебий процесстеги орнын, салыстырылыұы керек моментлерин бул авторлар улыұма дурыс таллайды.

«Әдебият пенен оның критикасы, оны изертлеұши илими бир-бири менен органикалық байланыста өседи, бир-бириниң қаншелли дәрежеде өсиұине тәсир жасайды, хәр бир дәўирдиң әдебий критикасының тийкаргы мазмунын, бағдарын сол дәўирдиң әдебий өмири белгилейди. Әдебий критиканың талапшаңлығынан, әдебий турмысқа актив принципаль хәм саұатлы араласыұынан әдебияттың өсиұ масштабы да, көркем шығармалардың, идеялық — көркемлик сапасы да көп жағынан ғәрезли болады.

Әдебият шығармаларына жоқары идеялылық хәм көркемлик талаплар дәрежесинен баға бере отырып, әдебий процессти анализлеп хәм дүзете отырып, әде-

¹. «Әмиўдәрья» №11, 1970-жыл.

². Сол журнал, №4 1972-жыл.

³. Сол журнал, №4 1972-жыл.

⁴. Сол журнал №5, 1975-жыл.

⁵. Сол журнал, №11, 1985-жыл.

⁶. Сол журнал №3, 1966-жыл

бияттың ленинлик— партиялылық хәм халықлық принциптерин тастыйықлай отырып хәм хәр қандай кемшиликлерди сапластырыу ушын гүресе отырып, критика әдебияттың өсиуине үлкен тәсир жасайды. Критиканың бул ұазыйпаны жеткиликсиз орынлауы көркем әдебияттың кемшиликлериниң де себепшиси болады.»¹

Әлбетте, булар бурыннан белгили талап хәм пикирлер болғаны менен Б. Исмаилов усыны улыўма әдебиятқа байланыстырып дурыс жуўмақлап берип отырыпты, әдебият пенен критиканың органикалық байланысын, бир-бириниң жетискенлигине де, кемшилигине де ортақ екенлигин алға қойып отыр. Мақала авторы 60-жыллары пайда болған илимий теориялық изертлеулерди, критикалық топламларды, қарақалпақ әдебиятының тәжирийбесин жуўмақтастырыушы үлкен жұмыстарды атап өтиў менен бир қатарда, олардың жетискенликлерин мойынлау менен бирге мойынламау мүмкин емес бир ҳақыйқатлықты ортаға қояды: «Әдиллик бул мийнетлердиң гейпараларында бай әдебий фактларға илимий жуўмақлардың жетиспеушилигин, теориялық сайызлық хәм гүмилжи, басқа туўысқан халықлар әдебиятының тәжирийбеси бойынша айтылған тая» пикирлерте қарақалпақ әдебияты тарийхының шынлығы көтермейтуғын режелерди жете изертлемей қолланыўшылық, қурғақ баянлау сыяқлы кемшиликлер тән екенлигин айтыўды талап етеди. Бизде усындай өзимизди жубатып айтатуғын «көш жүре дүзеледи» деген гәп болатуғын еди. Буны бурынырақта при көркем шығармалардың яки әдебий-илимий монографияның шығыуының өзи үлкен ўақыя болып есапланатуғын, әдебияттың көп жанрларының кадрлары өсия жетиспей атырған ўақытларда айтатуғын едик. Жоқарыдағы мийнетлердиң кемшилигин айтқанда биз, ҳәзир енди әдебий көшке ири, төрт аяғын тең басқан китапларды ғана қосыуымыз керек демекшимиз.»²

Соңғы жыллардағы әдебий критикада оның формаларының бир қанша көбейип атырғанлығы, анкеталар, интервью, оқыўшылар пикири, творчестволық портретлер, жанрлар бойынша жыл жуўмақларын шығарып барыу сыяқлы оқыўшылар менен байланыс, жазыушы

1. Сол журнал, №11, 1970-жыл.

2. Сонда.

лардың творчестволық лабораториясын ашыуға бағдарланған илажлар жүзеге келді. Автор усы бағыттан М. Нурмухамедов, Ж. Нарымбетов, Қ. Камалов, Қ. Байниязовлардың мийнетлерин, критикаға өз жолы менен келип атырған К. Мамбетов, С. Аллаяровлардың мақалаларын орынлы көрсетеди.

Солай етип, әдебий критика менен шуғылланыушы кадрлардың таярлығы жақсыланды, соның нәтийжесинде әдебий критика турмыс талабына, оқыушылардың талабына тийкарланып, әдебий процесстин раўажланыуына бағдар беруі мүмкиншилигине ересе баслады. Деген менен, әдебий критика хәм изертлеулердеги бир жақлылық, асыра мақтаулар ҳаққында Б. Исмайлов бир қатар дурыс ескертиулер жасады. Ә. Тәжимуратовтың «Қарақалпақ халық қосықларының классификациясы», И. Қурбанбаевтың «Ауыз әдебиятындағы балалар қосықлары», М. Низаматдиновтың «Халық шайырының табысы», А. Муртазаевтың «Әжинияз Қосыбай улының әдебий методы хәм стиллик өзгешеликтери», Т. Мәмбетниязовтың «Хәзирги заман қарақалпақ пейзажлық лирикасы», Қ. Камаловтың «Мәңги образ қарақалпақ поэзиясында» деген мақалалары өзлериниң тийкарсылығы, бир жақлылығы, илимий критикалық сапасының төменлиги менен оқыушыны ренжитеди. Б. Исмайловтың бул пикирлерин Г. Есемуратовтың, Ж. Нарымбетовлардың жоқарыдағы мақалалары соңғы жыллары жазылған критикалық мақалаларының мысалы менен тағы да толықтыра түскен.

«Қызықлы шығармалардың айланасында тууып атырған пикир алысулар жоқ, проблемалық мақалалар жийи шыға бермейди. Олар (критиклер — А. С.) айырым шығармаларды тутас улыўма әдебий процесс пенен байланыстырмай рецензиялап атыр, сыншы жоқ емес. Сын аспанында сын шақмағы ара-тура жарқ-журқ етип турыпты, туўған әдебиятының жақсы жетискенликтерин тартынбай пропагандалай алатуғын, көркемлиги төмен, турмысты бурмалап көрсететуғын шығармаларға қарсы избе-из гүрес алып бара алатуғын, социалистлик реализм искусствосы алдында турған жоқары ўазыйпаны терең сезетуғын батыр, маўасаға келмейтуғын әдебиятшылар бизде бар. Бирақ — күнделикли әдебий практикаға усы күшлер толық жеңилмей

тыр»¹. Г. Есемуратов әдеуір раўажланды, деп есап-лаўға болатуғын әдебий критиканың еле де актив араласа алмай атырған проблемалары көп екенлигине орынлы дыққат аўдарады.

Соңғы жыллардағы әдебий критикадағы бир жаңалық, критиканың критикасы әдеуір раўажланды, критикалық мақалалардың өзи критикаға объект бола баслады. Булар, сөзсиз, әдебий процессти анық түсиндириўге жәрдем етти.

Қарақалпақ әдебий критикасындағы гейпара надурис тастыйықлаўлар критиклеримиздің шығармаға берген баҳасының алалығынан критиканың өзи жийи-жийи критикаға ушырасып қалады. Мысалы, Ә. Насруллаевтың «Баҳалы мийнет»,² «критиканың партиялық программасы»,³ «Коммунистлик партиялық — әдебиятымыздың компасы»⁴ деген мақалалары усындай болды. Булардың илимий тереңлиги жоқ, үстиртин жазылғанлығы, автордың өз-өзине қарама-қарсы келиўи сыяқлы унамсызлықлары ҳаққында Г. Есемуратов өзиниң әдебий критика ҳаққында биз атап өткен мақаласында орынлы даў айтты. «Критик өзиниң усы асығыс жазылған мақаласында, — дейди Г. Есемуратов, — «Критиканың партиялық программасы» деп нәм-наған ат қойған. Ал, ҳаслында, критиканың партиялық программасының мәниси автордың ҳәзирги түсинигинен әллеқайда кең екенлиги мәлим. Критик «Қақпай сөзлерден» қашыўды нәсиятлай отырып, өзи соның батпағына түсип кетеди»⁵, К. Султановтың «Сын дүзелмей, мин дүзелмейди»⁶, «Хәзирги заман қарақалпақ поэзиясының раўажланыў бағдары»⁷ деген критикалық мақалаларындағы баслы кемшилиқ әдебий сынға тән болған өткирлик пенен дәлилликтиң жетиспеўшилиги екенлигин көп жолдастар дурыс атап өтти. «Бирақ автор, — дейди Г. Есемуратов, — сыпайы көриниўге тырысып, фактлик материаллардың жүзин көлетейлей берген. Егер бул К. Султановтың усы мақаласына ғана тән болып қалса

1. «Әмиўдәрья» №2, 1972-жыл.

2. Сол журнал №9, 1972-жыл.

3. «Совет Қарақалпақстаны» №31, 1972-жыл.

4. «Әмиўдәрья» №3, 1966-жыл.

5. «Әмиўдәрья» №4, 1972-жыл.

6. «Совет Қарақалпақстаны», №31, 1972.

7. «Әмиўдәрья» №6, 1965.

биз оны кеширген болар едик. Ал, оның буннан алдын лирикалық поэзиямызды, поэмашылықты нәзерде алып жәрияланған мақалаларынан да пикирлерін гүмилжилік думанының арасынан зорға тауып аласаң. Қарақалпақ критикасының бас көтеріп, оның кескин пикир айтатуғын басқышқа өтпуге нийетінің барын ұмытпау керек»¹

Ж. Нарымбетов өзінің «Әдебиі критикамыздың гейпара мәселелері» деген мақаласында тағы да Қ. Султановтың «Сын дүзелмей, мин дүзелмейди» деген мақаласын орынлы түрде критикалайды. Қ. Султанов былай деп жазған еді:

«Қарақалпақ әдебиятының рауажланыуы әдебиі критиканың артта екенлігін хәр бир адымында көрсетип бермекте. Ол мудама әдебиат шығармаларын «Сүйретилип журип» бақалап келди»². Әлбетте Ж. Нарымбетовтың дурыс көрсеткеніндей-ақ критика тууралы булайша жуумақ шығарыуға хеш қандай тийкар жоқ, өйткени, ол хәр бир дәуірде аз ба, көп пе, сайыз ба, терең бе өзінің ұазыйпасын атқарып келмекте, бирақ аулыума критикаға тән кемшиликлер бунда да баршылық. Критик автордың бир-еки гәп пенен критиканың өсиу жолындағы жетискенліклерін шешиуши түрде бийкарлауы, оның ойланбастан айтқан иретсиз пикиринен басқа хеш нәрсе емес.

Егерде автор критиканың өткирлік қәсийетінің ойдағыдай емес екенлігін айтса, бул басқаша. Қ. Султановтың «гейпара әдебиі критиклердин мақалаларын оқып отырсаңыз, поэтик образ деген сөздин мәніси калай қолланылғаның белгилеп алыу мүмкин емес. Поэтик образ бир пүтін шығарма ушын тән болған қубылысқа ямаса сол шығарманың ишинде қолланылған айырым қатарларға, қала берсе, айырым сөзлерге тийисли ме, деген сорау қойсаңыз, көпшилик критиклеримиз поэтик образдың хаслы мәнісин шығарманың ишиндеги айырым қатарларды, айырым сөзлерди анықлаушы етип түсиндиреди. Поэтик образ шығармада сүүретленген адамларға тийисли ме, ямаса сол шығарманың барлығына тийисли ме? Мениңше барлығына

1. Сол журнал №4, 1972-жыл. 97-98 — бетлерде.

2. «Совет Қарақалпақстаны» №31, 1972-жыл.

тийисли»¹ деген пикири ұлыма әдебиат теориясының қағыйдаларына байланысты дурыс, бул жөнинде теориялық әдебиатларда кең түсиник бериледи. Автордың «мениңше барлығына тийисли» деўине сыпайылық жетиспей атырса да, (бул бурыннан-ақ белгили анықланған теориялық пикир) критика менен шуғылланыўшылардың усы айқын моментке итибар бермеўшилигин айтыўы артықша емес. Өйткени, шығарманың ишиндеги бир-еки қатарды жулып алып, сол арқалы барлық шығармаға баға бериўшилер ушырасып қалады.

Қ. Султанов соңырақ жазылған «көркем әдебиаттын жан ашыры»² деп аталған критиканың айырым мәселелери ҳақында жәриялаған бир мақаласында майда-шүйделерди көрсетиўден ары кете алмаған көринеди, методологиялық мәселе көтергендей болып көрингени менен әдебий критиканың принципиаль уазыйпалары тууралы пикир жоқ. Айналып барып «Босаға» романының этирапында болған айтысларды қайта-қайта қозғай береди. «Әдебий тартысты қурғақ шаўқымға айналдырмайық»³ деген мақаланың айырым моментлери усындай ўәжсиз айтысларға қарсы қаратылғанлығын есапқа алыў керек.

Жаңабай Нарымбетовтың, К. Худайбергеновтың «Жаслар поэзиясының желиси»⁴ мақаласын сынаўы усындай унамсыз түсиникке байланысты болады.

Критик К. Худайбергенов, Т. Сәрсенбаевтың «Улым, саған айтаман» қосығындағы:

Жийрен атқа қамшы урма, қулыным,
Шабады ол үзилгенше жулыны.
Билмейди ол ҳайярлықты, сумлықты,
Бир орында туралмайды урынып.

— деген дәслепки куплетин мысал етип алады да бунда «жаслардың желешегин ойлаўшы қаҳарман бар, оның кеўлиндеги гәплер материалласқан образлар арқалы берилгенликтен тәсирли» деген жуўмаққа келеди.. пүтин бир қосықтың сулыўырақ, ширелирек жазыл-

1. Сол газета.

2. «Совет Қарақалпақстаны» 25-январь, 1974-жыл.

3. «Совет Қарақалпақстаны» 25-январь, 1974-жыл.

4. Сол газета, 19-октябрь, 1988-жыл, №201.

ған бир-еки қатарын өз алдына бөлеклеп алып, солардың тийкарында қосық туұралы анау я мынау жуу-маққа келуге болмайды. Себеби ҳәр қандай қосықта бир тутас мазмун бар, идея бар, лирик геройдың өмирге болған конкрет қатнасы бар. Сонлықтан анализте тартылған қосықты пүтини менен алып, оның көркемлик қунын, оннан шығатуғын идея менен, оның конкрет турмыслық әҳмийети менен тығыз байланыста алып қарау, бағалау керек болады. Олай болатуғын болса, усы қосықтағы лирик геройдың бизиң бүгинги жетписинши жыллардың арасындағы жасларымыздың келешегі ҳаққындағы ойлары қандай? Герой оларға нелерди нәсият етеди?

Қосықтың өзине жүгинейик:

«Байқасқаға жит дей көрме, кушко де» (?)

«Қус сал десем, жараспаса заманға,

Оннан басқа жол тауып-ақ шамалла» (?)

«Қабак шытсаң қостарына шыта көр,

«Қора тутсаң, қамыс қора тута гөр»,

«Қара тал тик, отыруға саялап,

Темеки ек атқын келсе аялап» (?)

Поэзиядағы ҳақыйқат турмыстан артта қалушылық деген усы. Лирик герой ертеңги өмирге аралабатутуғын аўхалда ескирип баратырған нәрселерди үйретип атыр. Ал, бизиң ең жақсы критиклеримиздин бири мәселениң усы жағына итибар берместен, қосықты ҳәзирги жас, өсип баратырған поэзиямыздың үлги боларлық табысы иретинде пропаганда стип отырыпты. Бул жағдай бизиң критикамызға еле де болса кеңликтин, искусствосының уазыйпасын кең планда түсиниушликтин жетиспей атырғанлығын көрсетеди. Соның менен бирге, бул жағдай критиклеримиздин өзлерине қатаң жууапкершилик пенен қарауы, жазыушыға талап қоя отырып, сондай талапты өзлерине де мудамай қойып барыуы кереклигин көрсетеди».¹

Критикалық мақалаларда ушырасып қалатутуғын гей-пара асығыслықтың себебинен орын алатутуғын пикирлер тез реакция оятады, бундай жағдайда шығармасы сыналған жазыушы көбрек зыян көреди. Сонлықтан да, асығыслық, дәлелсиз айтылған бир-еки пикир, улаума жақсы мақаланың да бағытын төмендетеди, оны дәу-жәнжеллердин объектисине айналдырады, сөйтип,

¹. «Әмиудәрәя» №4, 1972-жыл.

критиканың қәдирин кемитип, сынның абройын түсиреди. Жоқарыда биз усындай дәлилсиз айтылған пикирлерге байланысly жазылған критикалық мақалаларды көрип өттік.

Талап сонда, ҳәр бир сөз өлшенип, терең ойланып айтылыуы тийис, ақыры, критиклердің өзлери шайырларды сынағанда надурис қолланылған бир сөз ушын айып тағып, жазғыратуғынын билемиз. Сонлықтан да, критиктиң мақаласы объектив болуу ушын ушқары болмасын, сыналып отырған шығармаға оннан басқа айтылар пикирге бурмалауға орын қалмасын. Әлбетте, буннан сын сыналмасын, деген жуўмақ шықпайды, сыналыуы керек, бирақ жазылған сын шын жүректен түсинип, ақ-қараға көзи жетип жазылған болсын, сында ҳадаллық болсын. Сын-шын болсын, шын—сын болсын (М. Әўезов).

Әдебий критикалық мақалалардың сапасы жөнинде де аз пикир айтылып атырған жоқ. Буған мысал ретинде биз Б. Исмайлов, Г. Есемуратов, Ж. Нарымбетовлардың көлеми тәўир жазылған мийнетлерин келтирдик. Булардағы баслы нәрсе критикалық мийнетлерге талапшаңлықты күшейтиу, оның сапасы ушын гүресиу, сөйтип, оның әдебиятымыздың раўажланыуына тәсиршеңлигин арттырууға бағдарлаудан ибарат. Соның менен бирге, айырым мақалалардағы пикирлерге парасатлы қатнас жасаудан (гөре критиклердің өзлери «кеўили толмағанлық» сылтауы менен кемситиу-шиликке, бийкарлаушылыққа бейимлениуи айқын сезилип турады.

Критиканың мәдениятлылығы туўралы жазып отырып, усы сыпаттың жетиспей қалыуын өзи аңламай қалады. Г. Есемуратовтың қарақалпақ әдебияты ҳәм искусствосының декадасына байланысly әдебиятымызды додалаудағы критика бойынша жасаған докладында табысларды писент етпеушилик характерли. Ол Б. Исмайловтың «Күнхожаның өмири ҳәм творчествосы» деген мийнетинде жеткиликли үйренилмеген әдебияттың тарийхы ҳәм өз-ара қатнаслары менен байланысly проблемаларға шешим бериуге ҳәрекет жасайды,» — деп тастыйықлайды. И. Сағитовтың «Бердақтың творчествосы» монографиясында» шайыр жөнинде оилардың кем екенлигин көреді... Шайырдың шығармаларына анализ жүритиу жағынан да Бердақ-

тың шеберлигин, оның фигурасын илимий тереңлікте жасау жағынан да жарлы.»¹ Ал сол докладты хәзирги дәуір қарақалпақ әдебиятында абстракционизмге тән нәрселер бар деген жуу маққа келеди. Сонлықтан да Л. Қажумовтың: «Есемуратов критикалық пикирлер айтыуға қаншама хақылы болса да пикиринин жуу мағында абстракционизмге тән нәрселер бар деуи надурис» дегенине қосылмау мүмкин емес².

Дурысын айтыу керек, 60-жыллары Г. Есемуратов әдебий критика тарауында әдеуір өнимли иследи. Оның мақалаларында ушырасқан принципаль унамлы пикирлериниң бар екенлигин хәм буларда әдебий процеске дурыс баха бериушилигин биз мүмкин болғанынша атап өттик.

Бирақта усы мақалалардың айырымларында сондай бир кейип пенен жазылғанлары бар, олар тап бийкарлауға ғана қурылады. Автордың «КПСС съезди хәм әдебияттануи илиминиң ұазыйпалары»³ «Ашық сөйлесейик»⁴, «Әдебий журнал хәм әдебият критикасы»⁵ «Бүгинги күнниң хауазы»⁶ «Ой өрислеп баруи керек»⁷ деп аталған критикалық мақалаларында бир жақлама тастыйықлаулар басым. Автордың илимге жаны ашығанлығы көрингендей болады, бирақ эмоция бийлеп кеткенлигин ол байқамайды.

Қызбалық ямаса қәлемлеслерин менсинбеушилик әдебий критиканың жолы емеслиги белгили. Мине, усы жағынан И. Сағитовтың орынлы ескертулерине қосылмау мүмкин емес.

Г. Есемуратов «поэзия көзи менен» деген мақаласында⁸ «Рубайылар» жөниндеги Ә. Пахратдиновтың мақаласын критикалайды. Автор турпайы сөзлер менен Пахратдиновты айыплайды. Бирақта «Рубайы» деген сөздиң мәнисине Г. Есемуратовтың өзи жақсы түсинбеген. Сонлықтан «Рубаят» деген жанрдың не екенлигин, оның қандай өзгешеликтери бар екенли

1. «Әмиўдәрья» №7, 1963-жыл.

2. Сол журналда, 86-бет.

3. «Совет Қарақалпақстаны» №25, 1962-жыл.

4. «Советская Каракалпакия» №60, 1963-жыл.

5. «Совет Қарақалпақстаны» №68, 1969-жыл.

6. Сол газета, № 59, 1963-жыл.

7. Сол газета. № 115, 1966-жыл.

8. «Әмиўдәрья» № 4, 1966-жыл.

ги жөнінде мақалада айқын анықлама жоқ... Бердақ пенен Әжинияздың және хәзирги шайырлардың гей-пара төрт қатарлы қосықтарын «рубаятқа» жатқаруға болады, деп шатастырады».¹

«Гейбир реңсиз, сапасыз шығармаларды тек критик әдебиетші болғаның ушын оқыйсан. Уақтың кетеди, және оларды оқыйман деп Союзлық хәм дүнья жүзилік әдебиетта жүзеге келип отырған жаңалықтарды оқыудан, бақлаудан кешигесең» деп үлкен өкпниш, өкпе айтады. Автордың өкпелеп ашыуланғаны соншелли, ол «Егер шығарма жаман болса, оған пикир айтпаған дурыс болады, ақыры, оның төмен шығарма екени өзинен-өзи белгили болып турса, оған пикир айтыудың не кереги бар. Бундай шығармаға пикир айтпаудың өзи де оған айтылған үлкен критика болып табылады»² деген шешімге келеди.

Тилекке қарсы, айырым критиклеримиздің мақалаларында сыналып атырған объектке жолдаслық қатнас, әдебий этика жетіспеушілік ушырасып қалатуғыны сыр емес.

Әдебиетші Б. Исмайллов белгили критик Ә. Насруллаевтың («Бир автордан еки хат») А. Абдиқайыровтың бир қатар мақалаларын усы жағынан орынлы сынаған еди. Тап сондай-ақ критиклердің жазыушылар хәққында қалыс айтылмаған, гүмилжи қәте пикирлери жазыушылардың критик хәққында надурыс жүўмақлар жасауына алып келеди. И. Юсупов өзинің «Сын керек» деген қосығында («Сыншылардың түри көп-аў бирақта, гейбир сыншы әдилликтен жырақта», «гейбир сыншы бақлап жүрер қашықтан, қара сөзди зорға айырар қосықтан»), ал Т. Мәтмуратов «Досларыма дегенлерим» де критиканың адресине қарап:

Ким билмейди уйқастыруды,
Уйқастырар «сыншы» ларын да
Кой, оларға құлақ түриўди,
Қасыңызды шайыр барында»

деген жүўмақ жасайды. Айырым әдебий критиклерге жетіспей атырған этика буларда жоқ екенлигин бийкарлауға бола ма?

¹ И. Сағитов. Әдебиет хәм дәуір. Нөкис—1988, 268-бет.

² «Әмиўдәрья» № 4, 1963-жыл, 123-бет.

Солай этип, критика надурсы қатнас оған писентсизликлер, сол критиканың талаптан төмен жазылыуынан болып отырғанлығында мойындамасқа болмайды. Критика майдаланып кетсе, ол әдебиеттағы өзгерістерди көрмесе, бүгінги әдебиеттың проблемаларынан өзін шетте тутып, оған терең бара алмаса, әдебиет критикасы қаққында унамсыз пикирлер бола береді.

«Әдебиетшы Зоя Насруллаева «Әдебий критиканың қазирги жағдайы»¹ бойынша мақаласында 80-жыллардағы әдебий—критиканың жағдайын бир қанша толығырақ ашып беріуге ерискен, бул тараудағы кемшилликлерди, критиканың ала алмаған шеклерине тоқтаған. Өткен 50-60 жыллар менен салыстырғанда критика кадрларының өсиушилиги, жанрлар бойынша қәнигелесиулер атап көрсетиледи. Автордың бул пикирлерди дурыс, сонлықтанда қазирги дәуир әдебиет критикасының улыума дәрежесин белгилли жанрлардың этирапында қарастырсақ, оның жетискенлик хәм кемшилликлерди, критиканың раўажланыу дәрежесин айқынырақ көз алдымызға келтириуимиз мүмкин.

Әдебий портретлер жасау — сонғы жыллары критиканың бир түри сыпатында анық көрине баслады.

«Әмиўдәрья» журналында, газета бетлеринде орын алып атырған кишигирим мақалаларда белгилли бир штрих сыпатында таныстырыу унамлы нәрсе. Ж. Аймурзаев, Т. Жумамуратов, И. Юсупов, Т. Қайыпбергенов қаққындағы творчестволық портретлерде белгилли бир талапқа жуўап берерлик система байқалады.

Усындай әдебий творчестволық портретлер Н. Дәўқараев, Қ. Айымбетов, И. Сағитов, М. Нурмухамедов, Қ. Мақсетовлар туўралы да пайда болды.

Әлбетте, буларда оригиналлықтан гөре бир-бирине уқсаслықлар да ушырасады, көбирек олардың шығармаларының мазмуның баянлау еле басым, өзіншеллигин терең ашыуға талпыныу болғаны менен сол өзіншелликлер көринбейди, сол авторлардың творчестволық лабораториясына кириу байқалмайды. Бундай шебер жазылған творчестволық портретлерге оқушылардың зәрурлигин, әлбетте, есапқа алыу керек.

«Сүймегенге сүйкенбе», «Айгүл — Абат» пьесалары улыума драматургиямыздың алтын хорына киреди.

¹. «Әмиўдәрья» №11, 1985-жыл.

Усы жыллардағы драматургияға байлаысылы жазылған пикирлер аталған пьесалардың этирапында болуы нызамлы еди. «Сүймегенге сүйкенбе» 50-жыллардың ишинде қайта исленди хәм усы варианты Ташкенттеги өткерилетуғын декаданың программасына кирди. Критик Т. Баяндиевтиң «Сүймегенге сүйкенбе»¹ деген рецензиясы бизиң ойымызша өз ұазыйпасып жақсы атқарып шықты. Пьесаның бурынғы варианты менен салыстыра отырып, соңғысында оның бир қатар сценаларының, образларының өзгериске ушырағанлығын хәм бул өзгерислердиң «Сүймегенге сүйкенбеге» унамлы тәсир жасағанлығын автор исенимли ашады.

С. Хожаниязов тәжирийбели хәм профессиональ драматург. Ол өзиниң усы пьесасы менен-ақ әдебиат тарийхында қала алады.

60-жылларға шекем қысқа ұақыттың ишинде-ақ ол 700 мәртебе көрсетилген, соң, қазақ, тәжик, қырғыз хәм т. б. театрларда қойылыуының өзи көп нәрсени аңлатады.

Мақалада пьесадағы халық санасының өсиўин көрсетиўдеги, айырым образларды қайта ислеўиниң утымлылығындағы авторлық шеберлик дурыс байқалған. Әўез бенен Төрениң арасындағы айтыслар, Әўездиң шешиўши хәрекетлери пьесаға жақсы сыпат береди.

Мақала авторының дыққаты роллердиң атқарылыу шеберлигин ашыўға қаратылған. Композитор А. Халимовтың, режиссёр С. Жуманиязовтың бас роллерде ойнаған Ю. Мамутов, Г. Ширазнева, А. Сапарғалиевлардың шеберлигин исенимли ашады.

Рецензияның талабында жазылған бул мақала оғада саўатлы профессиональ сыпатқа ийе болды.

С. Хожаниязовтың пьесасының үлкен көркемлик баҳалылығы, — деп жазады мақала авторы, — оның халықлығында. Халықлық комедияның сюжети енгизилген, жарлы менен байлардың арасындағы қарым-қатнасты сүүретлеўи жағынан фольклорлық шығармаға — сатиралық ертеклерге, анекдотларға оғада жақсы хәм ең соңында ақылдың, зийрек хәм ар-намыслы адамлардың сықмар байлардың үстинен жеңисин көрсетеди. Пьесаның оғада сүйкимлилигин сонда, автор онда халықтың нақыл-мақалларып, образлы сөзлерин, халық-

1. «Эмнүдәрья» №9, 1964-жыл, 104-105-бетлер.

тың айырым традициялық үрп-әдетлерін кең пайдаланған. Жаңа сөз тиркеслері менен толықтырып, узақ уақыт иследи.

Критик пьесаны таллай отырып, «Сүймегенге сүйкенбе» музыкасы менен хәрекетиниң органикалық байланысы жағынан қарақалпақ театр искусствосының ишиндеги ең жақсысы болып табылады»,¹ деген пикирин қуұатлауымыз керек.

Өйткени, театр коллективі менен унамлы творчестволық байланыста дөреген пьесаны биз еле көргениміз жоқ. Автордың пьесаның орайы—Ғодалаққа байланыс деген тастыйықлауына да қосылмау мүмкин емес.

ХӘЗИРГИ ПОЭЗИЯ ХӘМ ӘДЕБИЙ КРИТИКА

Қарақалпақ совет поэзиясының рауажланыу дәрежеси әдебий-теориялық ой-пиқир белгили дәрежеде тәсир жасады. Өткен дәуірлер ишинде топланған тәжірийбелерди жуұмақластырыу, поэзияның жетискенлик хәм кемшиликлерин ашыу сол күнлердиң талабы еди. Сонлықтан болыуы керек, 60-80-жыллары поэзия тарауында пиқирлер таласы, шеберлик мәселелерине арналған мақалалар көбирек көзге түсти.

Ғақыиқатында да, көп тәжірийбеге ийе поэзиямыздың соңғы жыллардағы табыслары аз емес еди: ондағы жанрлық изленислер, тематикалық кеңлик, поэзияның союзлық дәрежеге көтерилиуі шайырлық усылы бар шайырлардың жетисиуі, қулласы, поэзиядағы жаңалық қубылыслар критикада орынлы түрде сөз бола баслады. 50-жылардың ишинде-ақ газета, журнал бетлеринде жазыушылардың жыйнақларында поэмалар, жаңашыллық хәм дәстүр, лирикалық поэзияның түрлері, қосық қурылысы бойынша әдеуір пайдалы пиқир алысуулар жүзеге келди.

Дурыс, хәммениң пиқирі бир жерден шыға бермесе де бизиң жазыушы-шайырларымыз, сыншыларымыз теперишлик көрсетти, айтыстың мәдениаты жетиспей қалғанлығын есапқа алмасақ, тутас алғанда, қарақалпақ поэзиясының юйлы-бәлентлиги хәққындағы пиқирлерге итибар бермеу мүмкин емес. Өкинишли жағы сонда, бул айтыслық сыпаттағы мақалаларға

¹. Сонда, 105бет.

жуўмақ жасаўда көп ғана кемшиликлер жиберилди, айтысты баслаған баспа сөз орынлары буған жетерли дыққат бөлмеди.

Қосық қурылысы ҳаққындағы айтысты Қаллы Айымбетов баслады. Оның «Қарақалпақ поэзиясының қосық қурылысы»,¹ С. Ахметовтың «Қарақалпақ совет поэзиясының қосық қурылысы ҳаққындағы мәселеге»,² Қ. Мақсетов «Қарақалпақ поэзиясында қосық дәретиўшилиқ мәселесине»,³ Қ. Муратбаев «поэзиямыздың қосық қурылысы ҳаққында»,⁴ «Буўын теңлиги ҳәм уйқас»,⁵ А. Әлиев «Рубаят деген не»,⁶ «Қарақалпақ лирикасында жанрлық формалардың раўажланыў мәселесине»,⁷ Г. Есемуратов «Поэзия көзи менен»⁸.

Бундай пикир таласлары жаңашыллық ҳәм дәстүр, социалистлик реализм методының пайда болыўы ҳәм қәлиплеснўи мәселелерине байланыслы да көтерилди.

Буннан айтайық дегенимиз, әдебий критикаға шайырлардың араласыўы көп пайда келтиредди, көп жағдайда олар өзлериниң кәсиплеслериниң жазғанларын шайырлық көз қарастан бақалаўда ақ, қараны ашып бериўге умтылады. Бизде поэзия критикасы менен шуғылланыўшы профессиональ әдебиятшылар аз емес, бирақ араны суўытып, ара-тура араласыў сыяқлы ҳәрекетлер көбирек. Хәзирги поэзияның мәселелери Г. Есемуратов, Ә. Насруллаев, Т. Мәмбетниязов, Қ. Худайбергеновлардың мақалаларында бир қанша тереңрек ҳәм көбирек айтылып киятыр. И. Сағитов, Б. Исмайлов, Қ. Мамбетов, Қ. Султанов, Ә. Пахратдинов, И. Юсупов, Қ. Мақсетов, С. Бақадырова, З. Насруллаевалар сыяқлы әдебиятшылардың поэзия туўралы жазған көпшилиқ мақалалары, көркемлик шеберлик ҳаққындағы ойлары, әсиресе, поэзиямыздың жетиспеўшилиги жөнинде айтқән пикирлери әдебият мәпи менен бекем байланыслы. оны буннан былайда раўажланыў бойынша ойласықлары көпшилиқтин пикирлерине сәйкес келеди.

1. «Жас Ленинши», 23-август, 1951-жыл.

2 «Әмиўдәрья», № 5, 1958-жыл.

3 Сол журнал, № 6, 1963-жыл.

4 Сол журнал, №2, 1974-жыл.

5 Сол журнал, №6, 1974-жыл.

6 «Совет Қарақалпақстаны», 8-январь, 1967-жыл.

7 «Әмиўдәрья», №2, 1969-жыл.

8 Сол журнал, №4, 1966-жыл.

Хәзирги поэзиямыздың гейпара мәселелерине арналған мийнетлердің арасында И. Сағитовтың «Әдебият хәм дәүир» (1968-1988) «Қарақалпақ әдебиятының өсиу жоллары» (1979) Т. Мәмбетниязовтың «поэзия ҳаққында ойлар» (1985) деп аталған топламларындағы ең жақсы мақалаларын атап өтиўге болады. Ҳәр жыллары жазылған бул мақалаларда сол дәүирдеги поэзияның сыры хәм сыпаты ҳаққында унамлы пикирлер жәмленген.

И. Қурбанбаевтың поэзиялық шығармалары 60-жыллардағы критикада әдеүир сөз болды. Әсиресе оның «Бир жигит бизиң аўылда» топламы туўралы критикалық пикирлер характерли¹, бир қанша тәүир шығармалар да, төмен жазылғанлары да аралас келетуғын топламлар бизде көп десек, сөз болып отырған жыйнаққа да усы тән. И. Қурбанбаев өзине қатан талапшаңлық артса, жақсы қосықлар береді, ал асығылыққа жол қойса, поэзиялық сыпаты төмен қосықларға жол қояды. Критик Н. Қамалов топламға усы бағыттан қатнас жасаған. Мақала усындай бир стандарт бойынша жазылған, оған эстетикалық-критикалық талап жетиспейди. Н. Худайбергеновтың «Мийнет-сүйгиш келиншек хәм тракторшы бала»² деп аталған «Ықлас» поэмасына жазған рецензиясы да усындай белгиси менен көзге түседі.

70-жыллары қарақалпақ совет поэзиясында И. Юсупов, Т. Жумамуратов, Т. Сейтжанов, Ғ. Сейтназаров, Т. Мәтмуратов К. Рахмановлардың творчествосына байланыслы критикалық мақалалар әдеүир тереңлести хәм олардың өзіншелликлерин ашыўға бағдарланған пикирлер жийи көрине баслады. Жоқарыда көргенимиздей-ақ И. Юсуповтың, Т. Жумамуратов, Ғ. Сейтназаровлардың творчествосы ҳаққында критикалық пикирлер бурын да көзге түскен еди.

Ал, соңғы жыллары критиканың активлесиўинде бир жағынан бул шайырлардың творчестволық лабораториясын танытарлық шығармалары менен әдебий процессте үлкен орын ийелегенлиги болса, екінши жағынан әдебий процессте белгили тәсир жасаған критикалық ой-пикирдің анағурлым тереңлесиўинен деп қа-

¹ «Әмиўдәрья», №3 1966-жыл.

² «Жас Ленинши», №78, 1963-жыл.

раўға болар еди. Ал, жоқарыда атлары тилге алынған жас авторлар 70-жыллары поэзияда үлкен үлес қосты, жаңа толқын болды.

«Тумарис ҳаққында эпсана» К. Мәмбетовтың белгили шайырымыз И. Юсуповтың «Тумарис» поэмасының журнал вариантына арнап жазған рецензиясы болып табылады. Бул рецензиядан гөре проблемалық мақалаға бейимлеў, өйткени бунда Тумарис ҳаққындағы эпсана бойынша илимий пикирлер иске түседи. Усы эпсананың берилиўиндеги шайырдың мүлт басқан орынларына даў айтылады. Булар оқыўшыны исендиреди.

Мақалада шайыр поэмасының сәтли қәдем екенлиги дәлилленген, мақала қызықлы оқылады, оның ишиндеги Ибрайымға тән излениўшиликлерге дыққат аўдарады. Поэмада әсирлер бойы киятырған халқымыздың нақыл-мақаллары шайырдың творчестволық лабораториясында қайнап, қайтадан исленген фрагментлерше жаңлап еситилди»—деген тастыйықлаўларына қосылыў керек.

Хәзирги поэзияда унамлы баҳаланып атырған шайырлардың бири И. Юсуповтың творчествосы. Ол ҳаққында арнаўлы изертлеў пайда болды¹, жазылған критикалық мақалалар, ҳәр бир топламына арналған рецензиялар бул шайырдың хәзирги поэзиядағы орнын дурыс ашты. И. Сағитовтың «Новатор шайырдың поэзиясы»², О. Бекбаўлиев хәм С. Абдуллаевтың «Тәсирли лирика»³, К. Худайбергеновтың «Шайыр жүреги»⁴, К. Мәмбетовтың «Тумарис ҳаққында эпсана»⁵ Т. Мәмбетниязовтың «Дәўир хәм қаҳарман»⁶ «Уақыт сезими»⁷ хәм тағы басқа мақалаларды атап өтиўге болар еди.

Бизин ұазыйпамыз И. Юсуповтың поэзиясын таллаў емес, ал ол ҳаққындағы критикалық пикирлердин характерин, объективлигин түсиндириўден ибарат. Қарақалпақ әдебиятшы-критиклер арасында И. Юсу-

¹ «Әмиўдәрья», № 7, 1970-жыл, 92-бетте.

² Г. Есемуратов. Ибрайым Юсуповтың поэзиясы 1976-жыл.

³ И. Сағитов «әдебият хәм дәўир», 1968-жыл.

⁴ «Әмиўдәрья» № 10, 1963-жыл

⁵ Сол журнал № 7, 1970-жыл

⁶ Сол журнал, № 7, 1981-жыл.

⁷ «Совет Қарақалпақстаны», № 254, 1977-жыл.

повтың творчествосын бағалауда алағатлық жоқ, оны улыўма дурыс түсинди. Усыларды жуўмақластырғанда И. Юсупов өз поэзиясы менен ҳазирги қарақалпақ әдебиятындағы жетекши шайырлардың бири ҳәм бизиң поэзиямызды көп миллетли совет әдебияты тарийхында көриўге мүмкиншиллик берди. Ол—поэзиямыздың ҳақыйқат новатор шайыры.

Мине, усы шайырдың жаңашыллығын, ҳазирги поэзияға қосқан үлкен үлесин дәлиллеў жағынан И. Сағитовтың ҳәм К. Худайбергеновлардың И. Юсуповтың поэзиясы ҳаққындағы критикалық мақалаларына дыққат аударыў орынлы. И. Юсуповтың «Күн шығыс жолаўшысына» топламына байланысly жазған «Новатор шайырдың поэзиясы»¹ деп аталған реценциясы өзиниң тереңлиги менен дыққатты тартады.

Топламдағы «Қара тал», «Таллы жағыс», «Қобыз», «Булақ ҳаққында баллада» қосықларына тән болған образлылық, шайырдың гейпара қосықларындағы философиялық ойлар, турмысты терең изертлеўден туўған мағаналы қосық қатарлары орынлы баҳасын алған. Әсиресе, «Монтёр бала сым тартып келди» лирикасындағы көркемлик ойлар, поэтикалық жуўмақ жасаудағы шеберлик, өткир диалоглар, нәзик сезимди уғымлы сүүретлеўлер, лиризмниң күшшилиги дурыс таллаўын тапқан.

И. Юсуповтың екінши топламында-ақ оның өсиўшилиги образлылықтың кем-кем күшейип, айтайын деген поэтик ойдың ушқырлана барыўының себеплерин де И. Сағитов исенимли ашады.

Оның рус ҳәм дүньялық поэзияға қанықлығы, творчестволық үйрениўлериниң жемисли болып атырғандығы шайырдың аўдармаларынан да байқалады. Пушкинди, Лермонтовты, Гейне, Шекспирди, Бернсти, Микевичти, Маяковскийди ең дәслеп қарақалпақша жазып сөйлеткен И. Юсупов болды, деген жуўмақ жасайды.

Мақалада И. Юсуповтың форма жаңалықларына, поэзияны байытуўларына исенимли, дәлиллер келтиреді.

Мәселен, шайыр «көп миллетли совет әдебиятының тәжирийбесин өзлестире отырып, поэзиямызға бирқан-

¹ И. Сағитов. «Әдебият ҳәм дәўир», 1983-жыл,

ша жаңа өлшемлер менен формаларды киргизди... қосықтың жаңа ырғақтарын пайда етті... уйқас жағынан байытты. Онда бурын ушыраспаған жаңа уйқаслар көп гезлеседи. Бул шайырдың излениушилигин көрсететугын жағдай»¹.

Критик сыпатында И. Сағитов бүгинги поэзияның жетискенлик хәм кемшилликлерин өз уақытында барлап, бақлап баратуғын әдебиятшылардың бири. Оның биз сөз еткен мақаласы буған жақсы дәлил бола алады. Автордың «Романтикалық поэма»² деген мақаласы «Дала әрманларын» таллауды мақсет еткен.

Шайырдың поэзияға, улыума, поэма жанрына киргизилген жаңалықтары, бул мақалада да жоқары баҳаланғанлығын көремиз. Дурыс, поэманы баҳалауда автордың көп ғана ескертиулері бар, мәселен уйқасларда, сөз қолланыуларындағы асығыслықтың изи бар екенлигине дыққат аударған, буған қосылмау мүмкин емес.

К. Худайбергеновтың «Байтерек—бахыт дарағы»³, деп аталған мақаласы И. Юсуповтың творчестволық портрети сыпатында жазылған. Бул өзиниң мазмуны жағынан И. Сағитовтың пикирлері менен жақынласады. Деген менен, авторда шайырдың қарақалпақ классик шайырлары Бердақ. Әжиниязлар менен рухий жақынлықты ашыуға умтылыуы унамлы көринис тапқан. «Бердақ поэзиясындағы күшли социаллық рухта, Әжинияз лирикасындағы нәзік гөззаллықта шайырдың көркем эстетикалық традициялары сыпатында көринип отыр»⁴ И. Сағитов айтқан пикирлерди анағурлым теренлестирип, мақалада шайырдың творчестволық излениулерине көбирек дыққат аударған.

«И. Юсуповтың творчестволық шыңларға өрлеуінде реалистлик традициялары күшли болған рус хәм тағы басқа Европа. халықлары әдебиятының роли айрықша болды.... шайырлардың творчествосын үйрену, әсиресе олардың шығармаларын қарақалпақ тилине аудару шайыр ушын үлкен творчестволық мектеп болды... И. Юсуповқа өз миллий хәм дүньялық поэзияны творчестволық өзлестиру жеке өзиниң бас-

¹ Сол китапта 179-180-бетлерде.

² Сол китапта 230—234-бетлер.

³ «Совет Қарақалпақстаны», 5-март, 1980-жыл.

⁴ Сонда.

қаларға усамаған шайырлық жолын табыўға, онда жасырынып жатқан талант булағының пәтли атылыўына хызмет етти»¹. Автордың дурыс белгилегениндей-ақ И. Юсуповтың творчестволық өрлеўи тек өзине ғана тән, ол ҳеш кимге уқсамады, өзін кем-кем жетистирип барды. Усы жетилисип барыўы шайырдың өз творчествосын ғана емес, пүткил қарақалпақ поэзиясын байытты.

И. Юсуповтың поэзиямызға кирип келиўи менен поэзиямыздағы адамлардың жүреклерин тербетуўши сәўирдин жағымлы самалына усаған процессти биринши гезекте көрсеткимиз келеди. Буны кең мәниде лиризм деп атайды. Бул, лиризм адам жан дүньясының, ой-сезимлериниң шайыр поэзиясында заңлы мазмунға айланыўында, олардың тәбийий жемисинде берилиўинде ҳәм шайыр жүреги арқалы байытылып және күшли көркем формаға ениўин де аңлатыў менен бирге, ол шайырдың өмирге, турмыс ҳәдийселерине, адамлардың жан дүньясына шайырлық көз бенен нәзер таслап, жай көз бенен қарағанда, көринбейтуғын ой-сезимлерге толып тасатуғынлығын да өз ишине қамтыйды.²

Шайырдың поэзиясының ең күшли тәрәпи ол поэзияда реалистлик сүўретлеўлерди раўажландырды, оқыўшының жүрегине жол тапты, оқыўшыны актив пикирлерге шақырды. Усы бағыттан мақала авторы «Сексеўил», «Қурық» лирикасының күшли жазылғанын дурыс мойындайды. К. Худайбергеновтың шайырдың творчествосын характерлеўинде оның тематикалық байлығы да, сапа өзгерислери де көрсетиледи, ҳәм усы моментлер қарақалпақ поэзиясының раўажланыўын белгилеўши өзгешеликлерге айналыўын тастыйықлаўына да қосылыў керек.

Дурысында да, қарақалпақ поэзиясына сонет, романс, элегия романтикалық поэма, лиро-драмалық поэма усаған жанрлық түрлерди усы шайыр алып келди. «Соны нәзерде тутыў керек,—дейди автор,—бул жанрлар әдебиятымызда туўысқан халықлар поэзиясына тек еликлеўден емес, ал миллий поэзия негизинде туўысқан халықлар поэзиясы традицияларын нағыз

¹ Сонда.

² Сонда.

творчестволық өзлестіріу нәтижесінде дөреди»¹. И. Юсуповтың поэма жанрындағы утыслары да автор тәрепинен бирнәуие дурыс анықланған, улыұма ол өзине шекемги әдебий критиканың пикирлерин орынлы жуұмақластырған.

Шайырдың дөрөтпесин түсинип, шын жүректен сезинип таллау Г. Есемуратовтың, К. Рахмановтың шығармалары тууралы «Лермонтовтың жасы»², И. Юсуповтың шығармалары жөннндеги³, К. Мәмбетовтың «Жүрек пенен сырласып»⁴ (1972), К. Худайбергеновтың «Поэзияның жаңа толқыны»⁵ деген мақалаларынан байқауға болады.

Г. Есемуратовтың жас шайыр К. Рахманов ҳаққында жазған мақаласы жай ғана рецензия емес, ал шайырдың қосықларының мағанасын терең түсинип, оның менен бирге ортақласуы сыпатында көзге түседі. Шайырдың басынан өткерген кеширмелери, кеуил күйи менен қууғанышы, үренжиуи мақалада тәснрли жеткерилген, бизиң көпшилигимиз поэзия дөрөтпесин таллағанда мазмунын баянлауға қумармыз, ал критик олай етпеген, шайырдың шығармаларының мәнисин, көркемлик күшин жүрек пенен түсинип таллаған, сөйтип, оның өзине ғана тән шайырлық ҳауазын көтерип ҳәм поэзияға қосып отырған жаңалығын анықлаған.

Әлбетте, анау ямаса мынау шығарма жөнинде ҳәр кимниң түсиниги, қабыл етиу талантына байланыслы өзиниң ой-пикирлери болады. Әдебият критикасы да усы мүмкиншиликтен шығады.

Деген менен, шығарманы баҳалағанда оған нағыз принципаль баҳа берилиуи керек. Әдебият критиги қатардағы жай оқыушы ғана емес, ал әдебий процесс-ти жетик билетуғын, жазыушыға жол-жоба беретуғын устаз, ол көркем әдебиятта партияның бағытына беккем сүйенеди хәм оны иске асырады. Жақсы, билгншлик пенен жазылған сын сол шығарманы оқыуға ийтермелейди, өз пикирине ортақластырады, сөйтип оған тилеклес етеди.

1. Сонда

2 «Әмиудәрья», № 12, 1970-жыл.

3. Г. Есемуратов. «Ибрайым Юсуповтың поэзиясы», Некис-1976-ж.

4. «Әмиудәрья» № 7, 1972-жыл.

5. Сол журнал, № 6, 1972-ж.

Ә. Насруллаевтың «Бир автордан еки хат» деген мақаласында оның тұтқан бағыты оқыұшыға унамайды. автор жол силтеу, творчестволық ойласық орнына муқатыу, ҳәкимшилиқ жолына жақын турады. «Аузын, ашса, өкпеси көринеди» дегендей-ақ, критикке дослық қатнас. мәдениятлылық жетиспей турады. Бундай мақалалардың изи дау-жәнжелге айналғанлығын да билемиз, оларда сын орнына шымшымайлық ушырасты. Шығарманы мақтағанда да, жаманлап сынағанда да дәлил керек, жазыұшыны, оқыұшыны исендириу керек. «Оқыұшы сыпатында бул мениң пикирим» деген менен усының өзи де дәлилди талап етеди. А. Әбдинайымов өзиниң Хожабек Сейтовтың «Коммунизм бәҳәри», «Бәҳәрде Әмиу бойында» деген топламлары туұралы «хақыйқатлық ашшы тийеди»¹ деген мақаласында бир топламнан ауыз тушырлық ҳеш нәрсе таппапты. Еки топламнан ски қосықты мысалға келтирип, «бул поэзия болмай, поэзияға пародия болып тур. Не ушын қосықлары оқыұшыға тәсир етпейди? Буны әдебий критиклер түсиндирер, деген үмиттемиз. Биз китап оқыұшы претинде өзимиздиң қалыс пикиримизди айтыуға мәжбүр болып отырмыз»² деп гәпти питиреди.

Шығармаға қатнас жасауынан автордың «қалыс пикирин» көриу қыйын, өйткени, бул дау, жәнжел туұғызатуғын, биреудиң ийтермелеуи менен жазылғанға уқсайды. Ә. Насруллаевтың «Мениң заманласларым» деген шайыр Т. Жумамуратовтың топламына берген рецензиясында да жоқарыдағыдай асығыс жуұмақ бар. Автор шайырдын он жыл дауамында берген топламындағы қосықларының өзинше жақсы дегенин де, төменин де таллап, жуұмақта: Т. Жумамуратовтың «Мениң заманласларым» атлы китабы поэзия майданында онлаған жыл ишинде ерискен табысларының жуұмағы, бирақ творчестволық табыс емес»³— дейди. Жазыұшылықта творчестволық табыс болмаса, қандай табыс хаққында сөз болыу мүмкин?!

Ә. Насруллаевтың мақалаларындағы усындай бир жақлама тастыйықлаулар баспа сөзде аз сөз болған жоқ. Бул хаққында Г. Есемуратов, Б. Исмаилов, И.

¹ «Әмиудәрья», № 3, 1969-жыл.

² Сонда.

³ «Әмиудәрья», № 10, 1961-жыл.

Сағитовлар да өз уақытында тийисли пикир айтқандығы белгили. Усы автордың «Коммунистлик партиялылык—әдебиятымызың компасы»—деген мақаласындағы айырым тастыйықлауларға қарап И. Сағитов дурыс пикир билдиреди: «Мақаланың улыўма бағдары айрым режелери дурыс. Бирақ та тек бир-еки куплет қосықты жулып алып, бир қатар шайырлардың барлық творчествосын қаралау фактары да бар. Мысалы, шайыр Т. Жумамуратовтың қосықларынан бирнеше қатар үзіндилер келтиреди де басқа контекст пенен байланыссыз алып, шайырдың творчествосына үлкен айып тағылады. Бул, әлбетте, дурыс метод емес».¹

Дурыс, Ә. Насруллаев әдебий фактлерди дурыс анализлеуде бай тәжирийбеге ийе, оның өткир мақалаларын ҳеш ким бийкарлай алмайды. Ал, усы автордың айрым жақсы деген мақалаларында да бир жақлама тастыйықлауларда көпшилик әдебиятшылардың сынаулары орынлы көринеди.

Оразақ Бекбауловтың мақалаларының ишинде Х. Тәжимуратовтың «Мақсетке жеткенлер» повести ҳақындағы критика ҳәм библиографиясы дыққатқа ылайық. Қосық пенен жазылған бул повесть өз темасының әҳмийетлигине қарамастан таланттан күтә төмен жазылған шығармалардың қатарына киреди. Критиктиң айтыуы бойынша бунда «қарақалпақ халқының турмыс тиришилигин характерлеп көрсететуғын образлы қатарлар жоқ, оқушының жүрек сезимин оятып, жанын тербеуге тийисли болған, халықтың турмысын көрсететуғын көркем эпизодлардың орнын автордың ҳәдден тыс қыялы, турмыс шынлығына жатпайтуғын сүүретлеулер ийелеп кеткен»².

Мақаланың авторы, ең алды менен шығарманың композициясының надурыс қурылғанын дурыс көрсетеди, өйткени бунда шығарманың қурылысы шынлыққа жантасатуғын фантастикалық эпизодлар киргизилген. Повестьтиң совет дәуирин сүүретлеуге арналған бөлимінде қақарманларға көркем образ берилмеген, улыўма пияда гәп пенен баянланады. Критикада көрсетилгениндей-ақ «шығармада аты атал-

¹ И. Сағитов. «Әдебият ҳәм дәуир». Нөкис—1988, 268-бетте

² «Әмиўдәрья» № 9, 1960-жыл.

ған алпыс алты адамның биреуінің характери оқы-
шының көз алдына елеслерлік дәрежеде сүрлетлен-
генін көре алмайсаң».¹

Бекбауловтың мақаласы жалпы оқышылардың бұл повесть туғуралы пикирлерін беккейлеуге жәрдем етті, бұл жарамсыз «шығарманың» сәтсіздіктерінің себе-
бин әңгіле ашып беріп, көркемдік болмаған жерде, әде-
бий шығарманың болмайтуғынлығын конкрет мысал-
лар менен дәлилдеді. Мақаланың үлкен бір құнды-
лығы усында болды.

Бирақта поэзияның критикасына бирдейине усындай сәт-
тілік, шығарманы көркемдік таллау жетісе бер-
мейді, айтылажақ ойлар улыма дұрыс болғаны ме-
нен олар жүдә тәсірсіз, солғын шығарманың мазму-
нын баянлауға уқсайды, шығарманың ишки құрылы-
сына жетіп, оның характерлі белгісін аша алмайды.
Ә. Насруллаев «Дәли Назбергеновтың поэмалары қақ-
қында»² деген көлемлі мақаласында шайырдың поэ-
малық тарихындағы орнын ашыуды мақсет еткен, дұ-
рыс оның өз байқаулары бар, бирақта шайырдың
творчествосының жетіскенлігіне қосыла алмайтуғын
«Еки батыр» поэмасын аспанға шығарып мақтайды»,
«пүткіл Уллы Уатандарлық урыс жылларында жа-
рыққа шыққан қарақалпақ совет шайырлары дөреткен
пүткіл эпикалық поэзияда ең жақсы шығармалар
қатарында атап көрсетіуге болады. Ол өзінің усы
үлесі менен урыс дәуіріндегі қарақалпақ эпикалық
поэзиясында белгілі из, бақалы мийрас қалдырды»³
деп жазады.

Автордың булайша тастыйықлауларына сөз етіп
отырған поэма жууап бере алмайды, талантлы ша-
йырдың «Еки батыр» шығармасы өз образларының,
уақыяларының исенімсізлігі, урыс картинасын дұ-
рыс ашып бере алмағанлығы менен характерленді.
Урыс жылларындағы айрым поэмалардың турмыс қа-
қыйқатлығын дұрыс бере алмағанлығын көрсетіп ке-
ліп, М. Нурмухамедов былайша пикир жүргізген еді:
«Бұл—Н. Дәлинің, «Еки батыр» поэмасында ашық кө-
ринеді. Бас герой жалғыз етіп көрсетілген. Автомат

¹ Сонда.

² Сонда.

³ «Әмиўдәрья», № 9, 1960-жыл.

хәм наған менен қуралланған фашистти қылыш пенен шаўып таслайды, биреўин тутқынға түсирип алып келеди.... Бул жерде саўаш майданының көриниси урыста тийкарғы күш болған жаўынгерлерди көрмей-миз. Поэма сюжет, форма, ритм жағынан да дэстанларды еске түсиреди. Майда жанрлардан күтэ жақсы табысларға ерискен талантлы шайыр Дәли көркем сүүретлеўдиң ҳақыйқатлығынан бул шығармада бир қанша шетке кетеди».¹

Буған қосымша тағы мыналарды айтыў мүмкин. автор жетискенлик сыпатында мынадай қатарларды келтирип, соны көтермелейди:

«Жүр, жүр,—дейди биреўи.
Неге қарап турасаң,
Өзин жүр алда, господин.—
Дейди тағы биреўи.
Умтылады илгери,
—Өзин жүр алда господин.—
Дейди тағы биреўи.
—Атыласаң жүрмессең
Қорқақ деген ат пенен.
Дейди офицер солдатқа.
Ыңырсып айбат пенен».

Сүүретлеў усылы жағынан өткен әсир қарақалпақ поэзиясында ушыраспайтуғын усы жаңа қатарларда оқыўшы тек фашистлердиң жыртқышларша кирип киятырған ҳәрекетин менен емес, ол «оның үстине фашистлердиң пәс психологиясы менен де танысады».² Автор усындай әдебият критикасында ойланбай, мәселениң ақ, қарасына жетпей үстиртиң айтылған пикирлердиң пайдадан гөре зыяны көбирек болады.

«Совет Қарақалпақстаны» газетасында шайыр Т. Жумамуратовтың «Сынға шымшымайлық жараспайды» деген көлемли мақаласы басылды. Мақаланың атынан көринип турғанындай-ақ ол критика ҳаққында жазылған критика. Әлбетте критикалаўшы сынды қабыл етиўши жазыўшылар аз, ол унай бермейди, өйткенн, ол шайырға усынып отырған Гүлдәстесн емес,

¹ М. Нурмухамедов. Қарақалпақ совет әдебиятының раўажланыўына рус әдэбиятының тәсири. Нөкис—1956-жыл. 149-бет.

² «Әмиўдәрья», № 9, 1960-жыл.

³ «Совет Қарақалпақстаны», № 124, 1966-жыл.

ақыры. Соған қарамастан критик мақала жазып, пикир айтқанда ол биреуіге унай ма, я унамай ма, критиканың объектиси ким екенлиги оны қызықтырмайды, ал ағынан жарылып, өзінше дурыс бағасын береді. Шыншыл сынның міннети усы. Биреудің қас-қабағына үңилиуі, хызмет орнына қараушылық пенен жазылған сынның өмири жоқ. Газета-журнал бетлерінде дағазаланған жазыушылардың пикирлерінде, съезд пленумларындағы айтылған сөзлерінде критиканың адресине көп сын пикирлер айтылады, булардың басым көпшилиги оның кемшилиги не қаққында Т. Жумамуратовтың дурыс айтқанындай-ақ: сыншыға да сын керек». Бирақта усы бир қанша тәуір жазылып, сынның кемшилигин ортаға салып ойласқан мақалада «бир қайнауы» ишинде кетип, орынсыз айтылған пикирлер де аз емес.

«Гейпара жолдаслар критиканы тек шайырлардың минин айтып, хәкимшилик ете беріуі мәнісінде түсінеди..... төрт-бес шайырдың атларын атайды да, олардың басқаларына хаслан күн көрсеткиси келмейди. Тек сын сыпыра жаманлай берсе болғаны. Егер биреулер меннен: «Қарақалпақстан бойынша көп критикаланатуғын кимлер?—деп сораса, мен «ең көп критикаланатуғын тек шайырлар ғана» деп жууап берген болар едим».....

«Шайырларға хұрмет пенен қарау керек, ким болса сол шайырдың абырайын төгиуіге хақысы жоқ. Қайта олардың ең жақсы қосықларын, поэмаларын, айрым сөз маржанларын тауып, мийден шыққан мийнетлерин елдің арасына пропагандалау зәрүр. Сыншы болған адам өз елинің, өз әдебиятының патриоты болып, бүлбилдей көзи гүлге түссин».¹

Талантлы шайырдың бул пикирлерине қосылуыға болмайды. Неге? Неге екени сол, шайырдың улыуа критика қаққындағы пикири бир жақлы, «ол тек жаманлауды биледи» деген надурыс түсиникти өзи де жақлап отыр. Критикаланып талқыға түсип атырған шығармалар тек шайырлардың ғана дөретпелеринен ибарат емеслиги хәммеге анық ғой.

Сонлықтан тек шайырлар қаққында айтылған пи-

¹ Сол газетада.

кирлер шайырдың түсінгеніндей-ақ шымшымай сын деп ойлауға тийкар жоқ.

Дурыс, шайырларға (тек шайырларға ғана емес— А. С.) құрмет пенен қарау керек, бұл көптен мәлім гәп В. И. Лениннің көрсеткеніндей-ақ талант сийрек гезлесетуғын нәрсе, оны ықтыятлық пенен қууатлап отырыу керек.

Бирақ, бұл шайырдың кемшилиги айтылмасын, деген гәп емес, биз оны уақтында көрип, дурыс бағдар берип отырыуымыз тийис, сондай-ақ патриот болыу ушын тек мақтаушы болыу шәрт емес, шайыр айтқандай критик жақсыны көрип, жаманға көз жума алмайды, онда ол патриотлық қәсийеттен айрылады. Гүл болып, оған бұлбилдің көзи түсиу ушын көп тәрбия керек десек, әдебият критикасында тәрбиялық жұмыс алып барады. «Шымшымайлық» шайырлар қаққында жазылған мақалалардан гөре, шайырдың өзинің жууап иретине айтып отырған мақаласында барға уқсап турады. Өйткени, ол критиклерди «шайырлардың абырайын түсириушилер», «халтурчиклер» деп ат тағады.

«Қим болса да критиканы сылтау етип шайырларды халық алдында, партия алдында убыжық етип көрсетиуді қойыу керек»,¹ дейди. Критикти хәм критиканы жазыушының маңлайынан сыйпап, арқасынан қағатуғын хызметкерлери деп қарау жоқ хәм болыуы мүмкин емес, ол творчество хызметкери, абырай жазыушыға да, критикке де тең. Сонлықтан критиктен тек жағымлы сөз еситиу қаққындағы шайырдың пикири тауып айтылған емес, әлбетте.

Ретли орнында мына пикирди айтып кетиу артық болмас еди. И. Сағитов өзинің «Әдебий критиканың жағдайы» атлы мақаласында Т. Жумамуратовтың мақаласындағы көпшилик пикирлерин қууатлайды. Бирақта И. Сағитов шайырдың мақаласын қаншелли жақласын, биз белгили әдебиятшының мына пикирлери менен келисе алмаймыз: «Шайыр—нәзик жанлы адам. Ол—мақтауды, көтермелеуді сүйеди. Ол ауыр сөзди көтермейди. Критик жолдаслар шайырлардың өзгешеликлерин есапқа алыулары керек».²

¹ Сол газетата.

² И. Сағитов. Әдебият хәм дәуир. Нәкис 1988-жыл 267-бет.

Әлбетте, тәжірийбелі әдебиетшінің аузынан шыққан бундай тастыйықлаулар шайырлар үшін критиканы писент етпеуге, оларға топылыуға мәжбүрлейді. Критика тек мақтау үшін жазылмайды, шайырды мақтаса—әдил, критикаласа—дәхмет бола бермейді, оған объектив, қалыс пикир ғана тән болуы керек. Шығарманың кемшілігін көрмей, көтермелеп мақтауда, сондай-ақ жаманлау керек болғаны үшін дәлелсіз айыптау да зиян екенлігін түсінюіміз тийіс.

Шайыр Т. Жұмамұратовтың мақаласынан шыққан бұл жуумаққа қосылмауымыз бенен биз онда дұрыс айтылған, гейпара басқа пикирлерди көрмеуіміз де мүмкін емес. Мысалы, мақала авторы айрым сыншылардың шығарманы, таллау хәм бақалауға жеңіл қарағанлығын, майда-шүйдеге жабысып, сол тийкарда жуумақ шығарыуының надурьсылығына қынжылады, биз буған қосыламыз. Критика тууралы «алып топылыулар» пәс пикирлер, алып-қашпай ушқары пикирлердин бир жағы усыған да байланыслы. Усындай жағдайда критиктин қәлемлес жазыушылары сынның унамсызы менен бирге унамлы жағын да жоққа шығарыуға, оның мәнісин бурмалауға ҳәрекет жасауға мүмкінлик табады.

«Совет Қарақалпақстаны» газетасында Қ. Камаловтың шайыр—Т. Жұмамұратовтың «Қараматлы тумға» топламына рецензиясы басылған.¹ Улыұма, топланды унамлы бақалау менен бирге критик мақаланың жуумағында «шайырды турмыстан артта қалды, шайырдың ҳәзирги бизин дәуиримиздин космос дәуири екенлігін умытпауын тилер едик. Қәлемкештин турмыстан кейин қалыуы, алдын ойлаушылығынан алжасыуы оқыушыны оғада иренжитеди», деп жазады. Т. Мәмбетниязов өзиннің бир мақаласында² сол шайырдың теңеу сөзлерге итибарсыз қарағанлығын (Ленинди пир тутар дүньяның жүзи) критикалайды. Ә. Насруллаев шайырдың «Мениң заманласларым» топламын, «творчестволық табыс емес» деген жуумаққа келеди. Ал, «Коммунистлик—партиялылық—әдебиатымыздың компасы» атлы мақаласында «Партия бауырманымыз» қосығын таллап, бунда надурьс көрнис-

¹ «Совет Қарақалпақстаны», 29-январь, 1966-ж.

² «Вестник КК Филиала АН УзССР, № 4, 1966-ж.

лер бар, өткен өмирге берген баҳасы оғада гүңгирт идеялық жақтан төмен деп тастыйықлайды»¹.

Егерде усы пикирлердин бәри жуўмақланып, бириктирилип, бир мақалада берилсе, шайыр ҳаққында оқыўшыда қандай пикир пайда болатуғынын аңғарыў кыйып емес. Бирақ, анық изертлеп айтылған пикирлерди, критикаланған қосықларды таллап қарағанда ҳақыйқатлық шайырдың тәрәпинде, өйткени оның дурьс ойлары солай емес пе, деген қыйсын менен бийкарланған.

Әлбетте, шайырдың шығармаларына жазылған критикалық пикирлерди таллағандағы бизиң мақсетимиз шайыр менен критиктиң ортасында келистириўди гөзлеген арашалаў емес, ал бириншиден, сын туўралы надурьс көз қарасты көрсетиў, екіншиден, айрым сынларда, соның ишинде усы шайырдың шығармаларына айтылған базы бир нышанаға дәл тиймей қаңғалап кеткенлигин ескертиўден ибарат. Биз анаў ямаса мынаў шығарманы баҳалаўда пикирдин бирдейине сүмбедей болып шыға бермейтуғынлығын билемиз ҳәм бул тек тосыннан болған жаңылыс болса, кеширмели де болар еди бирақ қәнигели критиктиң авторға деген қатнасынан болса, оның пайдасыз, өмирсиз пикир екенлигин ашық айтыўымыз тийис.

Критикке жанапайшы көп, өзин мақтағанды жақсы көрип, елжиреп туратуғын жазыўшылар да табылады, бундай жағдайда критик өз хұжданы, намысы бекем исенимине ғана сүйениўи керек, критиктиң өз исеними тийкарында айтылған пикирдин гейде оның шығарманың тәбиятына түсинип жетпеўшилиги, тәжирийбесиниң азлығында болыўы мүмкин.

Әдебий критик, Т. Мәмбетниязовтың «Хәзирги заман қарақалпақ пейзажлық лирикасы» ҳәм «Әдебиятымыздағы философиялық лирика» деген мақалаларында автордың тәжирийбесизлигинен ерси пикирлер айтылады, сол шығармадан шығыўы мүмкин емес, жуўмақ шығарылады. Мысалы, ол халық шайырларының гейпара дидактикалық пикирлерин «ойып айтылған» философиялық лирикаға жатқара салады, оның таллаўы бойынша қарақалпақ совет шайырларының кемшилиги философиялық лирика жазған.

¹ «Әмиўдәрья» № 3, 1966-ж.

Автор халық шайырынан мынадай қатарларды келтирген:

Шайыр болсан турмысты жаз, шетлеме,
Шынлық қалып, басқа жаққа бетлеме,
Турмыстан тыс, өмірден тыс сөз болса,
Қуры самтық мәніссіз бір ҳештеме».

Турмысты, шынлықты жазыуға шақырыуды Садық шайырдан бұрын да көп айтқан, қазір де айтылып атыр. Автор бұны философиялық лирика сыпатында дәлиллеген, оның менен турмай, қосықтың мазмұнын ежелеп өзінше берген. Автордың таллауына қараңыз: Шайырдың творчествосы (сөз жоқарыдағы қосық қатары қаққында—А. С.) тек турмыс пенен байланыста өмір сүре алады, ал бұл турмысты дурыс сүүретлей алмаса, онда ол Садық шайыр айтқандай, жыйналған бір «самтық». Оны өртеп жиберіуден басқа ҳеш илаж қалмайды. Бұл пикирдің дурыслығын уақыт қууатлап отыр. Турмыс адамды үйретеди. Турмыстан тыс нәрсе, жәмийеттің рауажланыуы ушын пайдасыз».¹

Автор таллап үлги сыпатында келтирген қатарларда «ойып айтылған» философиялық лирика көринбейди. Егер критик И. Юсуповтың «Тасқын болып ағып өт», қосығын таллайды екен, «шығармаға жақсы мазмун, жақсы идея керек» деген бұрыннан белгилі пикирден узақласа алмайды.

Мине, усындай орынсыз тастыйықлаулар, гейде шама менен айтылған критикалық бақалар әдебий сынның этирапында жазыушылардың критикаға писентсизлик пенен қарауына мүмкиншилик бергенлигин жасырыуға болмайды.

Поэзия критикасында соңғы жыллары шайыр Т. Мәтмуратовтың творчестволық изленислери көбирек дыққат аударып келиуи нызамлы еди. 1966-жылы «Лирика» деген биринши топламы менен поэзияға араласқан бұл шайыр 70-жыллардың басларында-ақ танылды, әдебий критиклеримиз бұл шайырдың өз келешегинен көп үмит күттиретуғынлығын ашып айтты. Шайырдың биринши топламы хәм журналда жәрияланған гейпара қосықларының тийкарында-ақ «Төлепберген Мәтмуратов нәзик, адам жанын толқытатуғын лирик

¹ «Әмиүдәрәя», № 2. 1969-ж.

болып, жетилисп киятыр,—деп жазды М. Нурмухамедов өзиниң «Үш шайыр» деген очеркинде».¹

Мақалада автор улыўма көпшилик жаңа жаза баслаған шайырлар ушын характерли болып келетуғын кемшиликлерди орынлы көрсете келип, соның менен бир қатарда «шайырдың пикирлери менен бирге сезимлериниң адамды ериксиз түрде өзине тартатуғын дәрежеде айқын болыўы («қыз тиккен гилемге тигилип турдым, жазған қосықларымнан түнилип турдым»), оқыўшының кеўлине жақын болған жаңалық хәм сезимлерди бериўиндеги колоритлилик («көз қараспақ ойнайық дедиң, көзлерине тигилер едим»), былайынша қарағанда әҳмийетсиздей болып көринген қубылысқа үлкен социаллық идеяларды да қоса сүүретлей билюў» хәм т. б. унамлы сыпатларын дәлиллеп көрсеткен².

Автор орынлы түрде Т. Мәтмуратовтың поэзиясының келешегин аңғарған, оның өсиў үстиндеги шайыр екенлигин гүманланбастан бақалай билгенлигин атап өтиў керек. Т. Мәтмуратов лирикасының Әжинияз, Аяпберген, Лермонтов, Есенин творчестволары менен жақынлық—байланысларын М. Нурмухамедов жақсы билдиреди. Бизниңше соң бир қатар критиклер Т. Мәтмуратов поэзиясын бақалаўда усы бағыттан шығып атырғанлығын да қосып айтыўымызға болады.

Бизниң үлкен шайырымыз Ж. Аймурзаевтың «Шайырлар дүньясы»³ атлы мақаласында бир қатар сөз шеберлери ҳаққында айтқан пикирлери характерли. Әлбетте, шайырлар—шайырлар ҳаққында өз пикирлерин билдирип барыўлары творчество ушын оғада унамлы нәрсе, усы жағынан аға шайырдың пикирине көпшилик творчество адамлары, айрықша шайырлар дыққат бөледи.

Жети шайыр ҳаққында айтқан пикирлеринде Ж. Аймурзаев сол авторлардың творчестволық өзгешеликлерин көп жағдайда дурыс белгилейди: Кеңесбайдың қарақалпақ совет поэзиясына киргизген жаңалықларының бири «онлық», «сегизлик», «алтылық» формасындағы қосық үлгилери деп орынлы көрсетеди. Оның талантлы жазылған қатарларына нәзер аўдарады. М.

¹ Сол журнал, 118-бетте, № 4, 1971-ж.

² Сонда

³ «Әмнүүдәрәя» № 9, 1971-ж, № 61, 1977-ж.

Сейтаниязов творчествосында шет ел темасының унамлы сәулелениуін, оның қосық қатарларының мазмундылығын, толғаныстарға байлығын характерлейди. Т. Сейтжановтың топламлары тийкарында ондағы публицистикалық бағытты аңлайды. Ж. Дилмуратовтың балалар дүнясы менен жақсы таныслығын ескертеди. Ю. Пиржановта сапаға умтылыушылық, образлылықтың күшлилигин көпшиликке үлги етеди. Т. Қабуловтың ең жаңа қосықларына тән ойлылықты, образлылықты, жаңа форма излениушилигин мақтаныш етеди.

Ж. Аймурзаевтың мақаласында Т. Мәтмуратов хаққында билдирген пикирлері бұрынғы айтылып киятырған бақалар менен үнлес. Әсиресе, Т. Мәтмуратовтың нәзик сезимли шайыр екенлиги көрсетилген.

Мақалада хәр бир шайырға унамлы баха берилиу менен автор өзи байқаған кемшиликлерин ишнде бугип қалмайды, өз пикирлері менен ортақласады. Шайырлардағы асығыслық, тилди шубарлау (К. Рахманов), қайталаулар, жылтырауық сөзлерге көбирек умтылыу (Т. Мәтмуратов), орынсыз сөз қолланыслар, сөзлерге итибарсызлық (Т. Сейтжанов) уйқастағы шубалаңқылықлар (Ж. Дилмуратов) сыяқлы моментлер дурыс сыналған.

Бизің ойымызша Ж. Аймурзаевтың мақаласындай материаллар бизде оғада сийрек, өз қәлемлеслері менен пикир алысу дәстүрге сициуи керек. Ж. Аймурзаев өз шәкиртлериниң жетискенликлерине қууанады, кемшилигин болдырмауға ат салысады, ғамхорлық жасайды. Дурыс, буларда эмоционалық басымлау, таллауға орын қалмайды.

Т. Мәтмуратовтың сәтли изленислері, поэзиядағы өз нағысының тәбийғыйлығы, дәстүр хәм жаңашыллық мәселелерине творчестволық қатнастары К. Мәмбетовтың «Жүрек пенен сырласып»¹ «шайырдың ашылысуы»² мақалаларына, тәсирли жеткерилгенлигине дыққат аударуы орынлы. Т. Мәтмуратов—нәзик лирик. Мине, усы сыпатты мақала авторы дәл көре биледи, ең жақсысы шайырдың көп қосықларының биографиясы оған таныс. Шайырдың лирикасының тийкары—үлкен

¹ «Әмиұдарья №7, 1972-ж.

² Сол журнал, №10, 1979-ж.

адамгершилик, хадаллық, мухаббат хаққында сыр шертеди. Автор шайырды бахалауда поэзияның жоқары принципинен, оның турмыс пенен байланысы, уақыт тынысын сәулелендириу дәрежесинен бахалауы унамлы. Шығыс поэзиясының дәстүрлерин раужландыруу Т. Мәтмуратов шығармаларының бир унамлы сыпаты десек, критик усы моментлерди конкрет мысаллар менен дәлиллей алған.

Жоқарыда айтқанымыздай-ақ, Т. Мәтмуратов творчествосы басқа да критиклеримиздің мақалаларына объект болды, К. Худайбергеновтың «Поэзияның жаңа толқыны» («Әмиўдарья», № 6, 1972-ж) мақаласында бул шайырдың адам сезимине дыққат аударуы, образлылық, сол арқалы оқыўшының ойындағысын тауып айтыўшылығын дурыс характерлеген.

Соңғы жыллары поэзия критикасында Т. Мәмбетниязов өзиниң критикалық мақалалары хәм рецензиялары менен жақсы көринип атыр. Әсиресе, оның Т. Мәтмуратовтың «Арзыў шәмени» топламына жазған «кеўил тарлары»,¹ И. Юсуповтың «Қарақалпақ хаққында сөз» поэмасына арнаған «Дәўир хәм қахарман»,² Ғ. Сейтназаровтың «Темир қазық», топламы туўралы жазылған «Шайыр толғаныслары»³ мақалаларында талап дәрежесинде айтылған сын пикирлер дәлилли көринеди.

Соның менен бирге критиктиң гейпара мақалаларында шайырлардың адресине ақыл айтыўшылық, белгили нәрселерди дize берийшлик сыяқлы моментлер де жоқ емес. Т. Мәмбетниязов шайыр К. Рахмановтың «Өмир сен уллысан» топламына арнап жақсы рецензия жәриялады.

Бирақта усы жақсы мақалада мынадай орынсыз тастыйықлаўлар ушырасады: «Адамлардың ажыралмас бир бөлеги болған шайырды не тынышсыздандырса, ол соған өзиниң күшин бағдарлауы керек... ийлеуи жетпеген ылайдан жақсы гербиш шықпайды... Егерде ол тек поэзия менен шуғылланса, буннан да жақсы шығармалар дәретиуи мүмкин. «Автор шайырды адамлардың бир бөлеги» дегенде не айтпақшы?! Поэ-

¹ Сол журнал № 10 1982-ж.

² Сол журнал № 7. 1981-ж.

³ Сол журнал, № 11, 1984-ж.

зияны ылай ийлеу менен салыстырыу да келисип турган жоқ.

Элбетте поэзия критикасы бундай моментлерден жоқары көтерілиуи тийис, ол көркем шығармаға дурыс, саррас баға бериуіге ерисиуі керек. Соңғы жыллары жазылған Қ. Мақсетовтың «Макарья сулыу» пьесасы¹ К. Султановтың «Темир қазық» поэмасы қаққында² К. Худайбергеновтың «Байтерек бахыт терегі»³ мақалаларындағы унамлылықты, пикирлердің конкретлигин атап өтиу керек. Қ. Мақсетов Т. Жумамуратовтың үлкен дөретпесинің поэзиядағы орнын исенимли ашады, оның өзгешелик бояуларын, көркемлик күшин таба биледи. Ал Қ. Султанов болса, Ғ. Сейтназаровтың поэмасындағы психологиялық кеширмелердің шебер берилиуіне дыққат аударды, К. Худайбергеновтың мақаласында И. Юсупов поэзиясындағы лиризмнің күшлилигин, оларда миллий колориттің сыпатын конкрет шығармалардың мысалында аша биледи.

Биз жоқарыда әдебиятшы К. Мәмбетовтың бир қатар мақалаларын атап өттік. Онда шайырлықтың нәзик сырын түсиниу күшли. Ал, У. Хожаназаровтың поэзиясына арналған «Шайыр ойы»⁴ атлы кишкене мақаласында да критикке тән тапқырлық бар. Ол У. Хожаназаровтың әдебиятымызда белгили дәрежеде орны бар шайыр екенлигин орынлы дәлиллейди. Айрықша, «Бухара циклиндеги» жаңалықты, изленислерди, тарихқа терең кире билиушилигин атап өтеди. Биз мақаладағы бул тастыйықлауларды қууатлаймыз. Өйткени У. Хожаназаровтың Бухара қаққындағы цикли шайырлық толғанысларға оғада бай, өткен өмирдің қысыуметлери үлкен бир драматизм менен берилген. «Объ дәрьясын жағалап» цикли де критик тәрәпинен дурыс бақаланды. Дурысында да шайырды шайырдың түсиниуі усындай болса керек.

К. Мәмбетов өз мақаласында Улмамбет Хожаназаровтың поэзиясындағы «терең лирикалық шегинислерди, шайырлық мәдениятты, миллий характер жасауда-

¹ «Совет Қарақалпақстаны» № 61, 1973-ж.

² Сол газета № 205, 1979-ж.

³ Сол газета 5-март, 1980-ж.

⁴ «Әмиўдәрья» № 3, 197-жыл.

ғы умтылыстарды, мууашшақ усылында дөреткен қосықтарының табыссыз шығыуын» дурыс түсіндіреді.

Әдебиетші Қ. Камаловтың «Бүгінгі поэзия хәм дәуір талабы»¹ мақаласы темадан көринип турғанындай-ақ, поэзияның дәуір талабына қалайша жууап берип атырғанлығына дыққат аударыуы менен характерли. Ең алды менен, автордың поэзияға қатнасы, таллау усылы кеуілге қонымлы. Ол поэзиялық сыпаты күшли шығармаларды тартып, соның этирапында ҳақықат поэзияның эстетикалық күшин ашыуға умтылады. Конкрет шығармаларды таллау арқалы бүгінгі поэзияда белгили орын ийелеп қалған шайыр Т. Мәтмуратовтың шығармаларынан өзіншеллигин дурыс көре биледи: «Қосықта («Көкте қуяш қалсын, жерде жақсылық») қатарлардың образлылығы, шайыр ойындағы публицистикалық элементлер менен өткир лириканың биригиуи, пикирдің оригиналлығы, күшлилиги хәм тәсиршеңлиги, жууақтың типклиги бәри шебер биригип тур».² Сондай-ақ мақала авторы шайыр Т. Сейтжановтың қосықтарында форма излениушиликлер, қосықты сюжетке қурыуға, адам образын символ арқалы берип, күшли юморды қолланыу, философиялық ой жууағын жасау өзгешеликлерин де орынлы түсіндіреді. Т. Мәтмуратовтың үлкен творчестволық табысы болған «Жақсы адамның жүреги» поэмасының жаңалығын ашыуы да бизди жақсы исендіреді.

Соның менен бирге хәзирги поэзиядағы майда темалылық, ой қайталаулар, ески пикирлердің жаңалық сыпатында усыныуларын (Х. Сейтовтың қосықлары) орынлы критикалайды.

Поэзия бойынша жийи-жийи көринип туратуғын К. Худайбергеновтың «Шайыр жүреги»³ деп аталған көлемли мақаласы И. Юсуповтың «Жети асырым» топلامындағы шығармаларды таллауға арналған. Пикирлері дурыс, бирақ И. Юсуповтың шығармалары жаққында буннан бурында көп пикирлер айтылғанлығын билемиз. Ал, автор бәрин өзи баслаған, тек өзи ғана пикир айтқан сыпатында көриниуи орынсыз. Мәселен,

¹ «Әмиударья», № 1, 1985-жыл.

² Сонда 91-бетте.

³ «Әмиударья» № 10 1963-жыл.

«Жолдас муғаллим» поэмасы тууралы мақала авторы бурынғы айтылған пикирлердің бәрине де көз жумып, көрмегендей болады.

Поэзия топламларына берилип атырған бақаларда алалық жоқ емес, демек критиканың айтажақ ойларында айқынлық сезиле бермейди. Қ. Султанов «Тәбият хәм шайыр»¹ мақаласында халық шайырының тәбиятты жанландырып бериўдеги шеберлигине орынлы дыққат аўдарады. Дурыс, айтылатуғын мәселе. Автор пейзажды сўретлеўде бурыннан белгили моментлерди, гейде даўсыз мәселелерди тап жаңалық ашқандай ортаға салады. Ертеклерде, дэстанларда, әййемги грек, рус әдебиятларында хәм т. б. шығармаларда сўретленгенин айтып отырыўдың қандай зэрүрлиги бар, деп ойға қаласаң. Ал, зэрүр болса, өз заманлас шайырлары менен салыстырып, Т. Жумамуратовтың өзіншеллигин ашқан жақсы болмас па еди?!

Критиктиң мақаласында «Асаў толқын ақырады ешектей» деген қатарды келтирип, оны ҳаўалатып мақтайды хәм «шайыр теңиз жағасында туўылып өскенликтен усындай картинаны сўретлеп атыр»² дейди. Ал, К. Қаримовтың топламларына арнап жазған: «қосықларында мүйешли сәўле бар»,³ «үлкен өмирдің үш терезеси»⁴ мақалаларында жас шайырдың жетискенликлерин дурыс белгилей отырып, қарама-қарсылықлы пикирлер айтады. Сөз етип отырған топламға байланыссыз жуўмақлар жийи ушырасады.

«Қус жолының» әлўан түрли бояўлары»,⁵ «Үмитқус пәрўазы»,⁶ Жас шайырдың туңғыш топламы»⁷ мақалаларында жас шайырға талап қойыў да, оның келешегине үмит артыў да бар. Соның менен бирге оның излениўшилги ҳаққында ортақласатуғын моментлер де көрсетилгенлиги орынлы.

¹ «Әмиўдәрья», № 2, 1986-жыл

² Сол журнал, 102-бетте

³ «Совет Қарақалпақстаны», № 196, 1987-жыл

⁴ «Жас Ленинши», 22-сентябрь, 1987-жыл

⁵ «Әмиўдәрья», № 10, 1987-жыл

ЭДЕБИЙ КРИТИКАДА ҚАРАҚАЛПАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Әдебиат критикасында жаңа бурылыс басланды, яғни ол әдебий процесске актив араласыуға мүмкіншілік тапты, процессимиздің рауажланыуына күшлі тәсир жасамақта. Әдебиат илими сыяқлы критикада да терең илимий пикирлер менен дәлліллі жуу мақлаулар М. Нурмухамедов, И. Сағитов, Б. Исмайлов, Қ. Мақсетов, З. Насруллаева, К. Худайбергенев, Т. Мамбетниязов, С. Аллаяров, Қ. Султанов, К. Мамбетов, С. Бахадырова, Қ. Камалов сыяқлы критиклерге тән. Қарақалпақ әдебиятындағы талантлы критиклердің мийнети көркем әдебиаттың дәрәтпелеринен кем бағаға ийе емес, өйткени көркем шығарманы дурыс таллап түсиниу, оның ақ-қарасын айырып, объектив баға бериу ушында талант керек. Критика дәуирдің алдыңғы қатарлы эстетикалық ой пикири болыуы ушын бул зәрүрлі шәрәт.

Көп сандағы рецензиялық, критика—библиографиялық мақалаларды былай қойғанда, проблемалық характердеги мақалалардың саны да, көлеми де кеуил толтырады. Еледе, шешилмеген, шешилиуди күтип атырған мәселелердің көп екенлигин мойынлау менен бирге, изертлеушилик—критикалық ой-пикирдің анағұрлым кеңейип, толысқанлығын бийкарлау мүмкин емес. Хәзирги проза, поэзия, драматургия, көркемлик шеберлик мәселелери әдебий сынның дыққат орайында болып киятыр.

Ең алды менен, көркем проза тууралы сын мақалалар дыққат аударады, өйткени кешлеу рауажланған проза жанры соңғы жыллары салмақлы орынға ийе. Проза бойынша М. Нурмухамедов, Ж. Нарымбетов, Ә. Қожықбаев, З. Насруллаева, С. Бахадырова, Қ. Камаловлардың салдамлы изертлеу жұмыслары жарыққа шықты, бақалы-бақалы мақалалар жазылды.

Проза бойынша изертлеулер әдебий сын мақалалардың да илимий тереңлигине, дәллілдеринин салмақлы болыуына жәрдем етти, деп қарауға болар еди. Мәселен, «Әмиудәрәя бойында» романы басылып шығыуы менен ол ҳаққында жазылған сын пикирлер көплек ушырасты. Бурын қарақалпақ әдебияты билмеген бул жағдай әдебий сындағы активликтин көриниси еди. 1959-жылы Москвада Өзбекстан жазыушыларының

шығармаларының додаланыуында. «Әмиүдәрья бойында» романына да үлкен дыққат аударылды. Ю. К. Олеша, Д. М. Еремин, М. Д. Львов, О. М. Мальцев хәм басқа да союзға мәлим жазыушылар бул роман бойынша өз пикирлери менен ортақласты.¹

Жергиликли баспа сөзде Қожықбаев, Темирқұловлардың пикирлери «Китап оқыушылардың хатлары» (Әмиүдәрья № 8, 1958) сыпатында дағазаланды. С. Ахметовтың «Хәзирги заман темасы әдебияттың тийкары болсын» («Ә» № 2, 1959), М. Нурмухамедовтың «Хәзирги проза хәққинда ойлар», («Ә», № 11, 1962), Д. Ереминниң («Не в той интонации»), («Лит. газета» № 37, 1959), Ю. Марицтин («Әдебий герой хәм көркемлик стилдиң өзгешеликлери»), («Звезда Востока», № 3 1961), А. Мухтардың («Хәзирги заман темасы—бул шеберлик мәселеси, «Дружба народов», № 2, 1957) мақалаларында «Әмиүдәрья бойында» романының жетискенлик хәм айрықша көркемлик жақтан гейпара жетиспеушиликлери орынлы сыналды.

Жазыушы Қ. Султановтың «Ақ дәрья» романы хәққинда баспа сөзде дыққатқа ылайық бир неше мақала жәрияланды, буның өзи сындағы активликти көрсете алады. М. Нурмухамедовтың «Ақдәрья» романы хәққинда»,¹ И. Сағитовтың «Ақдәрья» романы тууралы ойлар».² Ә. Қожықбаевтың «Ақдәрьяны» оқығанда»³, Қ. Мақсетовтың «Ұатандарлық урыс дәуири хәққинда хәқыйқатлық».⁴ Қазақ әдебиятшысы Т. Әлимуқловтың «Бир ууыс топырақ»⁵ мақалалары бир-бирин толықтырып, роман тууралы терең таллау жасайды. Роман тууралы дәслепки пикир айтқан Ә. Қожықбаев еди. Улыума ол бул шығарма хәққинда дурыс пикир айтты, өзиниң гүманланатуғын орынларын жасырған жоқ, ол Назлы кемпир образынан шығарма ўақыяларының раўажланыуындағы орнын дурыс ашты, романың прозамыздың үлкен жетискенлиги скенлигин бир-нәуия дурыс көрсетеди.

Ә. Қожықбаевтың мақаласында Тилемис образының

¹ Школа мастерства. Ташкент—1960 г. 24-26, 165-170, 166-167, 292—304-бетлер.

² «Әмиүдәрья» № 12, 1963-ж.

³ Сол журнал, № 10, 1963-ж.

⁴ Сол журнал, № 10, 1962-ж.

⁵ «Совет Қарақалпақстаны» № 96, 1963-ж.

турмысшаңдығы Жәмийла образының прозадағы жетіскендік болғанлығы дурыс ашылады. Мақаланың көп орынларын қуұатлау менен биз мына жағдайларды ескертуіміз керек. Автор романдағы тийкарғы образ сыпатында Сапарды көрсетуі надурыс. Қәдир образы, ұлыма оның хәрекети романның сюжетине байланыссыз, оған көп орын берілген дегенине де қосылыу қыйын. Дурыс, романда оған көп орын берілген, бірақ романның ұақыяларынан бөлек бір ұақыя деуі жетерли ойланылмаған. «Қәдир образы бойынша жуұмақлар неде?—деп сорау қояды автор. Бул образ органикалық жақтан романға байланысы жоқ. Өйткени, жазушы характерин адамлардан, геройлардан бөлип алып сүүретлейди. Анда-санда Қәдирди Тилемистің еске түсируі хәм Қалийланың ауын урлаған ұақытлары яки приемдағы тасаланып жүрип ушырасқаны болмаса, Қәдирдің ұақыясы өз алдына бир гүррің сыяқлы... Бул образдың өзгешелик характерлиги шығармадан жеке алып қарағанда ғана орынлы, ал шығармада тутас алып қарағанда хәтте илажсыз, байланыспаған өз алдына бир ұақыя»¹.

Ғақыйқатында, Қәдир ұақыясы романның ұақыялары менен байланыссы, бир жағынан урда-тут мийнет етип атырған ғарры-жаслар, ҳаял-қызлар, Ғатанның азатлығы ушын арпалыс мийнет, екінши жақтан қопалықтан шығып, көзге түсиуге қорқып, жабайыларша өмир кеширип атырған сатқынның хәрекети бир-бирине диаметрналь қарама-қарсы қойылып сүүретленип атырса, ол байланыссы емес пе?

Роман бойынша И. Сағитовтың рецензиясынан Қәдир образына байланыссы пикирлерин келтирип өтиу орынлы. Өйткени усы образ бойынша бизің критиклеримиз бир-бири менен пикир алшақлығына ийе. Романды унамлы бағалай отырып, И. Сағитов былайша пикир билдиреди: «Гейпара образларды сүүретлеуде турмыс ҳақыйқатлығынан шетке кетип, құрғақ схемаға берілген жағдайлары да сезиледи. Бундай жағдайда автордың материалды ҳақыйқый турмыстан алмай, өз ойынан шығарып жасаған схемалық образлары инанымсыз болып шыққан... автордың гийкарғы унамсыз

¹ «Совет Қарақалпақстаны» № 222, 1969-ж.

² «Эмиудәрья» № 10, 1962-ж. 123-бетте.

образ иретінде көрсетпекши болған Қәдір образы усындай болып шыққан. Қашқын Қәдірдің үш жылға шекем жалғыз өзі жасырынып, көлдің ишінде, қамыстың арасында жатып жүриұн оқыұшыны исендире алмайды» («Әмиұдәрья», № 10, 1963, 107-бетте). Автор тап сондай-ақ, Сапардың армиядан аұылға келген соң, Жәмийла менен бирге болып аұлақ жүргендеги өз-ара қатнастары да жасалма деген жуұмақ жасайды. Биз бул пикирди қуұатлаймыз, ал Қәдір ҳаққындағы пикирлерине қосылыұға болмайды. Солай етип, Ә. Қожықбаев Қәдір уақыясы романға қатнастыз десе, И. Сағитов бул образ шынлыққа жатпайды, деп тастыйықлайды.

Роман ҳаққында, оның ишінде Қәдір образы жөпинде басқа критикалық пикирлерде (М. Нурмухамедовтан басқасы) усы бағытты қуұатлаұшылар бар. Мысалы: Г. Есемуратов 1962-жылдың шығармалары бойынша пикиринде «Ақ дәрья» романында артықмаш детальлар, бар, авторды көбирек Қашқынның тәғдири қызықтырған¹, П. Шеримбетов «Қәдір образы басқа шығармалардағы қашқынлардан пүткиллей өзгеше болыұы керек еди. Керисинше, бул образ бурылнап белгилі түсиниклеримизден алыс кете алмаған» деген жуұмақ жасады.²

«Ақ дәрья» романы ҳаққында тоқтаған критиклер ондағы райком секретарының образы жөнинде де, Жәмийла менен Жумабайдың муз үстинде ығып кетип, адасыұлары туұралы да унамсыз бақалаұға жақын пикирлер айтты. Деген менен, роман ҳаққында оның прозамыздың жетискен шығармасы деген жуұмақ басым орынды ийелейди, оның табы сыпатында орнын дурыс ашып, әдебиятқа қосылған үлес екенлигин тастыйықлайды.

Роман туұралы М. Нурмухамедовтың «Ақдәрья романы ҳаққында» деген мақаласы бир қанша толығырақ ҳәм өзине шекемги критикалық пикирлерди орынлы жуұмақтастырады. Усындай жағдайдың бурынғы әдебий критикада болмағанлығын есапқа алсақ, бул жаңалық сыпатында көзге түседі М. Нурмухамедов сол мақаласында басқа критикалық мақалаларға өз қатнасын

¹ Сол журнал, № 8, 1963-жыл.

² Сол журнал, № 8, 1963-жыл, 91-бет.

реди, олардың унамлы тәреплерине қосылады, айырымларына сын пикирин айтады. М. Нурмухамедовтың мақаласы илмий таллаудың жақсы үлгісі, онда жүдә майдалап айтса да роман туұралы есапласыұ мүмкін емес пикирлер бар. Ол Қәдир образының типичный болмаса да, өмирден алынғанлығын дәлиллейди. И. Сағитов, Ә. Қожықбаев, Г. Есемуратов, П. Шеримбетовлардың Қәдир туұралы пикирине қосылмайды, олардың пикирлериниң үстиртинлигин айтып, бул жөнинде автордың жетискенлигин мойынлайды. Сондай-ақ Тилеұмураттың образы жөнинде айтқан Қ. Мақсетовтың пикирине берген баҳасы да орынлы көринеди. Қ. Мақсетовтың мақаласында мынандай пикирлер бар еди: «Мениңше шығармадағы Тилеұмураттың образы кеуил аударарлық болып шықпаған. Урыс дәуириндеги жекке адамға сыйыныұлық ақыбетинен пайда болған бағы бир унамсыз керийлер ашылмаған бул дәуирде уауыма партиялық басшылықтың дурис бағдарда жүргизилгенлигин мойынлау менен қатар, айырым голхоз басшыларының менменликке берилуиңиң бир себеби жекке адамға сыйыныұшылықтың думпум болғанлығын ескерте кетиу жөн болар еди. Жоқарыдан баслап, төменге шекем барлық басшылар романда Сүмбидей болып шыға берген»¹.

Буған М. Нурмухамедов жақсы жууап береді; «Жазыушы романда жекке адамға сыйыныұшылықты әшкаралауды мақсет етип қоймаған... Жақсы партия хызметкерлери жекке адамға сыйыныу дәуиринде де болды».

Сөйтип «Ақ дәрья» романын баҳалауда әдебият критикасы жақсы нәтийжеге еристи, рус дәуирин сүуретлейтуғын прозаның ири шығармасы екенлигин дәлилледі.

Тилекке қарсы бир шығарма ҳаққында бир нешше пикир уйымластыруу, бир шығарма туұралы пикирлердиң таласына қатнасыу соңғы жыллардағы критикада оғада аз көринип атыр.

Биз жоқарыда әдебият критикасында жанрлық жиклениушиликти айтқан едик, сол айтқандай-ақ М. Нурмухамедов көбирек проза тарауындағы критиканы рауажландырып киятыр. Оның сындағы проза бойын-

¹ «Совет Қарақалпақстаны», № 196, 1963-жыл.

ша байқаулары автордың усы жанрдың пайда болуу хәм раўажланыу процессине арналған көлемли изертлеулерине алып келгенлиги сөзсиз. Автор ушын тән нәрсе, критикалық пикир менен изертлеушилик пикирди ушластырып барыушылық, көп орынларда билимпазға тән салдамлылық пенен жуўмақ жасаушылық деп қарауға болады. Оның «Балықшының қызы».¹ «Әмиўдарья бойында романы»,² «Өсербай Хожаниязовтың гүрриңлери»,³ «Үстиртти бағындырыушылар ҳақында повесть»,⁴ «Хәзирги заман қарақалпақ очерклерин»,⁵ «Сейдан ғаррының геўишинде» шеберлик мәселеси»,⁶ «Хәзирги қарақалпақ прозасының гейпара актуўаль проблемалары»⁷ атлы мақалалары өзиниң көтерген мәселелери менен бағалы, буларда хәзирги прозамыздың раўажланыуының бағдары сөз етиледи, ҳәр бир жазыушының почерки ашып бериледи.

Әлбетте, сыншының жазғанларының бәри де оқыушы, жазыушы тәрәпинен талғаусыз қабыл етилсе бермейди. Бирақта тәўир-ақ жазылды, деген критикалық мақалаларда асыра мақтау, теманың характерине қарап көтермелеу ямаса жазыушы дәрәтпесиниң роман ямаса повесть болғаны ушын ғана унамлы деп есаплау, ҳәттеки көркемлик өзгешеликлерин аша алмаушылықлар да ушырасып қалады. Т. Қайыпбергеновтың «Соңғы хұжим» романы ҳақында жазылған Н. Худайбергеновтың «Гүреслерде туўылған женис»⁸, С. Абдуллаевтың «Коллективлестирю дәўириниң картинасы»¹⁰ мақалаларында тек бир жөнәкей мақтау ғана бар. С. Абдуллаевтың мақаласынан Давыдовтың образының тәсиринде («Ашылған тың») Жийемураттың образы дәрәди,—деген үстиртин жуўмақ шығады. «Ашылған тың» романы менен салыстыра келип, ол мынадай пикирге келеди: «Соңғы хұжим» романында бул жағдай Қарақалпақстан жағдайына байланыслы молла-

¹ «Әмударья», №8, 1961-жыл

² Сол журнал, №11, 1962-жыл.

³ Сол журнал, №3, 1963-жыл.

⁴ Сол журнал, №8, 1964-жыл.

⁵ Сол журнал, №1, 1965-жыл.

⁶ Сол журнал, №4, 1966-жыл.

⁷ Сол журнал, №10, 1970-жыл.

⁸ «Жас Ленинши», 21-март 1961-жыл

⁹ «Әмиўдарья», №5, 1961-жыл.

¹⁰ Сонда, 123-бет.

ийшанлардың айырым қастыянлық хәрекетлери иретинде тар рамкада көрсетилген».¹

Критик бул жерде романда шешиўши орын ийеленген унамсыз қаҳарман Жәлменди есапқа алмаған, ол «Совет» активи болып жасырынған белгили баспашы емес пе? Романдағы молла-ийшанларды өзине қаратып, зирилдетип қойған да сол Жәлменди екенлиги белгили. Сонлықтан да буны тек тар рамкадағы «Молла-ийшанлардың қастыянлығы» деп түснндириў бир жақлы болар еди.

Усындай бир жақлама түснндириў Н. Худайбергеновтың «Қарақалпақ қызының тәғдири» деген «Қарақалпақ қызы» романына арналған мақаласында да ушырасады. Т. Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ қызы» романында табысын тәмийинлеген баслы стимуллардың биринде «рус хәм басқа да туўысқан әдебиятлардан үйренгенлигинен көреди. Булайынша ҳәр бир жазыўшының табысын басқа әдебияттаи излеў бир жақлы түснндириўден басқа ҳеш нәрсе емес. Сондай-ақ мақаланың авторы романның өзиншеллигин надурис ашады, «әпиўайы қарақалпақ қызының жүрегинде туўылған наразылықлардың тийкары есапланған турмыслық фактларды тиккелей сүўретлеў менен көбирек шугылланады... Соның ушында «Қарақалпақ қызында» психологизмнің аз емес, ал күшлилигин М. Нурмухамедов, бизинше дурис көрсете билген, ол «Қарақалпақ қызында» жазыўшының өз қаҳарманларының ишки дүньясын ашып бернўге болған умтылыўын көреди. Сөйтип, жазыўшы өз қаҳарманларының ой-пикирлери менен сезимлерине терең кирип барыўы, сүўретлеўдин психологизми, адам турмысының шийеленискен хәдийселерин ҳақыйқатлық пенен сүўретлеўи, адамның жекке турмысы менен жәмийетлик ўақыялардың арасындағы өз-ара байланысты шеберлик пенен көрсетиўи жағынан ҳәзирги қарақалпақ әдебиятында биринши орындарда туратуғынлығын көрсеткен еди».³

«Қарақалпақ қызы» романы ҳаққында Қ. Мақсатовтың пикирлери өз жаңалығы менен дыққатқа ылайық.⁴ Автор «Қарақалпақ қызы» дәўир өзгерислерин

1 Сонда.

2 «Совет Қарақалпақстаны», №256, 1961-жыл.

3 Сол газетада.

4 «Әмиўдәрәя», № 10, 1970-жыл.

хәр тәрәплеме қамтыуы жағынан, соған байланысly өзгериске ушырап отырыуын көрсетиу менен, қысқасы адамлардың хәр қыйлы образларының сапа жағынан белгилл бир уақыт хәм адам тәғдириң сүүретлеуи менен реалистлик роман дәрежесине көтерилген¹ деп тастыйықлайды. Соның менен бирге мақалада жазыушының творчестволық жеңиси хәққында байқаған орынлары да кеуилге қонымлы. Сәнемниң Зәрипбайдың үйинен қууылып, далада қалыуын сүүретлейтуғын картиналар, тағы да Жумагулдиң өз өмирине наразы болып, үкнге таслап өлмекши болыуы, оның монологи китаптың ең жақсы орынларынан екенлигин Қ. Мақсетов дурыс ашады.

Мақала авторының таллау усыллары әдеуир жетискен формаға ийе, ол шығармаға характерли моментлерди тауып, соған байланысly пикир жүритеди, улыу ма бақалаудан жырақ. «Уақыяны сүүретлеудеги жетискенлик сомда, деп жазады автор,—уақыя бир тәрәплеме сүүретленбестен, қоспалы хәр тәрәплеме сүүретленип, уақыяға қатнасыушылардың көз қарасы хәр қыйлыша бериледи де, олар китапта өз билдигинше хәрекет етеди. Автор геройларды өзине ғәрезли етиу, оларды белгилл бир штампқа айландыруу, зорлап сөйлетиу гезлеспейди. Турмыс хәқыйқатлығын қалай болса солай реалистлик усыл менен сүүретлеу автордың уақыяны баянлаудағы тийкарғы критериясы болған. Жазыушы өзиниң китабындағы досына да, душпанына да тең қарайды, оларды уақыя, уақыт өлшеми менен сүүретлейди. Хәқыйқатлықты—әдалатсызлық үстинен адамлар қыялында суд етеди. Мине, жазыушы усы суд кимниң хәқ, кимниң қара екенин өзи айырады да, жазыушы оны баянлаушы болып қала береди.²

Критикалық пикирде таллаудың дурыс принциплери бар, көркем шығарманың өзегине терең сиңип оны түсиниу бар.

Қабыл Мақсетов өзиниң «Қарақалпақ қызы» романына жазған мақаласында оны жақсы таллайды, бирәқ романның өзіншелиги сыпатында ол «романда уақыя жақсы сүүретлениу менен жекке адамның тәғдири

¹ Сонда, 125-бет.

² Сонда, 125-бет.

Уақыя менен араласып, уақыя адамнан гөре басым келеди. Сонлықтан романның усы характерли белгисин есапқа алып, оны шәртли түрде уақыясы басым сүүретленген романлар қатарына жатқарыуға болар еди,¹ —деп жазады. Әлбетте, романға берилген бул баға менен де келисиўге болмайды, өйткени, адам тәғдиринен тысқары роман жоқ, оның үстине, —«уақыясы басым, емес» роман деп бөлиўдиң өзи де түспискиз.

«Қарақалпақ қызы» романы ҳаққында жазылған критикалық мақалалардың арасында әдебиятшы Қ. Камаловтың «Жағымлы қосық»² репензиясы дыққат аўдарады. Егерде роман бойынша 445 хат келген болса, соның себеплери усы мақалада дурысырақ түсиндирилген. Автор ҳаял-қызлар тәғдири сүүретленген советлик түрк тиллес әдебиятлардағы образлар менен салыстыра отырып, қарақалпақ жазыушысының өзиншелигин ашыуға умтылады. Жумагүл хә дегенде азатлық самалының жағымлы есиўине түсине алмай, отын сатып күн көрип, тәғдириң айдаўында жүриңкирейди. Себеби, туўылғанынан баслап, ер жеткенине шекемги оның санасына уялаған феодаллық дәстүрлер Жумагүлге бирден жаңалықтың тәрепине өтиўге мүмкинлик бермеўи жүдә тәбийғый, кейин этираптағы болып атырған социалистлик өмирдиң табыслары мәдений революцияның аўылға аяқ басыуы оны кем-кемнен жаңа өмирдиң жағымлы қуяшының нурына бөленуў мүмкинлигин береді. Ал, ески мақсетлериниң бәринен бас тартып, жаңа өмир жолын баслап оқыуға кетеди... Тарийхый шынлықтың раўажланыўының логикасы менен тығыз бирликте Жумагүлдиң психологиясының революциясы инанымлы ашылады».³

Солай етип, «Қарақалпақ қызы» романы Советлик түрк тиллес халықлар әдебиятында Октябрь социалистлик өмирди дүзиўге қатнасқан ҳаял-қызлардың типик ўәкили Жумагүлдиң жеке басының тамамланған образын жасаған биринши шығарма болды. Сонлықтан ол жағымлы қосықтай әлемге тез тарап атыр». Мақала өзиниң ықшамлық пенен пикирди конкрет бе-

1 «Әмиўдәрья», №3, 1964-жыл

2 «Совет Қарақалпақстаны», №59, 1978-жыл.

3 Сонда.

риуи арқалы тәсирли оқылады, көркем шығарманың мәнісине терең түсиниушилиги менен характерли.

Проза тарауында белгили орын ийелеген айырым шығармалар, әлбетте пикир таласын туұдырды. Бул талас пикирлер жақсы шыққан шығармаға хәр қырынан қарап баға береді, оның өзінлик орнын ашыуға хәр түрли өлшем, талап қойу көз қарасынан шығады. Усы жағынан С. Аллияровтың «Қарақалпақ қызы» романы бойынша жазылған «Өмирге қуштарлық»¹ мақаласы оқыушыда унамлы сезим туұдыратуғыны сөзсиз.

Романдағы Турымбет тәрепинен ылақтырып жиберилген ериктиң шаңғалағы, оның белгили ўақыттан кейин тырнақтай аппақ бир тамырдан ийилип жерди түртип шығыуы, соң әллен ўақыттан кейин нәлшеге айланыуы ҳақыйқатында символикалық сыпатқа ийе. Ал, үйден ылақтырып тасланған (усы мәниде) Жумагүл хәм оның анасы Сәнем арасында қандайда бир унамлылық барлығы байқалады. Критик усы символикалық салыстырыу арқалы романның образларының өсиу жолын дурыс ашыуға ерискен, бизиңше, автор жазыушының тийкарғы идеясын жақсы аңғарған. «Нәлшениң раўажланыу процессин билиу ушын, дәслепки шығармадағы орайлық фигуралар менен жақын танысып алыудың» кереклигине тоқтайды.

«Жүдеу аттан тай жақсы». минсең шаршамайды, шапсаң көнилиц бәржай»—дейди Зәрипбай. Зәрипбайдың усы пикирине байланыслы оның мазмунын ашыуға өтеди, Жумагүлдиң өсиу жолын түсиндиргенде де оны өскен ортасы менен, өмирден билип көргенине байланыслы қарастырады, сөйтип хәр бир образдың турмысқа байланыслы жағына итибар береді. Улыўма коллективтиң таллау усылындағы бир унамлы нәрсе автордың негиз идеясының тауып алып, соны турмысқа сәйкес раўажландырыудан ибарат. Критиктиң Жумагүл, Турымбет, Дүйсенбай, образларын таллауы да исенимли, кеуилге қонымлы, ол бийик талап турғысынан қарап, талантлы жазыушының өз алдына қойған творчестволық проблемасын қалай критик оның элементлерин шашыратып алмай, дурыс шешкенлигин көрсете алған. Шығарманы таллағанда критик оның элементлерин шашыратып алмай, дурыс меңгере билиу талап етиледі. Ол

¹ «Әмиудәрья», № 4, 1964-жыл.

ушын авторлық идеяны аңғара билиў керек, тек усындай жағдайда ғана жазыўшының идеясының көлеңкесинде қалып қоймай, еркин пикир жүритиў мүмкин. С. Аллияровтың мақаласы усындай, шығарманы терең билип, сезиниў ҳәм оған сүйиўшилик пенен жазылған.

Султамурат Аллияровтың «Хўждан шақырады»¹ мақаласыда шығарманы жетерли түсиндириўге жәрдем ететугын рецензия. Бул С. Салиевтиң «Көрўан мәнзилге гөзлер» повести ҳаққында жазылған. Белгилеп өтетугын нәрсе С. Салиев прозамызда өз темасы, өз жанры бар жазыўшы, ол ҳәзирги рабочийлар турмысына тереңрек араласып жүр. Жазыўшыға тән нәрсе—оның шийеленискен терең өмирлик конфликтлер таба билиўшилиги деп қараўға болады. Мақалада баслы образлардың жасалыўындағы жетискенликлерди ашыўы да исенимли, ал кемшилиги сыпатында Базарбайдың образының ақырына шекем апарылмай қалғанлығын көрсетиўи де орынлы. Мақаланың стилде жоқарыдағы «Өмирге қуштарлық» сыяқлы тартымлы. Булар критика тараўындағы автордың өзіншелік жолы, почерки бар екенлигин көрсетип қоймастан, оның таллаў усылының жазыўшыға, оқыўшыға да пайдалы екенлигин аңлатады.

Х. Сейтовтың прозалық шығармалары ҳаққында жазылған пикирлерге қысқаша тоқталыў керек болады. Өйткени, оның «Агроном—председатель» шығармасы бирден-ақ унамсыз шығарма сыпатында тилге алынды, ҳәттеки, оның оригиналь дәретпе емеслиги көрсетилди. Асығыслық пенен басылып шыққан китап соң «Машақатлы бахыт» деген ат пенен роман болып усынылды. Ҳақыйқатында да романның тәғдири машақатлы көринди. Әдебиятшы Қ. Камалов өзиниң журналда дағазаланған рецензиясында² бул шығарманы тийкарынан унамсыз деген жуўмаққа келеди.

Романның қарақалпақша нусқасы бойынша критикалық пикири дурыс, айтқанлары дәлиллі. Ең алды менен романның бас қаҳарманы Абат—күтә тартыншақ, қәўипшил, жалтақ, өз-өзинен сескенгиш адам болып

¹ «Әмиўдәрья» №4 1971-жыл.

² «Әмиўдәрья» №3, 1960.

шыққан, хәттеки, сүйген қызы менен сөйлесіудің де жөнін таба алмайды. өзі үлкен басшы болығына қарамастан, колхозшылардың алдында да албырақлай береді. Ал, Айнахан шала исленген образ, оған қарақалпақ қызларында болмайтуғын минез-қулықтар жапсырылған Бир-бирин сүйіуші жаслар араларына дәнекер болыушы адамлардың жәрдемине ғана сүйенеді. Жазыушының шығармаға топлаған конфликтін сайыз, үстиртин. Романның аты «Машақатлы бахыт» деп қойылған менен де шығарманың басынан аяғына шекем қандай бахыт машақатлы екенлігін түсинип болмайды. Романның атына мазмуны толық жууап бермейді.¹

Х. Сейтовтың «Хәуірли самал» романы бул жағынан жазыушының әдеуір изленгенлігін таныта алатуғын дөретпе деуіге болады. Бул хәққында әдебиатшыларымыздың пикирлери бир жерден шығып атыр. 20-30 жыллардағы қатаң класслық гүрес инанымлы берилгенлігі, Хожанның гүресшең болып жетилисіу жолларының дәуір менен сәйкеслігі, Турдымурат сыяқлы жауыз типинің жасалыуы бул шығарманы тема хәм ұақыя жағынан «Қарақалпақ қызы» романы менен жақынластырады. Әдебиатшы С. Аллияровтың усы роман хәққындағы мақаласы көбирек көтермелеуші сөзлерге жақын болса да, буны жазыушының творчестволық табысы деп бақалаған.²

Прозаның көлемлі формасы болған айырым романлар тууралы атап айтқанда, «Беруний», «Әжинияз» шығармалары бойынша К. Худайбергеновтың «Берунийди сүйип», Әжинияз хәққында ойлар»³ сыяқлы мақалалары авторлардың тәжірийбелілігіне қарамастан сол шығармаларды бийкарлау характерине ийе, буларда субъективизм басым, дәлил жеткиликсиз.

Әдебий критика тарауында әдеуір тәжірийбеге ийе К. Худайбергеновтың «Әжинияз» романы хәққындағы пикирине де қосылу мүмкин емес.⁴ Жоқарыда айтқан субъективизмнің зыянлы жағы усы мақалада бар. Бул романның жетискенліклери де, кемшиликлери де бар.

¹ Сонда. 90-91-бетлер.

² Сол журнал, №10, 1965-жыл.

³ «Әмиударья», №8, 1969-жыл.

⁴ Сол журнал, №10, 1970-жыл.

Бирақ автор дәуірдің шынлығын ашып бере алды. Халықтың үрп-әдетін шебер биледи, оқыушының ядында қаларлық образлар жасады, романның бундай түрі қарақалпақ әдебиятының биринши тәжірийбеси еди. Шығармадағы Әжинияз образының еле де жетилисн-үй, Есенгелди образын бурмалаудың иретсизлиги көпшилк әдебиятшылар тәрепинен дурыс көрсетилди. М. Нурмухамедов, И. Сағитов, Т. Мәмбетниязовлардын пикирлери унамлы сыпатқа ийе.

Қарақалпақ әдебиятшыларының «Әжинияз» романы ҳаққында объектив пикирлерин қайтадан айтып шығуды мақсет етпей-ақ К. Худайбергеновтың пикирлериниң дәлилсизлигин көрсетиу ушын қысқаша келтирип өтиуге мәжбүр екенлигимизди айтпақшыман.

«Автор ески аўылдың турмысын жақсы биледи, хәрқыйлы адам типлерин шебер сүүретлейди...» Автор тәрепинен шебер сүүретленген образлардың бири Есенгелди образы деуге болады.. «Әжинияз» романындағы автордың ең үлкен жетискенлиги оның тил байлығында... Романды оқығанда халқымыздың тили қандай бай хәм қандай әжайып сулыу, өткир екенлигин айқын көремиз. ...шығармадағы хәр бир персонаждың өзине тән индивидуаллық тил өзіншелклерин шебер сақланған», дейди И. Сағитов.²

М. Нурмухамедов қарақалпақ жазыушыларының VI съездинде (1970), прозаға арналған арнаулы шолуында (1970) қарақалпақ прозасының әһмийетли мәселелерине кең тоқталып, «Әжинияз» романы ҳаққында мынадай жуўмақ жасады: «Әжинияз» романының қунлылығы мынада: автор өзи сүүретлеген дәуірдеги адамлардың турмысын, жүрис-турысын, үрп-әдетлерин оғада жақсы биледи. Уақытты сезгиш, образлы хәм нағыз халық тилин биледи, ал романның сюжети исенимли, избе-излик пенен берилген, ал пейзажға келсек, К. Султанов өзиниң тәбиятты сүүретлеу хәм жанландыру шеберлиги менен бәрхама көзге түсип княтыр. Мысалы, суў-қабақтың әжайып образын умытыу қыйын: қыз сүйген жигити менен косылып кеткенде суў қабақты алып, түнде дәрьяның жағасына барады, жағада қалған суў қабақ бауырман жеңге сыяқлы

¹ «Советская Каракалпакия», март, 1968-г.

² «Совет Қарақалпақстаны» 10-июль, 1968-жыл.

ашықлардын алыслап баратырған қайығының изинен узак қарап турды».¹

Көрип отырмыз, еки автор да «Әжинияз» романын улыўма дурыс бақалаған, бирақ романның бир қатар кемшилиқлерин жасырмаған, романды характерлеп турған ондағы гейпара кемшиликлер емес, ал оның улыўма жөнелиси, идеялық бағдары, сәтли табылған детальлар, адам характери менен типлер екенлигин көрсетти.

К. Худайбергеновтың мақаласы жоқарыдағы әдебиятшылардың пикирлерине пүткиллей қарама-қарсы хәм бастан-аяқ романды бийкарлаўға қурылған. Өкипши жағы сонда, автор жазыўшының гейпара образлы ойларын надурис түсндреди. Мысалы, романдағы мына қатарларды автор пүткиллей надурис деп есаплайды: «Аласат хабаршысындай таң самалының дәслепки бир епкини менен көлдің қамыслары дир-дир қалтырап, силкинип, дүркиресип шуўласа қалды»². Түсинген адамға бул тәсирли қатарлар. Мына орынларға нәзер аударайық: «Жас баланың даўысы көкирегинен қаплығып шығып, дәслеп қалтырап турды да, сонынан жипектей суўдырлап толқынлана берди. Сөзди нақма-нақ айтып, дәсте-дәсте етип төкти. Күшншек даўыс емес, хош ҳаўаз лапыз. Басларда, ҳәўижге шығарды. қайтарда даўыс тоқсан ырғақ пенен қубылып, суудыраған нағыс салып баратыр ҳәр толқыны жүректи қытықлап, кеўилге мың ләззет береди. Құрғақ жел даўыс емес. Уяң сес емес. Ал қулаққа сыпайы тийетуғын, жүйкенди қытықлайтуғын, бойынды сергекситетуғын эжайып бир даўыс! Ынтықтырады, елжиретип, сыйқырлайды. Жолдың еки бойы қоныраўдай сынғырлаған даўысқа ұйысып турғандай қалғыған. Маўжырап отырғандай көл қуслары да жым-жырт. Самал да силтидей тынды. Таўмурат елтип киятыр. Үйинде жазылысып айта алмай, иш қыста болып жүрген хош ҳаўаз бала да бүгин бир шерин тарқатып, қумары басылғандай, даўысын кем-кемнен бәленіке көтереди.

Таўмурат балада қанасына сыймай баратырған әлде кандай өнер бар-аў деп шамалайды, бирақ ол не өнер! Не күш!.. Жұртты силтидей тындырған шайырлық па?

¹ «Әмиўдәрья» №10, 1970-жыл.

² «Әмиўдәрья» №8, 1969-жыл.

Талай қулақты инкар қылған қыссаханлық па? Ингенди бозлатқан сазенделик пе? Көшкен кәрұанды қайырған жырау ма? Толты айырған шешен бе? Хош қауазлы, қатықулақ баланың келешек тәғдирі, қандай болар екен?... Если жигит Таўмураттың да қыялы узақты шарлап киятыр.¹

Мақаланың авторы усы узын, бирақ, жанға жағымды контекстен «ынтықтырады, елжиретеди, сыйқырлайды» деген үш биргелкили сөзди алып, булар хабарлау дәрежесинде қалып, психологиялық тербениўди терең бере алмайды, деген жуўмаққа келеди. Ҳақыйқатында критиктиң үзип алған жаңағы үш сөзи усы контекстте, ал контекстте ҳақыйқат психологиялық сүүретлеўдиң жақсы үлгиси бар десек, бул соның ези.

Критиктиң жарамсыз деп таўып, унатпаған орындары романның ең жақсы, тилге тирек ететуғын жерлери, неге екенлиги белгисиз, автор өзиниң бир жақсы пикирине исенип, оларды бийкарлаўға умтыла береді. Рецензияның кейнинде критик жазыўшының позициясына гүман келтиреді, басқа майда-шүйде болса, тоқталмай-ақ қойыў мүмкин еди, ал жазыўшылық позиция ҳаққында болғанлықтан оған иркилмеў мүмкин емес.

Жазыўшының позициясының гүмилжи, гүманлы екенлигине критиктиң келтирген мысалын қарайық: «Сондай гәп бала. Қарақалпақ бирде қорықпаса, бирде малға қызбаса кыз бермейди. Қыз бул күнде базардағы мал менен бирдей. Саўдасы пйтсе, жетегинде кетебереді.² Бул Халмурат байдың өзиниң шабарманы Муширипке айтып отырған гәпи.

Усы гәптиң ийеси Халмурат байдың ким екенлиги жазыўшы тәрәпинен шебер алып берилген. Бул орындарда жазыўшының тутқан позициясы ап-айкын, ол Халмурат байдың ишки дүньясын сүүретлеген. Жазыўшы тәрәпинен оған берилген мына минезлеменн алып қарайық.

«Ол Муширипке:

— Олай деме. Усы мәртебен бир нашарға емес, бир аўылға дады мәмиле айтады. Соннан айбынбайтуғын шаңырақ жоқ. Қалың малың болмаса, қамшы айбатың

¹ К. Султанов. «Әжинияз» 80—81-бетлер.

² Сонда, 48-бетте.

бар. Бір гедейди салғырттан құтқарсаң, бір қызы емес, екі қызын береді... Мәселен, мениң үш қатыным бар, хеш қайсысы маған ахыұ-зар болып тийген жоқ. Бірінші мына бәйбіше үйге келип, бетін ашқанша жүзін көргенім жоқ. Ғаррылар малға жығып алды. екінші — ана тоқалды баяғы ашлық жылы бір батпан тарыға сатып алдым. Үшінші — мынау келіним еді, байы өлген соң шариятқа көндіріп, арбаға байлап әкелдім... Жақында ана молла ағаға барып кітап аштырып едім, ол киісі: «Мүтәж мәминге төрт қатынға шекем неке түседі деп рәуият тапты. Енді тағы біреуін қарастырып жүрмен деп ғарқылдап күлді».¹ Сөйтін, бұл келтірген мысалдарда жазыушы позициясының гумиліжн емес, ал анықлығын ғана көріуге болады.

Критик өзінің пикирін жуу мақлап, роман туұралы үзілді-кесілді мынадай дейді: «Қ. Султановтың «Әжинияз» деп аталған романы турмыслық үлкен идеяларды беріуші характерлердің болмауынан (?), турмыслық баслы қарама-қарсылықларды көркем сәулелендіріуден шетте болғанлықтан (?) роман жанрының талабына пүткіллей жууап бермейді. Баслы образ есапланған Әжинияздың өзі бұл материалда қаншеллі шала, еле образ дәрежесіне көтеріліуден аулақ екенлігін көркі: «Әжинияз» деп аталған бұл материалды (?) есіп баратырған әдебиятымыздың ингилиги, жазыушының творчестволық өспіуі көз-қарасынан усындай объектив (?) анализ жасау дұрыс деп есаплаймыз».²

Еле пиппей атырған шығарма жөнінде бунындай хұким шығаруу мәдениятлы критика үшін орынсызлау көринеңди, критиктің аузынан шыққан сөздің бәрін дұрыс деп қабыл ете беріу мүмкін емеслігін көринеңди, дұрысырағы, жазылған сын-пикирлер романды нылқырт етіп жоққа шығаруу емес, ал буннан сонғы бөлімлерін де тереңлестіріу, толықтырыу миннетін қойууы дұрыс болууы керек.

Қ. Худайбергеновтың екінші бір мақаласындағы ушырасқан унамсыз моментті Ж. Нарымбетов дұрыс байқаған. Мәселе оның «Дәуір талабы хәм жаслар-прозасы»³ деген мақаласына байланыслы көтерілді.

¹ Сонда, 48-бетте.

¹ «Әмиўдәрья» № 8, 1969-жыл.

³ «Жас Ленинші» 1979-жыл, июнь.

Ж. Нарымбетов сол мақаладан мынадай мысал келтиреді: «Жазыушының қақарманы әдебиат ушын пүткиллей жаңа тип болыуы керек. Егер қақарман биз бурын еситкен яки билген шығармадағы персонажларға усап кетсе болды, дәл өзи болыуы шәрт емес, ол әдебий дәретпе бола алмайды, схемаға айланады, еликлеудин нәтийжеси болып қалады».¹

К. Худайбергеновтың усы бир жақлама, қәте шкирин таллап, Ж. Нарымбетов буның пүткиллей надурис екенлигин дәлиллейди. «Әдебиатқа бундай деп талап қойыуға болмайды. Ондай болғанда биз дүнья әдебиятының тарийхындағы ири фигуралар болған Низами, Жамий хәм Наўайылардын творчестволық оригиналлығына шек келтириуге мәжбүр боламыз... Онда биз М. Шолоховтың изин ала коллективлестириу темасына роман жазған көплеген басқа миллет жазыушыларының творчествосында тек еликлеушиликти көриуге мәжбүр боламыз. Себеби, олардың ауыл хожалығын коллективлестириу тууралы жазған шығармаларында сәўлеленген проблемалар, конфликтлер, ситуациялар хәм персонажлар бирин-бири дәл өзиндей болмаса да еске түсиреди. Солай етип, биз ақыр-аяғында әдебиаттың дәўирдин руўхына, турмысқа садықлығын бийкарлауға, әдебиатлар байланысының пайдалы ролин бийкарлауға шамаласып-ақ қаламыз».

Ғақыйқатында да жазыушыдан булайынша талап етну мүмкин емес, творчествода үйрену мүмкин, бирақ ҳәр бир талант өз жолы менен кетиуи тиис.

Проза тараўындағы ири дәретпелер, әлбетте, критиканың дыққат орайында турды. Соңғы жыллары дәреген «Қарақалпақ қызы», «Қарақалпақ дәстаны» сыяқлы сүйекли шығармалар, сөзсиз, бизиң прозамызды союзлық масштабта танытууда мүмкиншилик берди. Бул романлар ҳаққында улыума союзлық әдебий критикада унамлы пикирлер аз емес. «Правда», «Литературная газета», «Литературная обозрение», «Вопросы литературы» сыяқлы орайлық баспа сөз бетинде соңғы жыллары Т. Қайыпбергеновтың романлары улыума союзлық әдебиаттың, атап айтқанда тарийхий романның жетискенлиги сыпатында бақаланыуы атап өтиуге

¹ Ж. Нарымбетов. «Жаңа эстетикалық шеклерге қарай Нөкис, 1985-жыл, 20-бет.

туратуғын белгили факт. К. Яшиниң «Қайыпбергенев хәм оның «Қарақалпақ қызы» романы ҳаққында»¹ З. Кедринаның «Октябрьдиң жолы менен»,² И. Суровцевтиң «Тарийхий роман ҳаққында заметкалар»,³ В. Оскоцкийдиң «Тарийх пенен тәрбиялау»,⁴ Ю. Карасевтиң «Халық тәғдирлери»⁵ мақалалары Т. Қайыпбергеневтиң тарийхий романлары жазыушының творчестволық жетискенлиги сыпатында улыўма союзлық талап пенен баҳаланғанлығын көремиз. Қарақалпақ, өзбек әдебиетшыларының мақалаларында басылып шыққан изертлеўлеринде бул ромаңлар анағурлым кеңирек хәм хәр тәрәплеме сөз болып атыр. М. Нурмухамедовтың «Хәзирги қарақалпақ прозасының гейпара актуал мәселелери»,⁶ З. Насруллаевтың «Асыўлар алды»,⁷ С. Баҳадырованың «Маманбий эпсанасы», хәм «Бахытсызлар романлары ҳаққында»,⁸ С. Аллияровтың «Жылнаманың әжайып бети»,⁹ Қ. Камаловтың «Кәрўан басы»,¹⁰ «Жағымлы қосық»¹¹ мақалаларын көзден өткерий жеткилики. Усылар менен бир қатарда С. Баҳадырованың «Роман хәм дәўир» (1978), Қ. Султановтың «Т. Қайыпбергеневтиң прозасы» (1979) монографиялық изертлеўлеринде бул шығармаларға үлкен кеўил бөлинген.

Егерде хәзирги әдебиет илиминде, критикасында көп талқыға түсип, түснндирилип атырған, көпшиликтиң дыққатын аўдарып атырған қандай проблема деп сораў қойылса, буған бул бүгинги романның раўажлануў тенденциясы деп жуўап берийге болады. Буған таңлануўға да болмайды, себеби, көп миллетли совет әдебиятында айрықша Орта Азия хәм Қазақстан әдебиетларында романның қәлиплесиўи, кең раўажланған салмақлы жанрға айналыўы ызыамлы қубылыс болып атыр. Бул ызыамлылық сонда, романның пайда болуўы хәм жетилисиўиниң белгиси ол әдебиеттиң толысыўы-

1 «Советская Каракалпакия» № 47, 1977-г.

2 Сол газета, 29-июль 1977-ж.

3 «Правда», 8-май, 1984-г.

4 «Правда», 16-сентябрь, 1979-г.

5 Советская Каракалпакия», №106. 1983-г.

6 «Әмиўдәрья», № 10. 1970-ж.

7 «Советская Каракалпакия», №10, 1978-г.

8 «Совет Қарақалпақстаны», 9-январь, 1976-жыл.

9 «Советская Каракалпакия», сентябрь, 1980-г.

10 «Совет Қарақалпақстаны», № 171, 1978-ж.

11 Сол газета, № 59, 1978-ж.

Қарақалпақ әдебиятындағы тарихый роман тақырып жерде пайда болған негізсіз құбылыс емес. Орта Азия хәм Қазақстан халықтарының Совет әдебиятында тарихый романның пайда болуын сөз еткенде биз сол халықлардың узақ дәуірлердеги әдебиетларындағы тарихый-документаль шынлықты сүүретлеудин кең орын алғанлығын ядтан шығаруға ҳақымыз жоқ. Орхон-Енисей жазулары, Наўайы, Бабыр, Абай, Бердақлардың шығармаларының қәдир-қымбаты оғада әҳмийетли. Қарақалпақ әдебиятында дөреген тарихый романдар ушын булар миллий тәжірийбе сыпатына ийе болды. Бул тәжірийбе дүнъялық әдебиеттын, рус классикасының, сондай миллий әдебиетлардың тәжірийбелери менен ушласып, толысыуы хәм тарихый роман жанрының қәлиплесиўине алып келди. Туўысқан халықлар әдебиятының өз-ара байланысларының күшейип, тәсир етиўлеринин, байуларының нызамлы құбылысқа айланған ҳәзирги этапында, бир әдебиеттын жетискенлиги еккиншисинин мақтанышы болып атырған мәхәлде роман жанры кең қулаш жайып раўажланыўда.

Буған ҳәзирги қарақалпақ романының раўажланыўы жақсы мысал бола алады. «Қарақалпақ дәстаны» аты менен дөреген Т. Қайыпбергеновтың романдары көп миллетли Совет тарихый романларының бир циклин қурап, прозамыздың мәртебесин тағы да бәлентликке көтереди. Бунда қарақалпақ халқының көп жағдайларда хатқа түспей қалған, бирақ халық аузында раўият, аңыз түриндеги өтмиш тарихының көп жазушысының творчестволық қыялынан дөреген реалистлик шежиреси бар.

Тарихый роман дөретиўдин өз қыйыншылығы бар, айрықша, жазба документлер сақланбаған қарақалпақ әдебияты ушын буның қыйыншылығы оншал да көп. Маманбийдин 14-августта, 1743-жылы рус патшасы Елизавета Петровнаң сарайында болғанлығы ҳаққында документлер бар, бул болғаны. Авторлық фантазия бул кишкене ғана факти көркемлик қыял менен жанландырған.

Жазушыға сөз берейик: «ғөне китаплардың бетлерин ақтардым... жасымда тыңлаған әпсаналарым менен тарихый дәреклерди салыстырдым, егер олар алтын түймениң шашырап сынған бөлеклери шелли көринсе, отыра қала зергерлик еттим. Тек кепсерлеўши зергер

болмадым, сол алтын түйменн өз үлгисинде, заманына сай қасиетлери менен қайта соқтым, табылмай, ала-сапыран дәуір үргинінде көмиліп кеткен қыйындыларының орнын өзим толтырдым, ал табылғанларының да үйлеспегенлерин жондым, арасында таслағанларым да болды».¹

Әлбетте, кең қулашлы тарихый роман дәретінде хәр бир жазыушының өз стили, өз сөз өрнеги болады. Бірақта тарихый фактлерди жыйнау хәм жуұмақластырыуында бир-бирине жақынлық байқалмай қалмайды. Әсиресе, тарихы, жазба формада сақланбаған халқымыздың өтмиши тууралы материал жыйнағанда бул жақынлық және де айқынырақ байқалады.

Мухтар Әуезовтың тәжірийбесин көз алдымызға келтирейик: «Стадию своей работы над романом я бы пожалуй, сравнил с трудом запоздалого путника, который приходит к месту стоянки давно ушедшего каравана, находит последний тлеющий уголёк угасшего костра и хочет своим дыханием оживить, раздуть этот уголёк в яркое пламя».²

Жоқарыда келтирген еки пикир де тарихый романның өзінше қыйыншылығын дәлиллейди. «Абай жолы», «Қарақалпақ дәстаны» романлары жаңа дәуірдин бийигинен қарап өткен әсирдин көлеңкели тәреплерин бар шынлығы менен сәулендирген шығармалардың қатарынан орын алады. «Тас қаттыма, бас қаттыма?»—дейди халық. «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясы усыған жууап береді, шығармада «халқым» деп көздин жасын, жүректин қанын төккен ири тулғалар: Маман, Айдос, Ерназарлар ұзақ жасайтуғын полотнолар—образлар. Тарихый романның бунындай түрин билмеген қарақалпақ әдебияты ушын бул тулғалар образ тында үлкен жаңалық болды. Қарақалпақ әдебияты эпикалық кең қулаш жайған, тарихый толыққантық, терең мәнили проблемалық мәселе көтерген, психологиялық таллап сүўретлеудин күшлнлиги менен ажыралып туратуғын хәм буны диалектикалық көз карастан реалистлик шеберлик пенен ашып беретуғын романды

¹ «Әмиўдәрья» № 10, 1975-жылы, 16-бетте.

² Мухтар Ауезов, Мысли разных лет. Алма-Ата, 1959-г. стр. 399.

ийе болды. Журтшылық бундай кітаптан өзіннің ата-бабаларының, халқының тарихын оқиды.

Романлардың үшеуін тұтас оқып шыққанда алашапыранды өтмиш, күнлеслик, хәмелпаразлық, жауызлық, халықтың тәғдирин ойыншыққа айналдырыу, оның намысын аяқ асты етип таплау, сондай-ақ руулардың алауызлығы, бир-бири менен қырылысып қан төгиуі, екінші жақтан халықтың намысын, атын сақлау үшін хәр қандай қыйын жолды басып өткен, бірақ әрманына жете алмай, бир-бирине түсінксиз жасаған бахытсыз халықтың тәғдири барлық құрамалылығы менен оқыушының көз алдынан бирме-бир өтип атады.

Өз халқының уллылығын түсінүү ушык автор тарихтың узақ моментлерин, халықтың характерлери қәлиплескен сонындай трагедиялық дәуірлерди жанландырады. Романға тийкар болған тарихый адамлардың хәрекетин халықтың түсинигиндеги нормадан шығыу менен бирге жазыушы оларға өзінше дурьс қатнас жасайлы. Көркемлик шешим дурьс орын тапқан. Т. Қайыпбергеновтың усы тарихый романларына сүйенип, хәлиргә қарақалпақ прозасы ержеткенликти (зрелость) бастап кеширип атыр деп айтыуға болады.

Солай етип, әдебий критика Т. Қайыпбергеновтың прозалық шығармаларын бахалауда белгилі орын ийеледи. Айрықша оның соңғы жыллардағы тарихый романдары бойынша жазылған мақалаларға тоқталып өтиүди талап етеди. Өйткени, буларда критиклеримиздің пикирлери айырым принципналь мәселелерде, жазыушы бағыты менен бир жерден шығып отырған жоқ. Бірақ бул пикирлердің көпшилиги жазыушының тарихый романларының—прозаның ең үлкен жетискенлиги екенлигин бийкарлаған жоқ, оның турмыс уақыяларын көп планда сүүретлейтуғын табыс екенлигин мойынлайды. Әдебиятшылар М. Нурмухамедов, Ж. Нарымбетов, С. Бахадырова, Г. Есемуратовлардың қарақалпақ әдебияты бойынша мақалаларында жазыушының тарихый темадағы романларының жетискенлиги де, гейпара пикир таласын туўдырып жүрген моментлери де сөз болған.¹

¹ «Эмиударья», № 4, 1972-жыл, № 10, 1970-жыл, «Совет Қарақалпақтаны», 9-январь, 1970-жыл.

Ҳазирги прозамыздың танылған ўәкили Т. Қайыпбергеновтың «Маманбий эпсанасы», «Бахытсызлар», «Түсиниксизлер» романлары кең масштаблы, ўақыяларды тереңлик пенен ашып беретугын ири тулғалы шығармалар. Ол қарақалпақ әдебиятында тарийхый романға бириншилерден болып жол салды, шығарманы оқыған адам автордың көп изертленип, көп мийнет еткенлигин бирден аңғарады. Өйткени, буннан еки жүз жылдай ўақыттың жумбақлы ўақыяларын қарама-қарсылықлы ири тулғалардың образлары арқалы сәўлендириўдиң қыйынлығы белгилі. Роман туўралы қандай пикир айтылса да, автордың мийнети оқыўшылардың талабына көп орынларда жуўап беретугынлығын ҳеш ким бийкарлай алмайды. М. Қарабаевтың «Буннан 200 жыл бурын»¹ Ә. Қожықбаевтың «Тарийхый дослық эпсанасы»² А. Муртазаевтың «Өткен заман туўраты жазғанда»³ мақалалары роман туўралы толығырақ таллаў жасап, көп пикирлерди ортаға салған деп қараўға болады. Ал С. Аллияровтың «Дастан Карақалпаков»⁴ атлы рецензиялары да мазмуны жағынан жоқарыдағы мақалалар менен ушласады.

Көлшилик әдебиятшылардың пикирлеринде — Маман, Аманлық образларындағы турмыс шынлығынан шетлеўшиликтиң бар екенлиги көрсетилди, бизиңше, буларға қосылмаў мүмкин емес. Аманлықтың өзини туўған қарындасы Алмагүлге үйлениўи, Маманның зорлық пенен үйлениў туўралы пәрманы, улыўма логикалық жақтан исенимсизлиги көрсетилди. Бул орында усы пикирди биринши болып көтерген Ә. Қожықбаевтың келтирген дәлиллери исенимли. Ол былай деп жазады: «Жазыўшы бул образлар арқалы сол дәўирдеги барлық қыйыншылықларды, жаўгершиликтиң аўыр ақыбетлерин, сергизданлықты сүүретлеп бере билген... романның ақырына оның унамлы образына (Аманлықтың—А. С.) унамсыз характерлер киргизилген. Жазыўшы Аманлық пенен Алмагүлдиң бирге семья құрыўын сол дәўирдеги жаўгершиликтиң аўыр ақыбетлеринен десе де, Матяқуб шарбақшының қызы «өлди» деп айт-

¹ «Әмиўдәрья», № 4, 1969-ж.

² Сол журнал, № 10, 1969-ж.

³ Сол журнал, № 3, 1972-ж.

⁴ «Светская Карақалпакия», 15-декабрь, 1973-г.

қан сөзине исенип, Алмагүлди «өлди» деп исенгенде де бул жағдай оны арашалап қала алмайды. Хәтте, турмыста солай болған екен деп сол тұрысында әдебий материал претинде алыу да қәте».¹ Ал, бул мәселелерди критик С. Аллияровтың «өткен өмирдің социаллық әделатсызлығынан болды» деп түсіндириуи бир жақлама көринеди. Бул жерде биз жазыушының өзиниң «Советская Қарақалпақия» газетасына берген интервьюнде мына пикирлерине дыққат аударыу керек: «Есть внутренняя логика развития образа, есть главный замысел книги, который можно нарушить одним неверным поворотом событий». Бул пикири арқалы автор шығармадағы айырым қахарманларының образының логикалық рауажланыуын айтпақшы болғандай көрингени менен Аманлық образына жууап бола алмауы керек.

Жазыушының «Бахытсызлар» романы ҳаққында А. Муртазаевтың жоқарыда аталған көлемли мақаласы басылды. Бул мақалада тийкарынан, Айдос образының жасалыуындағы кемшиликлер аса айтылған. Яғный тарийхий Айдос пенен көркем образ сыпатындағы Айдостың арасындағы узаклық тууралы айтқанына қулақ аспау мүмкин емес. Ҳақыйқатында да, романда авторлық симпатия Айдос тәрепинде, булайша етпей-ақ, бул үлкен ақыллы адамның трагедиясын ашып берүүдиң өзи-ақ жеткиликли болар еди. Өз халқының тәғдирине терең үнижен, оны өз алдына ғәрезсиз жасайтуғын ханлыққа айландырыу нийетинде Айдоста алжасық бар: кимге арқа сүйеу керек?—Айдостың трагедиясы, мине усында.

«Маман бий», «Бахытсызлар» романларының этирапында қарама-қарсы пикирлердиң пайда болыуы улыуа бул шығармалардың идеясын, мазмунын, жасалған күшли образларды бийкарламаған жағдайда да ойланыуға мәжбүрлейди. «Оқыушылардың,—деп жазады академик М. Нурмухамедов.—Қайыпбергеновтың ағасын тууған қарындасына үйлендириу мәселесинде, айыплауы да дурсыс... Унамлы қахарман Аманлықтың Алмагүлге үйлениуи оқыушылар, жазыушылар ҳәм критиклер арасында қатты наразылық туудырды, өйткени, бундай қубылыс—ең жақын бауырманына үйле-

¹ «Әмиүдәрәя», № 10, 1972-жыл.

ниў—халықтың бурынғы ҳәм ҳәзирги традициясына кескин түрде қарама-қарсы келеди».¹

«Маманбий» романындағы усы көринислерди өзінше уақыттың характери менен түсіндирмекши болған әдебиятшы С. Аллияров «Бахытсызлар» романындағы гейпара моментлерди дурыс критикалайды. «Одним из недостатков романа является то, что автор наряду с изображением хороших качеств народа, увлекается излишними подробностями частных явлений. Например, ночные вылазки старика Али к юной снохе... проведение «хирургической операции» Кумар на Хивинском посланне и другие... Кроме того, в изображении действий героев почти не показывает свое авторские отношение. Образы туркмена Алламурата—безбожника, узбека Юсуфжана—шабандоза, Гулиμβета—соксанара и других людей из народа не конкретизированы, идеализированы отделение поступки самого Айдоса».²

Усы пикирлер С. Баҳадырованың мийнетлеринде детолығырақ түрінде қайталананды. Ол Г. Есемуратов, Ж. Нарымбетов, А. Муртазаев ҳәм басқалардың пикирлерине қосыла отырып, өз қатнасын анық билдирген. «Маман бий әпсанасы» ҳәм «Бахытсызлар» романлары ҳаққында³ деген мақаласында мынадай пикирлер келтирилген: «Еки романда да жазыўшының оқыўшыларды наразы етип қойған жерлерин бар. «Маманбий әпсанасы» романында Аманлық пенен Алмагүлдің тәғдирлерин, «Бахытсызлар» романындағы Әлийдин келини менен ортасындағы қолайсыз жағдайларды роман ҳаққында пикир айтыўшылардың барлығы дерлик көрсетип өтеди... Романлардың улыўма идеялық мазмунын, көркемлик қунын сөз еткенде бул кемшиликлер ҳаққында сөз етпей кетипүге болмайды».

Сонғы жыллардың даўамында роман жанрында белгилн орын ийелеген еки көлемли шығарманы айтыў орынлы. Оның бири—С. Баҳадырованың «Тәғдийр» атлы дилогиясы, екншиси Ш. Сейтовтың «Халқабад» романы болып есапланады. Әдебий критикада бул шығармалардың этирапында көплеген пикир пайда болды.

1 «Эмнүдәрья», № 10, 1970-ж. 104-бет.

2 «Советская Карақалпакия», 1976-г.

3 «Совет Қарақалпақстаны», 9-январь, 1976-ж.

Қарақалпақ жазыушыларының VIII съездинде (1980) «Тәғдiйр» романы улыўма унамлы баҳаланды хәм бир қатар критикалық ескертиўлерге ушырады. Усы съезде жасаған баянламада И. Юсупов бул шығарма туўралы оның жетискенлик тәрәпин баса көрсетти. Бирақ ондағы ўақыялардың гейпаралары бурыннан таныс сыяқлы көринеди. Тил жағынан бүгинги күнге көп жақынласады, деген жуўмаққа келди.

Роман ҳаққында толығырақ пикирди биз З. Насруллаеваның «Тәғдiйр» романы ҳаққында»¹ деген рецензиясынан ушыратамыз. Ол романды (1-китап) улыўма унамлы баҳалап, оның «творчестволық излениўлериниң нәтийжеси» екенлигин көрсетти. Соның менен бирге мақала авторының принципиаль ескертиўлери де орынлы. Ең алды менен Қалмурза образының жасалыуы жөнинде: «Ол конкрет жеке адам сыпатында тийисли дәрежеде көрсетилмеген. Автор Қалмурзаны жеке адам сыпатында индивидуаль өзгешеликлери менен көрсетиўге кең мүмкиншиликлерге ийе болған айрым көринислерде бир қанша жасалмалылық байқалады... Қалмурзаға сыртқы тәсирлер гәп болғаны менен оның ишки сезимлери байқалмайды. Бундай жағдайда ўақыя автордың еркине муўапық орынланып атырғанлығы туўралы пикир туўады... Гүлжамал ең қәўипли класслық душпан Нурманға турмысқа шығып кеткенлиги туўралы еситкенде Қалмурза өзин жүдә сабырлы услайды... Гүлжамал қыйын аўхалға түскенде бәрқулла Нурманның дус келиўи фолклорлық идеалластырыўдың тәсирине берилип, образға зорлық жасап турғанлығын көрсетеди.»²

Ал К. Худайбергеновтың усы роман ҳаққындағы көлемли мақаласы бир жағынан жоқарыдағы З. Насруллаеваның пикирлерин әдеўир дәрежеде толықтырады хәм романның еки китабы бойынша дәлилли пикирлер айтады. Ең баслысы романда сүўретлеўдиң орнына баянлаў басым деп есаплайды. «Жазыўшының ўазыйпасы турмыстағы фактлерди, ўақыяларды, тәғдирлерди баянлап кете бериўден ибарат емес, ал турмысты көркем изертлеўден, яғный адам жан дүньясын терең ана-

¹ «Әмнүдәрәя», № 3, 1980-жыл.

² Сонда, 122—124-бетлер.

лиз жасау арқалы оның ишкі өмирине жасырынып атырған ой-сезімлерди ашып беріуден, оның барлық хәрекетлерин ой-сезімлери арқалы түсіндириуден хәм синтез жасаудан ибарат»... Тағы да «композициялық бир путинликтің сақланбауы образлардың да психологиялық жақтан терең ашылыуына зыян берген.. «Тәгдидир» романында турмыстағы, адамның өмириндеги үлкен уақыяларды жеңил-желпи айтып беретуғын моментлер көп».¹ Автор булардан басқа, романда революциялық шараятлардың соншелли дәрежеде аңсатластырылып бергенин де дурыс ашады. Романдағы бас қахарман Қалмурзаны бир тәреплеме етип көрсетиу менен шекленген. Романның бас қахарманының бундай хәлсиз болып шығыуы белгилли дәрежеде, улыўма шығарманың кунын да анықлайды» деген пикирлерн З. Насруллаеваның тастыйықлауларын қуўатлайды. Романда терең психологиялық драматизмлер жетислеушилиги (Гүлжамал, Қалмурза ҳ. т. б.) хәтте қахарманлардың психологиясын жағдайларын беріуде де автордың дәстанларға сүйениўшилиги байқалады.

Бизин ойымызша еки критиктин пикири де «Тәгдир» романын баҳалауда бир жерден шығып отыр. Кең полотнолы роман дөретиуге жазыушының көп мүмкиншилиги бар, бирақ усы мүмкиншиликлер, изленислер сыпатында пайдаланылмаған деген жуўмақ пенен келиснмге келиуге болады.

Қ. Мақсетовтың реализм менен толып кеткен дөретпе² мақаласы «Халқабат» романын таныстыруу бағыты менен баҳалы. Хәқыйқатында да, «Халқабат» романы бизин прозамыздың соңғы жыллардағы табысларынан есапланады. Жазыушының тәжирийбесиниң артқанлығы, сом тулғалар жасауы, тил шеберлиги проза тарауында Ш. Сейтовтың атын кеңирек танытты. Мақаладан көп нәрсе күтиў мүмкин еди, өйткени, темасына қарағанда ол роман хәққында проблема қозғайтуғындай көринсе де рецензия көлеминен шыға алмағанына қарамастан, дурыс ескертиулер жасайды. Буннан былай қайта басылуында көп жәрдем беретуғын орынларды дурыс көрсетеди.

¹ К. Худайбергенов. «Дәуир хәм парыз» 129—150-бетлер. 1987-ж.

² «Әмиўдәрья», № 6, 1984-жыл.

Повесть жанры 60—70-жыллары күшли раўажланды. Қарақалпақ прозасының мүмкиншилигин дәлийлдеген бул жағдайлар қарақалпақ прозасының союзлық масштабта додалаудың объекти болғанлығын көреміз. Ш. Сейтов, С. Бақадырова, Ә. Атажанов, Ә. Тәжимуратов, Қ. Жуманиязов, Г. Есемуратовалардың повестьлері қазіргі прозамыздағы унамлы қубылыс болды. Соның менен бирге гейпара повестьлер бойынша пикир таласлары, ойласыққа шақыратуғын моментлер қарақалпақ әдебий критикасында сөз болмай қалмады. Повестьлердің адреслеріне айтылған москвалы әдебиетшілердің пикирлері (23-март, 1982-ж.) бизди әдеуір ойландырады.

Соның менен бирге соңғы жыллардың повестьлері қаққындағы гейпара таласлы пикирлерге тоқтамай өтиў мүмкин емес. Бул повестьлер, тийкарынан, жас жазыўшылардың қәлемне тийисли болып, олардың ең жақсылары қазіргі прозаны толықтыра түскенлиги факт. Булардың арасында Узакбай Пиржановтың «Сүўрет», Қ. Камаловтың «Маржангүл», Ә. Атажановтың «Сарғайған дәптер», К. Смамутовтың «Перзент», Ҳ. Ҳамидовтың «Естелик» шығармалары бойынша көбирек таласлы пикирлер бар. Бул мақалалар қарақалпақ повестьлеріндеги айырым образлардың турмысқа сәйкеслиги, типиклиги қаққында көп мәселелерди ортаға салыўшылығы, оқыўшылардың дыққатын аударыўшылығы менен баҳаланады.

Қ. Мақсетов «Жана повестьлер қаққында ойлар»¹ мақаласында 1966-жылы басылған бир қанша повестьлерге обзор жасайды, бул өз характери жағынан обзор сыпатында көзге түседі. Обзорда автор олардың жетискенлиги, кемшилиги туўралы өз ойлары менен ортақласқан. Мақаланың бундай формасының дәстүрлигин есапқа алсақ, бул да пайдалы нәрсе. Автор бир қатар повестьлер қаққындағы пикирин жанр мәселесине байланыссы қарастырады, яғный повесть жанрына сәйкеслиги ямаса сәйкес емеслиги жағынан мәселеге қатнас жасайды. Екиншиден, повестьлердің жәмийет турмысында қазіргі күн ушын актуаль болған проблемаларын көтерип шығыўы ҳәм «оқыўшылардың нәзерин

¹ «Әмиўдәрья», № 9, 1987-жыл.

усы нәрсеге аударып, үлкен тәрбиялық мектеп дәрежесін атқарыуы» жағынан бақалауға умтылған. Сөйтіп, белгилі теориялық, практикалық мәселені шешіуіге қирискенлігі қууатлауды талап етеді.

Теориялық жақтан повесть жанрының өзіншелігін есапқа алып, автор таллап отырған шығармалардың жанрдың талабына жууап бермеушілігі хаққындағы («Сүүрет») пикирине қосылуға болады. Аға менен қарындас Асқар менен Айжамалдың бахытсыз мухаббатының уақыялардың баянланыуының жасалмалы екенлігін дурыс ашады. «Егер шығарманың мазмұнына, көтерілген проблемаларға нәзер аударатуғын болсақ, аға-қарындас екі тууысқан адамның хайран қалдыратуғын мухаббаты, мейлі жеке-сйірек турмыста ушырасып қалғанда да бизің хәзіргі күндегі көркем дөретпеміздің характерлі проблемалары болып есаплана ма? Әлбетте, бола алмайды... Асқар образ дәрежесине көтерілмей ағы-қарасы белгисіз болып қалады. Ал, Айжамал тууралы болса, «әйтеуір жаман қыз емес екен» дегеннен басқа, оның фигурасын айқын, анық, өзгеше беріп туратуғын бояуды шығармада көріу қыһын... Минне, усы жағдайлар бул дөретпени жас автордың табысы деп қарауға мүмкиншілік бермейді»¹

Қ. Мақсетовтың усы мақаласында жақсы жазылған повестьлердің есабына қирген «Көп еди кеткен тырналар», «Маржангүл» шығармалары тууралы байқауларына қосылмау мүмкин емес. Айрықша «Маржангүл» хаққында, оның көркемлік жақтан нуқсанларына, айырым образлардың исенимсизлігіне (жаңа ғана оқыуды пиктерген жигиттің тема таңлауы), сүүретлениулердегі алағатлықларына да автор менен келисиуіге болады. Автор повестьлердегі биргелкиліклер, сәтсиз мухаббат этирапынан шыға алмаушылықларды орынлы түрде сынайды. «Сарғайған дәптердегі» жасалма орындарды, детальдарды критикалайды. Бизің ойымызша Қ. Мақсетовтың повестьлер хаққындағы болжаулары өзіннің дәлиллілігі менен дыққат аударады.

К. Худайбергеновтың «Турмыс хәм образ»,² «Заман хәм әдебий қахарман»³ мақалалары да прозаның ак-

1 «Әмиудәрья» № 9, 1967-ж. 115—116-бетлер.

2 Сол журнал № 12, 1961-ж.

3 Сол журнал № 4, 1969-ж.

туаль мәселелерин сөз етеди. Қ. Досановтың «Шамурат ата» (Нөкис—1961-жыл) повестине берген баҳасы менен улыўма келисе отырып, «Заман ҳәм әдебий қаҳарман» мақаласындағы ортаға қойылған «әдебий қаҳарман» ҳаққындағы пикирлерине тоқтаўды керек деп табамыз. Өйткени, бунда автор, соңғы жыллардағы прозаны қаҳарман жасаў мәселесине байланыслы изертлеп, өз ойын ортаға салғанлығы унамлы нәрсе. Бул авторды белгили шығармаларды улыўма баҳалаў миннетинен қутылдырып, проблемаға пйтермелеген. К. Худайбергеновтың бул мақаласы өз характери жағынан жоқарыда келтирген Қ. Мақсетовтың обзорлық мақаласына жақын, бирақта автор айырым шаблонға айланған детальлардың орынсызлығына дурыс дыққат аўдарған. Айырым жазыўшылардың гейбир жеңил ситуацияларға ҳәўеслениўи сезилип жүр. Мысалы, «Көп еди кеткен тырналар», «Зәўре», «Биринши муҳаббат» повестылеринде тосыннан өрт ойлап табылады, усындай тосқынлық ҳәдийсеге байланыслы қаҳарманлық ашылады. т. б. Бул тек бир шығармада емес, ал көрип өткенимиздей-ақ бир неше авторда қайталана береді, сонлықтан оған исеним азаяды. Ал басқа бир жазыўшыларымыз «суў бәлесине» өз қаҳарманларын дуўшар етеди. Мысалы «Ақ тал астындағы ақшам», «Сарғайған дәптер», «Адасқан ақ қуў» повестылеринде усы ўақыяларға дыққат аўдарылған. К. Худайбергенов усы көринислердин жасалмалылығын бизнише дурыс сынаған.

«Көркем шығармада,—деп жазады автор,—тосаттан болатуғын ҳәдийселер де сүүретлениўи мүмкин. Бирақ тосаттан өрттин болыўы бир емес, бирден үш шығармада гезлесип қалған ўақытта, буның схематизмге, шаблон нәрсеге айланғанын аяныш пенен ғана айтамыз. Жоқарыдағы шығармалардың қаҳарманлары «от бәлесине» дуўшар келген болса, тағы бир неше шығармалардың қаҳарманлары «Суў бәлесине» ушырап отыр».¹ Сондай-ақ мақалада пикир жүритилген «Уйқысыз түнлер», «Перзент» повестылериндеги оқыўшыға ой салса да исенимсиз мотивировкаларды көрсетиўине қосылыўға болады.

¹ «Әмиўдәрья» № 4, 1969-ж. 125-бет.

Соңғы жыллардағы повестьлерде жийп-жийп көринип отырған «тосын ұақыялар» қаққында айырым критиклердин пикирлерин қуұатлау менен бирге усыларды толықтырып былай деп жазады: «Гейпара жазыушыларымыз өзлериниң унамлы хэм унамсыз қахарманларын бир-бирине қарама-қарсы полюстарда қойыу және өз шығармаларының сюжетиң кескинлестириу ушын тәбият пенен жәмийеттиң (бул жерде сөз өрт хэм сатқын туўралы—автордың ескертиуи—А. С.) бул таяр унамсыз қубылысларын қалай болса солай, хәдден тыс қоллана береді. Өрт бул жазыушыларға өз қахарманларының жақсы сыпатларын ашып бериуге жәрдем беретуғындай, бирақ жасалмалы өрт оқыушыларда қахарманның хэм ұақыяның хақықат екенлигине гүман туўдырады. Ал сатқын болса, өзиниң дүньяда жасауы менен оқыушыға алдын ала кимди сүйиу, ал кимди жек көриу кереклигин айтып береді. Минкей, сөйтип, примитив хэм схема образ хэм конфликт, кескин ситуациялар дөретиудиң жеңил жолы пайда болады».¹ М. Нурмухамедовтың дурыс көрсеткениндей усындай тосын ұақыялар бир-бири менен жарысқа айланып кетти де, көркем шығармалардың ұақыяларына исеним төменледі.

Гейпара мақалаларда «Сүүрет» хэм «Маржангүл» повестьлери қаққында принципиаль пикирлердин жүзеге шыққанлығы мәлим. З. Насруллаева өзиниң повестьлер қаққындағы мақаласында² еки повестьти де унамсыз шығармалардың топарына қосты. Ол өзиниң усындай унамсыз баҳасын С. Салиевтиң «Кәрұан мәңзилди гөзлер» шығармасына да айтқанлығын атап өтиуге туўра келеди³

Бул пикирлердин тийкарсызлығын С. Аллияров орынлы дәлиллеген.⁴ З. Насруллаеваның тастыйықлауы бойынша «Сүүрет» хэм «Маржангүл» повестьлериниң қахарманлары қолдан жасалған, турмыста оғада сийрек гезлесетуғын хәдийселерге байланыслы деп көрсетилген. Бул орында биз Ә. Насруллаевтың «Еки повесть қаққында еки түрли уйғарыу»⁵ мақаласының

1 «Әмиўдәрья» № 10, 1970-жыл, 107-бетте.

2 «Совет Қарақалпақстаны» 22-июль, 1966-жыл.

3 «Советская Каракалпакия» № 154, 1968-г.

4 «Әмиўдәрья», № 4, 1971-жыл.

5 Сол журнал, № 2, 1967-жыл.

мазмунуна толық қосылатуғынымызды жасыра алмаймыз. З. Насруллаева, Ә. Насруллаев та «Сүүрет» повестинің жасалмалылығын дурыс аңғарған. Ал «Маржангүл» повестинің Ә. Насруллаев исенимлі дәлилдер келтіріп, прозаға қосылған үлес екенлігін көрсетеді. Автор өзінің усы унамлы тастыйықлауларын екі повестьтің геройларын салыстырыу арқалы ашады.

«Сүүрет» повестің қаққында Қ. Худайбергеновтың пикирін түсінүү қыйынырақ, ол улыўма повесть туўралы критикалық пикирлерге қосылатуғынлығын ашық айтқан менен (пикирлер унамсыз еди—А. С.) «автордың нийетинің анықлығы, шығарма идеясының конкретлігінде, дөретілген образлардың китап оқыўшыларға тәсир күшінде анық көринеди»¹ деген жуўмаққа келеди. Буған қарағанда критиктің пикири «жаман десе де, жақсы десе де болады»ға усайды. Бул повесть қаққында Ә. Насруллаев, Қ. Мақсетовлардың пикирлері бир тоқтамға жақын: повесть автордың табыссыз дөретпесі бола алмаған.

«Маржангүл» повестің туўралы айтылған пикирлер бир-бирине жақын: критиклер Ә. Насруллаев, Қ. Худайбергенов, Қ. Мақсетовлар оны жазыўшының табысы сыпатында бағалаған. Айрықша Қ. Худайбергеновтың «Заман ҳәм әдебий қаҳарман» мақаласында «Маржангүл» повестине жоқары баға бериледи. Уллы Ұатандарлық урыс дәўриндегі тылды сүүретлейтуғын шығармалар менен («Ақдәрья») салыстыра отырып, баслы образдың турмыслығын түсіндірген. Ал, Ә. Насруллаев болса, стил жағынан «Маржангүл»дин, Ш. Айтматовтың «Жәмийла» повестине жақынлығын дәлиллеген. Қ. Мақсетов повестке улыўма унамлы баға беріу менен бирге, шығарманың көркемлик тәрепинен ушырасқан кемшиликлерін көрсете билген.

Бизинше повестьлер қаққындағы бул мақалаларды әдеўир саўатлы жазылған деп есаплауға болады.

Қарақалпақ прозасының белгилі тараўы повестьлер 70-жыллары жаңа басқышқа көтерілгенлігі белгилі. Бул илгерилеўшилик ең алды менен миллий әдебиятымыздағы дәстүрди раўажландырыу менен бир қатарда белгилі әдебиятлардың жетискенликлерін творчество-

¹ Сол журнал, № 4, 1969-жыл.

лық раўажландырыўдың нәтийжесинде болды. Соңғы жыллары Ш. Сейитовтың, С. Баҳадырованың, О. Абдирахмановтың, Ғ. Сейтназаровтың, Ә. Атажановтың, Ғ. Есемуратованың, Ә. Тәжимуратовтың, Қ. Жуманиязовтың, А. Әлиевтиң шығармалары кең оқыўшыларға мәлим болды. Ең жақсы прозалық шығармаларға лирико-психологиялық сүўретлеў усыллары характерли, жаңа изленислер бар, қаҳарман образын жасаўда жазыўшыларымыздың сәтли қәдемлери көзге түседи. Қарақалпақ жазыўшыларының бир қатар шығармалары 1982-жылы 23-мартта Москвада кең додалаўға түсип, өз баҳаларын алды. Айрықша Ш. Сейитовтың «Көп еди кеткен тырналар», «Қашқын», С. Баҳадырованың «Ҳаяллар» повестилери бойынша пикирлер дыққат аўдарады.

«Ҳаяллар» повестинде персонажлардың характерин психологиялық жақтан терең хәм саррас ашып бериўи менен көзге түсетуғыны, ал Ш. Сейитовтың жоқарыда аталған шығармасында сүўретлеў қуралларының, интонациялардың, режелердиң, характерлердиң ийкемлилиги хәм рәң-бәреңлиги менен биригип кететуғынлығы» атап өтилген. Усы шығармалар бойынша тыянақты пикир айтқан З. Кедрина «Ҳаяллар» повестиндеги композициялық жақтан кемшиликлерди, Ханзада образының олқы орынларын, соған байланысты айрым исенимсизликлерди, ал Ш. Сейитовтың повестиндеги базы бир жеңил ситуациялардың бар екенлигин ескертеди.¹

Ә. Атажановтың «Ата мәкан» повести қарақалпақ әдебиятшылары тәрәпинен бурыннан аўызға түсип, жақсы баҳаланған шығарма еди. Соның менен бирге шығармадағы ушы көринип турған гейбир конфликтлер ашылмай қалады, ол раўажландырылмаған. Ғ. Есемуратованың «Жийрен» повести—бул пәк, гирбинсиз таза, опалы, нәзик хәм күшли муҳаббат ҳаққындағы повесть» деп баҳаланады.

Деген менен, айрым әдебиятшылардың «Ҳаяллар» повестине берген үстиртин баҳасы менен келисиў қыйын. «С. Баҳадырованың қаҳарманы (сөз ҳаяллар повести ҳаққында—А. С.) руўхый дүньясы жағынан Ш. Айтматовтың Жәмийла»сына жақын турады... С. Баҳадырова қаҳарманының миллий характерин өзінше

¹ «Әмиўдәрәя» № 8, 1982-жыл.

жаратады, бірақ бул ҳаялларға ортақ тәғдир жарқын қайталанбас типлер арқалы берилип, урыс дәуіріндегі ҳаял-қызлардың жуўмақласқан портретин (?) қурайды».¹ Бизин ойымызша «Ғаяллар» повести буншелли көтермелеўге жарамсыз. С. Баҳадырованың повестинде бөрттирилип берилген ўақыялар аз емес. Екинши бир орында жоқарыдағы пикирдиң ийеси Қ. Камалов «Жийрен» повести бойынша тап усы сыяқлы уқсас никирди усынады. Г. Есемуратованың повести урыс жылларындағы ҳаял-қызлар тәғдириниң исенимли образын ашып беретугын терең реалистлик шығарма болып табылады».² «Жәмийла», «Разы бол, Гүлсары» повестьлерине жақынласып кететуғын бул орындар тереңирек дәлил-леўлерди, өзгешеликлерин талап етеди. Жақсы шығармаларға претсиз жармастырып соның өзи болмағаны менен көлеңкеси дегендей бул пикирлердиң кеўил жықпаў нийетинде айтылғанлығы аңласылып турады.

Жоқарыдағыдай көтермелеўшилиқ И. Қурбанбаевтың «Әмиўдиң аяғында» шығармасына байланыслы жазылған З. Насруллаеваның «Важная тема современности»,³ С. Аллияровтың «Заман хәм қахарман»,⁴ мақалаларына да тән. Мысал келтирейик: «Художественная концепция И. Қурбанбаева в создания образов, в решение их характеров основывается на горковском понимании труда... Дилогия И. Қурбанбаева—это достоверная полотно о наших днях, о людях которые живут рядом с нами». Булар шығарманы терең изертлеп айтқан пикир емес.

Ш. Сейтовтың «Қашқын» повести улыўма унамлы баҳаға миясар болған шығармалардың бири. М. Нурмухамедов усы повесть туўралы оғада тужырымлы формада «жазыўшының шеберлиги повести қызықлы етип шығарған. Ең алды менен повестьтиң композициясын көрсетиў керек: қыздың тутқыннан қашыўын психологиялық жақтан сүүретлеў фонында қыздың тутқынға дейинги өмир тарийхы, сезимлери, бастан кеширгенлери, талпыныўлары көркем түрде баян етилген» деп жазады.⁵

¹ Сонда, 9-бет.

² Сонда, 10-бет.

³ «Советская Каракалпакия» № 176, 1979-жыл.

⁴ «Әмиўдәрья», № 1, 1978-жыл.

⁵ Сол журнал, № 10, 1970-жыл.

К. Мәмбетовтың «Прозадан изленген соқпақ» атлы мақаласы бул шығарма ҳаққында әдеўир толығырақ мағлыўмат береді. Повестьтиң романтикалық руўхына сәйкес мақалада тап сондай бир көтеринкилик, жазыўшыға үлкен исеним, гейде терең сырласыў бағытында жазылғанында ғана емес, ал «усы моментлер былайша болғанда» деген ҳәм оғада дурыс сезгирлик пенен жазылғанын көриўге болар еди. «Қашқын» повестин оқып отырып,—дейди К. Мәмбетов,—автор өз соқпағын прозадан тапқан екен-аў, деген пикирге келип қалдым... Ол тәбият картиналарын сызыўға бейим шайыр. Оның ҳәзирги прозасын оқып поэзиясына қарағанда үстем екенлигин мойынлаў керек». Критик повестьтеги характерли моментлерди мысал ушын орынлы тарта билген, усындай темаға жазыўшының қәлеминиң жүйриклигин, сүүретлеўдиң оригинальлығын, рәнбәрең бояўлардың қыйыўын таўып қуларыўын, еки қолы байланып атқа өңгерилген қыздың трагедиясын өзинше бир тартымлылық пенен сүүретлейди. Еспе қумда қашып баратырған Несибели, қуўғыншы Қанлықылыш, оның изинен қуўған Дурды ҳәрекетлери оқыўшының көз алдында тап жанлы картина болып елеслейди де тұрады. Бизниң көз алдымызда қашқын ғана емес, ал үйиринен адасқан, уша-уша қанатлары талып, зәрре дем алыў ушын гезлескен көлге шомылып атырған қуўға, жападан-жалғыз адасқан аққуға мезгеп кеткен сүүрет бар.¹ Усы жерде М. Нурмухамедовтың, «мениңше повесттиң бұрынғы аты жақсырақ еди, ең баслысы бул Ш. Сейтов творчествосының романтикалық руўхына сәйкес еди»² деген пикириниң бийкарға айтылмағанлығын мойынлаўға болады. Повесть туўралы К. Мәмбетовтың Қанлықылыш, Дурды, Несибели ҳәрекетлериндеги мотивировкалардың жетиспеўшилиги бойынша пикирлерине қосылыў керек.

Ш. Сейтовтың шығармалары, әсиресе, повестьлери соңғы жыллары да әдебий-критикалық пикирлердиң орайында турды. Буның баслы себеплери бизге түсинikli: бул повестьлер қайта басылған сайын өз географиясын кеңейтип атыр. Жоқарыда атап өтилген москвалы әдебиятшылардың (1982-ж.) қызғын пикир-

¹ «Әмиўдәрья» № 3, 1970-жыл.

² Сол журнал, № 10, 1970-жыл, 102-бетте.

лери, бул шығармалардын басқа туұысқан халықлардың тиллерине аударылыуы орынлы түрде буған қайта айланыуға мүмкінлік береді. Сол додалауда сөйлеген киносценарист Д. Холендро «Ш. Сейтовтың шығармаларын оқып отырып, объективти неге қаратыу кереклигин бәрхама көрип отырасаң» деген еди. Ол Ш. Сейтов шығармаларының драмалық сыпатына да үлкен дыққат аударды. Жас әдебиетшы К. Алламбергенов өзиниң «Ығбал соқпақлары»¹ мақаласында жазыушының әпиуайы детальларға үлкен поэтикалық мәни жүклейтуғынына ҳайран қаласаң» дейди. Автор өз пикирин даўам етип, «қақарманларының тилинде поэзиялық ырғақ, жыллы лиризм күшли. Оның қосық екенлиги соншелли, ҳәтте, автор тили, қақарманның ишки кеширмелери, монологлары менен жүйи билинбеслик дәрежеде бир пүтинликте биригип кетеди. Прозаның қосықтай болып оқылыуы, әлбетте, тегин қубылыс емес. Бул жазыушының үлкен шеберлиги, оның бахты».

С. Бақадырова усы повестлер ҳаққындағы мақаласын «Проза тилиндеги поэзия»² деп атаған. «Жазыушы халықтың тил байлығындағы нағысларды творчестволық талант пенен өзинше қайта дәрете билген. Тил көркемлигиндеги шеберлик, қурылысындағы жыйнақлылық, сюжет желисиндеги тәбийғыйлық және повестлерди поэма сыяқлы бир пүтин жуўмақланған ири повестлердиң тилинде ғана емес, барлық сюжетлик ағымы нәзик лирикалық планда бериледи. Бул проза тилинде берилген лирикалық қосық сыяқлы, оқыушы повестлердиң ҳәр бир қатарында лирикалық ишки кеширмелердиң, адамның жүрек сезимлерин қытықлаған тембрлери менен ортақласады. Жазыушы тилинде эпикалық шынлық, өзинше толғанып атырған сыяқлы. Еки повестте де проза тилиндеги лирикалық поэма деўге болады».³

Бизинше С. Бақадырова өз пикирин образлы жеткерген. Повестлерди бақалауда бурынғылар менен салыстырғанда жаңаша сөйлеген. Қ. Камаловтың повестлер ҳаққындағы пикири де усыған жақын. «Еки повестте де эпикалық ўақыя менен қақарманлар ҳәре-

1 «Жас Ленинши», № 19, 1983-жыл.

2 «Совет Қарақалпақстаны» № 250, 1987-жыл.

3 «Совет Қарақалпақстаны», № 191, 1988-жыл.

кетін баянлауда автордың лиризм баслы роль ойнайды. Бул повестлердің қызығыушылық пеннен оқылуына мүмкіншилк береді»¹ деп көрсетеди.

Профессор Қ. Мақсетовтың «Жоқары бағаға ылайық»,² илимпаз-тилши Х. Хамидовтың «Ылайықты дауам еттирiу»³ мақалалары да жоқарыдағы пикирлерди унамлы түрде толықтырып турады. Автордың шығарма ушын характерли деталь, ұақыяларды табыудағы шеберлиги, жанлы, көркем сөз нағыслары, өз қахарманларының ишки кеширмелерин ашыудағы сәтли адымларына үлкен баға берилген. Қ. Мақсетовтың дурыс белгилегениндей-ақ бул повестлер бизиң прозамыздың салмағын танытқан улыума союзлық масштабтағы шығарма еди.

Жазыушы Ю. Леонтичевтиң прозасына байланыслы З. Насруллаеваның «Творчестволық өрлеу жолында»⁴, Ә. Пахратдиновтың «Дәуір талабынан дөреген»⁵ мақалалары рус жазыушысының дөретпелерин улыума унамлы бақалады. Талантлы жазыушының қарақалпақ әдебиятына қосқан жаңалықлары, Қарақалпақстан турмысын шебер биліушилги ҳаққындағы жуумақлары дау туудырмайды.

Ө. Хожаниязов қарақалпақ әдебиятында, әспресе, прозада өз орнына ийе жазыушы. Прозада оның белгилли жетискенлиги «Айдана» повести болды. Шығарма 1961-жылы жарыққа шықты. Қ. Худайбергеневтың усы шығарма ҳаққындағы рецензиясы⁶ өзиниң дәрежеси жағынан талапқа жууап береди. Критик шығармадағы Айдана менен Мәлпей арасындағы конфликттиң басланыуы ҳәм шешилиуиндеги өзиншелликлерди дурыс аңғарған. Атаққумар, даңқпараз, эгонист Мәлпейдиң образы шығарманың тийкары екенлигин мақала авторы исенимли дәлиллейди.

Проза, соның ишинде повесть жанры бойынша шеберлик мәселесине әдебиятшы А. Әлиев өзиниң «Жазыушы шеберлиги жөнинде»⁷ мақаласын жәриялады.

¹ «Совет Қарақалпақстаны» №250, 1987-жыл.

² «Советская Каракалпакия» 14-август, 1987-ж.

³ Сол газета, 23-июль, 1987-ж.

⁴ «Совет Қарақалпақстаны» №206, 1986-жыл.

⁵ Сол газета, №124, 1986-жыл.

⁶ «Әмиўдорья» №7, 1962-жыл.

⁷ «Совет Қарақалпақстаны», 1967-жыл.

Автор бир шығарма мысалында («Жалынлы жыллар») көркемлик шеберлик ҳаққында пикир алысады. Мақаланың сағатлы, билгирлик пенен жазылғанлығы дыққат аударыу керек. Бир нәуия тәуір жазылды деп есаплауға болатуғын усы шығармада жақсы нийетин иске асыралмаған орынлар толып атыр. Критик, мине, усы мәселеге дыққат бөледи. Шығарма Медеттиң тилинен баянланған: Ол урыста бир аяғынан айрылып келген солдат, анасы қайтыс болған, әкеси көзли, турмыстың қыйыншылығы оның үй-ишин албыратқан. «Бизиң ойымызша, дейди мақала авторы,—Медеттиң анасы ушын қыйналыуы жүдә ҳәлсиз. Егер нағыз шебер сүүретленгенде бул жағдай оқыушының көзинен де жас ағызыуы мүмкин еди... Ҳау, балам, аяғыңның төменги жағы жоқ ғой? Бул да майып, мен де майып! Жалғыз кемпирден бунда, айрылдык. Енди қәйтиң күн кешер екен. Уай журтым, халайық... деп боз-боран болып жылап көз берди». Бул тастынықлау жасалма деген жуўмақ жасайды.

Шығармада Медет үйлену жөнинде турмыс мәжбүрлеп емес, ал ғаррысы қоймағаннан кейин ғана ойланған сыяклы. Өйткенн, әкеси бүкке түсип жатып алады. Оған келин әкел деп усыныс қылады. «Қәпелимде аў тилеген сунқардай бирден қыялландым. Себеби, жүрегимде ышқы оты өртенди. Кеўлим ҳаллас урды» дейди. Ол жеңгесиниң себеби менен Мийирхан деген қыз бенен танысады. Олардың сөйлесулерн де ерси. Шығармадағы Мәўлен (ол қашқын), Айымжамал образлары да исенимсиз, жасалма. Тап сондай-ақ Медеттиң аттан жығылып, емлеуханаға түсиуи, колхоз баслығы Пиримбеттиң ҳәрекетлери де ойдан жасалған... Шығарманың тили жағынан да кемшилликлери аз емес».

Жас жазыушылар Қ.Рахмановтың «Нәсер», М.Қайыповтың «Жыртылған дәптер» шығармалары ҳаққында жазылған З.Насруллаеваның көлемли рецензиясы¹ («Любовь с хорошей песней схожа») шығармаға дурыс баҳа береди. Қ.Рахмановтың повестин улыўма унамлы баҳалай отырып, Атажан, Айжан образларындағы сәтсизликлер, әспресе, Айжанның өлиминиң жасалмалылығы тууралы пикирине қосылыу мүмкин, оның ҳәре-

¹ «Советская Каракалпакия» № 19, 1980-г.

кетлеринин психологиялық хәм логикалық жақтан дәлилсизлиги де дурыс. Ал, М. Қайыповтың «Жыртылған дәптер» шығармасы повестлик нағрузкаға ийе емеслиги, образларының (Бийби, Марат), писип жетиспегенлиги, улыўма талаптан төмен шығарма екенлиги жетерли талланған. Бирақта, З. Насруллаеваның усы еки шығармада да бас қаҳарманлардың өндиристеге орны ашылмаған деген пикири менен келтириўге болмайды. Өйткени, қаҳарманларды тек өндиристе ғана көрсете беріў шәрт емес.

Қарақалпақ прозасы бойынша критикалық пикирлер хәзир аз айтылып атырған жоқ. М. Нурмухамедовтың изертлеўтеринен соң З. Насруллаева, К. Султанов, С. Баҳадыровалардың көлемли монографиялық жұмыслары пайда болды. Буларға биз өз орнында баҳа беремиз. Ал мәселе мынада: айрым әдебиятшылар оның теориясы, методологиясы бойынша пикир айтыўға умтылмақта. Усындай теориялық мәселелердин бири стиль ҳаққындағы пикирлер болып есапланады. Теориялық әдебиятларда стиль ҳаққындағы мәселе түрлише түсиндирилип киятырғаны сыр емес. Ал, К. Султанов «Излениў жоллары»¹ мақаласында стиль туўралы өзинше түсиник беріўге умтылыў ийетин билдирмекши болған. Ол Ю. Суровцев, М. Пархоменко, Л. Якименко, Л. Проскурин, Ю. Боров, А. Соколов, Б. Храпченколардың пикирлерин бирме-бир келтире отырып (сол журналда, 104-бетте) мынадай жуўмақ жасайды: «Стиль шығармада қолланылған сөзлердин ойыны да емес, сөз бөлеклеринин қайталаныўы да емес, ўақыялардың эстетикалық жақтан бирлестирилиўи де емес, стиль жазыўшының халық ушын әҳмийетли болған мәселени ортаға қойыўынан, оны халықлық мәп тийкарда шешип билиўинен, ўақыяларды сүўретлеў принциплеринен, жазыўшының көз алдына елеслетиўи хәм фантазиясы арқалы, өткендеги хәм өзинин дәўириндеги әдебий мийрасларды өзлестириў арқалы халықтың күнделикли турмысына дурыс қатнас жасаў арқалы пайда болады, кенейип раўажланады, қәлплеседи... «Стиль—адам» деген К. Маркс тәрәпинен қолланылған анықламаның мәниси усында»²

¹ «Әмиўдәрья», № 4, 1985-жыл.

² «Әмиўдәрья», № 4, 1985-жыл. 105-бетте.

К. Марксти қоя турайық, ал автордың узақтан узақ «бәри емес» болып келтирилген пикирлеринен кейинги тастыйықлауларында әдебиат теориясының көп түсиниклеринин қатнастырылғанлығын хәм араластырып жибергенлигин байқау мүмкин. Бундай анықлама болыуы мүмкин емес ғой, бул автордың өз пикири ме, ямаса басқалардың пикири ме, бәри бир, теория менен таныс адамлардың усылайынша түсиндириуи стильдин анықламасынан анағурлым узақ хәм шатас. Әдебиатқа байланыслы жазыушы стили тууралы қәлиплескен түсиник бар. Енди оны жаңартыудың зәрүрлиги неде? Автор соңғы жыллардағы прозадағы стильлик өзгешеликлер ҳаққында пикир жүритпекши болып Т. Қайыпбергеновтың шығармаларын мысалға тартады, оның хәр бир шығармасында «жауған қарды» сүүретлеулерине қарап оның стилин анықламақшы болады. Буннан басқа жазыушының романларында сүүретленген «Қурама ауылы», «Кегейлинин бойлары да» оның стили сыпатында қаралады. «Қардың сүүретлениуи хәр бир шығармада хәр қыйлы, олар бир-бирин қайталамаған. Усы моментти баҳалау керек»¹ Стиль ҳаққында автордың өзинлик түсиниги буның менен питпейди, ал С. Нурымбетовтың шығармаларында қайталанған «Ағашлардың ең ағласы тут екен» типиндеги қатарлар бир неше жерде қайталанады. Ал Т. Жумамуратовтың творчествосында: Париж бенен Лондонның қат-қат бийик жайынан, көзге ысық бул жердин бир кесеги» және де «көзге ысық Чимбайдың бир кесеги» деп бериледи.²

Автор буларды стильлик өзгешеликлер сыпатында қарастырады. Жана кубылыс сыпатында салыстырыулардың қолланылыуын көрсетеди. Буған мысал сыпатында «Көздин қарашығы», «Тәнхә өзине мәлим сыр» шығармаларындағы Пердехан менен Светлана, Палұан менен Жумабай, Сержанов пенен Дәулетовты көрсетеди. «Бул салыстырыуларды автордың өзи емес, китап оқыушылар салыстырады», дейди критик. «Стильлик жақтан әдебиаттағы бундай моментлерди қууатлауға туура келеди»³

Ал, усындай салыстырыулар (автордың жазыуы бо-

1 Сонда, 106-бетте.

2 Сонда, 106-бетте.

3 «Әмидәрья» №4. 1985-жыл, 108-бетте.

йынша стильлик өзгешеликлер) тек бүгінги жаңалықпа екен? Бундай салыстырулар орын алмаған шығарма бар ма өзі?! Алпамыс пенен Қаражан, Алпамыс пенен Тайшахан, ямаса жақсы менен жаман бурыннан ақ салыстырылып қиятырған жоқ па? Қәлеген шығарманы аламыз, салыстырылады. Сонда бұны жаңалық, стильлік өзгешелик деп айтыу мүмкін бе? Критикадағы бундай примитивизм жапалық табыудан әлде қайда ұзақ екенлігін дәлілдеп отыру керексіз шығар. Әдебиет теориясын жетік білетуғын хәм әдебий процессти дурис түсіндіретуғын критиктин бул пикирлері усы орынларда алжасыққа ушыраған.

Проза критикасында гүрриң жанрына оғада аз кеуіл бөлінгенлігі байқалады. Бизің әдебиетшыларымыздан бул жанр ҳаққында азда болса қәлем сиптегенлер М. Нурмухамедов хәм С. Баҳадыровалар болды. М. Нурмухамедов өзиниң проза ҳаққындағы көлемли изертлеулеринде бул жанрды тарийхи жағынан ғана қарастырады. Ал С. Баҳадырова «Гүрриң хәм жаслар творчествосы»¹ «Гүрриңдерде шеберлик мәселеси»² мақалаларында белгили гүрриңдерди арнаулы түрде қарастырған хәм оның улыўма прозадағы орнын ашыўға умтылғанлығын қуўатлаймыз. Автордың жетискенлігі сонда, ол жаслар творчествосындағы көзге түсип атырған унамлы тенденцияларды байқастырады.

ДРАМАТУРГИЯ ХӘМ ӘДЕБИЙ КРИТИКА

Әдебиятымыздың проза, поэзия жанрына байланыслы жазылған критикалық мақалалар менен салыстырғанда драматургия хәм театр сыны әдеуір артта қалып отырғанлығын көрмеў мүмкин емес. Әдебиеттың рағажланыў дәрежесин әдебиет сынының да дәрежесин белгилейди деген пикирге сүйенсек, биз драматургия жанрының басқа жанрлар менен салыстырғанда артта қалып отырғанлығын, сондай-ақ бул тараўда жазылған терең илимий критиканың да жеткиликсиз екенлігін жасыра алмаймыз. Театр сахнасында «Айгүл—Абат», «Сүймегенге сүйкенбе» сыяқлы тамашағөйлердиң сүйиўшиллігине бөленген пьесалар күтә кем, ал көркем шы-

¹ Сол журналда, №3. 1970-ж.

² Сол журналда. №11. 1971-ж.

фармалардың белгилі сюжетіне пьеса жазып, сахна-ластырыуы еле тийісін нәтиже бермей атыр. Өйткені тамашагөйлерге оригиналь сахналық шығармалар керек. Бүгінгі турмыстан жазылған пьесалар театр репертуарларында тұрақтап қала алмай атыр. Соңғы жыллары жазыушыларымыздың съездери менен пленумларында драматургияның актуаль мәселелері арнаулы түрде додаланды, бір қатар жақсы пикирлер айтылды. Мысалы, Т. Сейтжанов өзінің жазыушылар союзының пленумында іслеген «Қарақалпақ драматургиясының хәзиргі жағдайлары хәм бизің ұазыпаларымыз»¹ деген докладында хәзиргі күн темасына арналған пьесалардың характерлі бір кемшиликлерин оғада дурыс көрсеткен еді:

«Хәзиргі заман темасына жазылған Ж. Аймурзаев хәм Т. Алланазаровлардың «Рәушан», Ж. Аймурзаевтың «Қәдирдан доктор», Т. Сейтжанов хәм М. Қәлиметовлардың «Қырлы соқпақлар», С. Хожаниязовтың «Талұас» хәм И. Эшматов пенен Р. Ешимбетовлардың «Жайлауда той» пьесаларының мазмунын салыстырып қарайық. Олардың бәрінде де алынған тема хәр қыйлы, бірақ мазмунлары бір сюжетке—хәял-қызлар арасындағы бузылып-дүзеліулерге қурылған. «Рәушан» пьесасында жездесі Рәушанды өлген апасының орнына алмақшы болады хәм оның Мурат пенен болған мухаббатының арасына суғылысады. «Қырлы соқпақлар» пьесасында Зийба менен Полаттың мухаббатының арасына Пәруаз, «Талұас» пьесасында Талұас пенен Төребайдың мухаббатларының арасына—дүқаншы, «Жайлауда той» пьесасында Парахат пенен Гүлсәнемнің арасына—Палымбет, «Қызлар хәзили» пьесасында Еркебай менен Пердегүлдің арасына бір жас қыз суғылыстырылады».²

Белгилі драматургимиз Т. Сейтжанов соңғы ұақытларда дөреген хәм сахнада көрсетілген бул пьесалардың бір-бирине екі тамшы суудай жүдә уқсас екенлігін жақсы аңғарған. Бундай моментлер көрерменлер ушын қызығыушылық оята алмайды. Драматургия менен театрға байланыслы жазылған критикалық мақалаларда тийкарынан «Айгүл—Абат», «Сүймегенге сүй-

¹ «Эмиүдәрья», № 7, 1971-жыл.
² Сонда.

кенбе» пьесаларының әтирапында болып қалды. Мысалы, «Айгүл—Абат» тууралы К. Султановтың «Терең мазмунлы, көркем пьеса»¹ Ж. Қайырбаевтың «Көргенимиз хәм кеўилдегимиз»,² Қ. Мақсетовтың, «Ж. Аймурзаевтың «Айгүл—Абат» пьесасындағы фольклорлық моментлер»³ «Сүймегенге сүйкенбе» тууралы Т. Баяндиевтың «Жети жүз ирет қойылған пьеса»⁴ Қ. Султановтың «Кеўил алтынға берилмес»⁵ Қ. Мақсетовтың «Сүймегенге сүйкенбе» пьесасының халықлығы»⁶ сыяқлы мақалаларды атап өтсек жеткиликли. Соның менен бирге булардан басқа да Ж. Қайырбаевтың «Талұас»⁷ Б. Турсыновтың «Турмыс ҳақыйқатлығы дурыс көрсетилсин»,⁸ «Жайлауда той пьесасы ҳаққында»,⁹ «Драматургиямыз дәуир талабына жууап берсин»,¹⁰ «Театр хәм драматургиямыз тууралы ойлар»¹¹ хәм басқа да әдебиятшылардың мақалалары тийкарынан пьесалардың сценалық жағына, рольлердің атқарылыу шеберлигинде байланыслы гейпара мәселелерди ортаға қойған. Әлбетте, рецензиялап отырған пьесаға байланыслы авторлардың пикирлери де бар, бирақ драматургияның артта қалып отырған себеплерин ашатуғын таллау буларда жоқ. Драматургиялық артта қалыу себеплери бизиң пикиримизше Б. Турсыновтың «Қарақалпақ драматургиясы»¹² мақаласында исенимли келтирилген деп ойлауға болады. Автор конкрет шығармаларды таллау менен ғана шекленбестен, соңғы жыллардағы репертуар мәселелерине, бүгинги күн темасын сәўлелендириуши пьесалардың болмауында оған творчестволық қатнастың жоқ екенлигин дәлиллеген.

Соңғы ўақытлары драматургияға тиккелей араласып, әдеуир тәжирийбе топлаған Т. Сейтжановтың көпшилик пьесалары бүгинги турмысты сүүретлеуге ар-

1 «Әмиўдәрья» №7, 1958-жыл.

2 «Әмиўдәрья» №4, 1962-ж.

3 Сол журнал, №10, 1961-ж.

4 Сол журнал, №9, 1962-ж.

5 Сол журнал, №12, 1970-ж.

6 «Совет Қарақалпақстаны», 1973-ж.

7 «Әмиўдәрья», №2, 1963-ж.

8 «Жас Ленинши», №71, 1964-ж.

9 Сол газета, №81, 1960-ж.

10 «Совет Қарақалпақстаны», №165, 1963-ж.

11 «Әмиўдәрья», №5, 1971-ж.

12 Сол журнал, №3, 1980-ж.

налған. Театр изертлеушісі, белгилі әдебиетші илимпаз Т. Алланазаров ұсы драматургия творчествосына байланысты бір қатар проблемалық мәселелерді көтерген «Хұрметлі Тәжетдин Сейтжанов»¹ деген сын мақаласын жәриялады. Бул мақала-хатты келтиріуідегі мақсет сонда, бунда тек Т. Сейтжанов ғана емес, ал басқа да драматурглеримизге тән кемшиликлер сезиледи. Автор сол өзи сезген, байқаған кемшиликлерди белгилі драматургтің творчествосына байланыстырып, ортақласады. Улыўма, мәдениетлылық пенен жазылған бул мақалада Т. Сейтжановтың пьесаларындағы кемшиликлер, бизиңше, дурыс ашып берилген.

Т. Сейтжановтың пьесаларындағы баслы кемшилик бул—тематикалық қайталаўлар, яғний уқсас темалардың бир шығармадан екиншисине талғаўсыз, өзгерисиз көшириле беріуі, усылардың жаңалықсыз, драматургиялық жаңа шешимсиз берилиўин айтыўға болады, көпшилик пьесаларда бир-бирине уқсас, ойы сайыз, қызғаншақ, ишип, турмыстан бузылған жаслардың образларының берилиўи. Драматургтің пьесаларындағы ендиғи бир кемшилик, мақала авторының көрсетиўи бойынша, муҳаббат темасының сүүретлениўиндеги биргелкилик, «Хатта» мынадай пикир бар:

«Тынымсыз толқынлар» атлы пьесанызда бурынғы пьесаларыңыздағыдай муҳаббат темасы қозғалады. Әдеттеғише, бир қызға еки жигит ашық болып, қыз да екеўиниң қайсысын таңларын билмей, пьесаның ақырына шекем жуўырып-жортып жүреди. Сиз бир қызға еки жигитти байлағаныңыз бенен турмай, бир жигитке еки қызды да ашық етипсиз. Және ол да аздай, усы пьесанызда Ержан менен Айханның, Бекет пенен Ажардың ашықлығын да қосыпсыз. Және де бул ашықлар бир-бирине өз-ара сюжетли қарама-қарсылықлар сабағы менен байланыстырылмаған.. пьесаныздағы ашықлардың саны төрт жуп, сегиз адамға жетипти. Қәне, өзиниз-ақ ойланып қараң, бир пьесаның ишинде сегиз адамды усындай бир-бирине ғәрезсиз түрде ашық етиўдин қандай зәрүрлиғи бар еди?».

Мақалада булардан басқа, пьесаның стили, көркемлиғи, ушырайтуғын жасалма образлар жөнинде де обьектив пикирлер бар. «Бул кемшиликлердин,—деп жа-

¹ «Әмиўдәрья», № 6, 1965-ж.

зады автор,—келіп шығыуының тийкарғы себеби, сиз алған темаңыз бойынша дыққатты баслы мәселелерге аударып, бір проблемалық характердеги конфликтти ашыуға урынбайсыз. Алған темаңыз бойынша шешіу-ши гилт ким? Не? деген сауалларға жууап беріп, журт елестірмей жүрген булақтың көзін ашпайсыз... Барлық ис, барлық хәдийсе, барлық адамлар өз средасының атмосферасында сүүретленіп, сол атмосфераның өлшеуіши менен бақаланыуы керек».

Мақалада, жоқарыда айтқанымыздай-ақ, базы бир драма жазыушылардың «конфликт», персонажлардың минез-құлқын, олардың ис-хәрекетін изертлеу жолы менен емес, қолдан қурастыру жолы менен жасаушылығы, пьесалардың сюжетлік мәніси терең мәнилі арқауға байланыстырылмағанлықтан, сайыз, мәніси кем, жасалма болып шығатуғынлығы оғада дурыс критикаланған. «Базы бир драматурглеримиз тек өзіне қызықлы болып көрннген, бірақ улыуа жәмийетлікке тәрбиялық қәсийеті төмен хәдийсени алып, драмаға айландырушылық пенен шуғылланады. Орынсыз ойын-күлки, саз-сәубет қосықлар арқалы пьесаларының сайызлығын бүркеп, халыққа тамаша көрсету менен шекленеди, нәтижеде персонажлар арасындағы дау-жәнжел тәбияттың заңы бойынша, тәбийғый түрде рауажланып барып жууақланбай, оны саз-сәубет пенен, қосық пенен жеңдириуе умтылады».

Мине, драматургиямыздың базы бир кемшилликлери усы мақалада биргелки дурыс ашып берілди, деп айттыуымызға болады. Хәқыйқатында да, бизиң көпшиллик пьесаларымызда толып атырған қосықлар басым орын ийелейди, жигит ямаса қыз айтарын дәслепп айттып болып, кейін қосық пенен жеткереди. Бірақ ең жақсы пьесаларымыздың қатарындағы «Айгүл—Абат», «Сүймегенге—сүйкенбе» пьесаларында усы момент баршылық, саз-сәубеттің бериліуі көпшиллик драматурглердің пьесалары ушын өзінше бир шаблонға, трафаретке айланып кетти.

Драматург Т. Сейтжанов хәзіргі сахналық шығармаларымыздың бир кемшиллігін усы иретсиз, орынсыз қосық пенен музыкалардан көреді. «Бул жағдайлар, — дейди Т. Сейтжанов, — театр, искусствомыздың дәлепки рауажланыу тарийхында бир қанша нызамты да болды. Еле тамашагөйлеримиздің драмалық шығарма-

ларды толық қабыл ете алмай атырған ол дәуірде сахналасқан хәр бир пьесаның ишинде айтылған қосық та оларға жүдә керекли еди. Ырасын айтыу керек, айрым жетилиспеген пьесалардың нуқсанлары усы музыкалық моментлер менен жабылып та жүрди, бирақ бул ески жағдай бизиң ҳәзирги сахнамызда толық саплас-тырылған жоқ. Биз драматургиялық шығармаларға орынсыз қосық киргизип, тамашагөйлердиң шығарма-ның тийкарғы мазмунына ғана емес, ал қуры шаўқым-ға үйретиўден бас тартыўымыз керек».¹

Көрип отырғанымыздай-ақ, бизиң белгилли драма-турглеримиздиң пикирлери бир жерден шығып отыр. Оның үстине драма жазыўшының бәрн шайыр емес, сонлықтан жанға тәсирсиз, мәзи уйқастырылған қатар-лар тамашагөйлерди мәзи пренжиткеннен басқа пайда келтирмейди.

Драматургия мәселелерине арналған мақалалардан Г. Есемуратовтың «Өмир хәм сахна»² деп аталған кри-тикалық обзорын атап өтиў орынлы болады. Автор бү-гинги турмысты сүүретлеўши «Талўас», «Қырлы соқ-пақлар», «Күйгелек көзли яр» т. б. пьесаларды таллап, олардың көркемлик дәрежеси бойынша дурыс жуўмақ жасайды. Автордың «Сүймегенге сүйкенбе»ден кейинги жақсы пьесасы «Талўас» деген пикири де орынлы. Ал, қалған еки пьеса ҳаққында «пьесада өзине тән өзінше-лигин түсинбеў, көп сөзлилик, тек диалог, монологты бере бериў бар» деген пикирлери де исенимли.

Белгилли театр изертлеўшиси Т. Алланазаровтың «Драматургияға талап күшли»³ деген мақаласы улыў-ма драматургия жанрына жетерли кеўил бөлинбей кия-тырғанлығын орынлы көрсетеди. «Жас талантлар жетиспей атыр, жазыўшылар союзы олар менен жетерли ислеспейди, сонлықтан истиң өзи боладылыққа салы-ныўы ғамхорлықтың азлығынан болып атыр» деп тасты-ыйқлаўының тийкары бар. Қарақалпақ драматургия-сының дәуир талабына ересе алмаўының бир себебин Т. Алланазаров өзінше дурыс түсиндирген.

¹ «Әмиударья», № 7, 1971-ж.

² Сол журнал, № 1, 1963-ж.

³ «Совет Қарақалпақстаны» № 7, 1986 ж.

ӘДЕБИЯТ ИЛИМИНИҢ РАҰАЖЛАНЫҰЫ (1960-1980 ЖЫЛЛАР)

Нәжим Дәуқараевтың көлемли изертлеулері бизди сондай жуумаққа алып келеди: қарақалпақ халқының көп әсирлик тарийхы менен бирге оның неше заманларды бастан өткерип бизге жеткен әдебияты да оғада бай хәм әлуан түрли. Халықтың неше әуладларының әрманы менен тилегин, үрп-әдеті менен келешек өмир ушын гүресин сәулелендирген әдебият естеликлеринде аты белгили хәм белгисиз сөз зергерлері болды, солардың таланты менен уқыбы арқалы қарақалпақ халқының оғада бай руухый мәденияты—фольклоры менен әдебияты дөреди. Буларды системаластырып жыйнау, изертлеу хәм пропагандалау жумысы илимий орынлардың, атап айтқанда, Н. Дәуқараев атындағы хәзирги тарийх тил хәм әдебияты институтының ийгиликли хызметі болды. Көп жыллар дауамында жүргизилген илимий экспедициялардың әдебиятымыздың жанашырларының тынбай излениуі нәтийжесинде халық байлығы көпшиликтің ийгилигине айланып отыр. 30-жыллардың ишинде басланған (революциядан алдын аслап жыйнау, жазып алыулар хәзир де тоқтаған жоқ. Наурыз Жапақов оғада характерли қызық фактти келтиреді: фольклор секторының өзі усы уақытқа шекем он алты рет фольклорлық экспедиция хәм бир неше илимий командировкалар шөлкемлестирген, фольклордың хәр түрли жанрлары бойынша 2000 баспа табақтан ибарат материаллар жазып алынған, 225 баспа табақтан ибарат материаллар шығарылған: 230 баспа табақтан ибарат қол жазба материаллары ауыз әдебиятының үлгилеринен хәзир 20 томлық материал тайынланған.¹

Сөйтип, халқымыздың оғада бай фольклоры, классикалық әдебияттың үлгилері тек жыйналыу менен шекленбестен, изертленип үйрениле баслады. Усылар менен бир қатарда советлик дәуірдеги әдебиятымыз өсип жетисти. профессиональлық сыпатқа ийе болған советлик әдебият өзиниң көп жанрлылығы менен, тез рауажланыуы менен руухый социалистлик мәдениятымыздың тарийхынан үлкен орын ийелейди.

¹ Н. Жапақов. «Әдебиятымыз хақында ойлар». Нөкис—1974-ж. 216-217-бетлер.

Әдебиат критикасы, изертлеу илиминің өскенлігінің бір көринісі сонда, изертлеуде көркем әдебиаттың жанрлық жағынан қәнигелесіу, дәуір жағынан алып изертлейтуғын салдамлы очерк характериндеги жұмыстар, фольклор, классик әдебиат, совет әдебиатының жанрлық раўжланыўларын байқастырыу айқын көзге түсип атыр. Булар, сөзсиз, соңғы 15-20 жыл ишиндеги айтыўға турарлық жаналықлар болып есапланады.

Әдебиат илиминің үлкен бир тараўы—қарақалпақ фольклористикасы. Әдебиатымыздың түп сағасы есапланған фольклорымыз, жоқарыда айтылғандай-ақ, мейлінше бай хәм хәр түрлі: ол көлеми жағынан да, жанрлық түри жағынан да дыққатқа ылайық фольклор бир қанша толық изертленген әдебиатымыздың тараўы болып есапланады. Солардың ишинде биз И. Сағитовтың «Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы» (1963), Қ. Айымбетовтың «Халық даналығы» (1968), «Қарақалпақ фольклоры» (1977), Қ. Мақсетовтың «Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны» «Қырқ қыз» (1952), «Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы» (1965) сыяқлы ири мийнетлерди атап өтиўимизге болады. Қарақалпақ фольклорын кең планда алып изертлеген бул жұмыстар бир-бирин жақсы толықтырып турады.

«Қарақалпақ фольклоры тарийхының очерклері» («Фан»—1977) деп аталатуғын коллектив мийнет халқымыздың мийрасын пропагандалауда салмақлы орын тутады. Бул мийнеттиң орынланыўында белгили фольклор изертлеушилер үлкен жұмыс алып барғанлығын атап өтиў орынлы.

Китап еки бөлимнен ибарат: «Революцияға шекемги дәўирдеги қарақалпақ фольклоры» хәм «қарақалпақ Совет фольклоры». Монографияның ең қызықлысы хәм илимий жақтан бир қанша терең исленгени оның биринши бөлими.

Бул бөлимде «Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанлары» нан «Алпамыс», «Қоблан», «Қырқ қыз», «Қурбанбек», «Ер—Зийўар», «Жаз келин», «Мәс-патша», «Гөрүғлы» эпослары ҳаққында тарийхий—әдебий мағлыўматлар берилген. Сондай-ақ дәстанлардың түрлері талланған, соның менен бирге қарақалпақ фольклорының басқа жанрлары бойынша да бундай түсиниклер бар.

Китапты таллауды мақсет етпей-ақ, бұның илимдегі жаңалығын атап өтсе болады. Өйткені, ол рус тилинде биринши мәртебе шығып атырған көлемли изертлеу. Китаптағы дәстанларды жанрлық түрге бөліу принциптерине, айырым таллаулардың тереңлигине де дау айтыу мүмкин, бирақ бұның көпшиликти таныстыруу мүмкиншилигиниң кеңлигине унамлы баға бериуге болады. Ең бағалысы, хәр бир шығарманы кимниң жырылағаны, кимниң жазып алғанлығы, вариантлары, баспалары бойынша берилген справкалық документлер қызығыушылар ушын көп пайда келтирген.

Фольклордың хәр түрли жанрлық түрлери бойынша жазылған изертлеулер фольклористикамыздың жан-жақлы түсіндирилиуінде белгили орын ийелейди. Бир уақытлары Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, И. Сағитовлар басланған изертлеулерди толықтырушы бул жұмыстардың қатарына биз советлик дәуірдеги фольклор бойынша Н. Камалов, М. Низаматдиновлардың сондай-ақ, ертеклер ҳаққында Қ. Мамбетназаров, халық нақыл-мақаллары бойынша Т. Нийетуллаев, халық қосықлары тууралы Ә. Тәжимуратов, жумбақлар ҳаққында Ә. Алымовлардың, «Мәспатша» дәстанына арналған А. Әлиевтың «Алпамыс» дәстанына бағышланған Ж. Хошниязовлардың мийнетлерин қосыуымызға болады. Булар китап сыпатында басылып шығып, оқушыларға жетти. Хәзирги күнлери басылып атырған көп томлық фольклорлық мийраслар сөзсиз белгили изертлеушилеримиздин жемисли жұмысларының нәтийжеси. Булар қарақалпақ фольклорының илимий тарийхын жасауға алып келеди.

Әдебият илиминиң толысып жетилисиуінде айрықша оның үлкен тарауы фольклористиканың илимий жақтан жуумақланып изертленууінде Қаллы Айымбетов (1908-1974) оғада белгили орын ийелейди. Қаллы Айымбетов советлик дәуірдеги қарақалпақ мәдениатының барлық тарауында актив көринген, оны рауажландыруда айрықша үлес қосқан мәдениатымыздың мийнеткеши болды. Қарақалпақ әдебияттануы ичимин баслаушылардан есапланады. Халық ғәзийнесиниң дүрданаларын көздин қарашығындай сақлап, жыйнаушы, елге таратыушылардың көрнекли ўәкиллериниң бири. Ол 20-жыллардың ақырында-ақ мектептер ушын оқу китаптарын жазып, мәденият, билим урқанын жайыушы

болды. Қаллы Айымбетовтың өмір жолында советлик Қарақалпақстанның мәдениятының өсиу жолы, илиминің өсиу жолы жәмленген десек, артық айтқан болмаймыз. Қарапайым жарлы қарақалпақ дийханының ата-анадан жаслай жетім қалған баласы илим докторы, профессорлық дәрежеге көтерілди, илимге, искусствоға мийнет сиңирген ғайраткерлерге айланды, аты хәммеге белгилі жазыушы болып жетисти, қулласы, халықтың әдиулі, хұрметли азаматы болды. Бул факт совет хұкимети орнағаннан соңғы дәуірдеги тарийхтың тез пәт пенен рауажланып, бурын сауатсыз халықтың тәғдириндеги уллы өзгерислерди бизге жақсы таныта алады.

Қ. Айымбетовтың дәслепки мақалалары 30-жыллардың басларында жазылды. Ол фольклорлық шығармаларды көп жыйнады, оларды илиминің айланысына салды. «Едиге», «Алпамыс» дәстанларын бириншилерден болып бастырып шығарған Қ. Айымбетов еди. Оның қәлемине тийисли «Қарақалпақ драматургиясы тарийхының очерклери» (1959) белгилі изертлеулердин қатарына киреди. Улыұма әдебий мийрасқа деген терең қызығыушылық профессор Қ. Айымбетовтың творчествосына тән сыпат. 60-жыллардың ишинде Қ. Айымбетов үлкен изертлеулерге қол урды хәм оғада әхмийетли мийнетлерин жазды.

Қ. Айымбетовтың «Халық даналығы» (1968) мийнети автордың көп жыллардан берли алып барған изертлеулеринен есапланады. Бул қарақалпақ жыраулары, бақсыларының репертуарлары жағынан изертленген, бунда қыссаханлар, совет дәуириндеги халық шайырларының репертуары менен творчествосы қарастырылған. Автор жыйналған бай материаллар тийкарында салт-дәстүр жырларын, мийнет қосықларын, ертеклер, нақыл-мақалалар, айтыслар, тарийхый жырлар сыяқты ауыз әдебиятының аз изертленген жанрлары ҳаққында бай пикирлерди келтиреді. Айрықша, китапты жырау, бақсы, қыссаханлар тууралы, булардың репертуарларының өзиншеликлери, дәстүр мәселеси, ауыз әдебиятының жазба әдебият пеней байланысы бойынша фактлер дыққат аударады. Жумыстың және бир бақалы жағы сонда, жырау, бақсылардың репертуарларының үзилмей киятырған жолы, толысыу менен жетилисип барыуы ҳаққындағы илимий болжаулары қызығыушылық туудырады.

«Қарақалпақ қақарманлық эпосы» деген Сағитовтың кітабы менен салыстырғанда Қ. Айымбетовтың мийнетінде эпосларды дәуірлестіріу бойынша өзгешелік бар. И. Сағитовтың ізертлеулерінде қарақалпақ эпосларын дәуірлестіріу екі этапқа ажыратылған-ноғайлы дәуірі хәм хорезм дәуірі. Булайша бөліу автордың көрсетіуі бойынша, қарақалпақ халқы тарийхының хәм әдебиат тарийхының еле жазылмауынан деп түсіндірилген. Ал, Қ. Айымбетов болса, жырау, бақсылардың репертуарларының мазмуны хәм өзгешелігін есапқа алып оны бир неше дәуірге ажыратқан: ең әйемгі дәуір; печенег—қыпчак дәуірі (XI—XII әсирлер); (Алтын орда—ноғайлы дәуірі XII—XV әсирлер); Қоңырат—Байсын дәуірі (XV—XVI әсир); Бухара—булгур дәуірі (XVI—XVII әсир).

Қ. Айымбетов қарақалпақ әдебиатының тарийхын терең билетуғын, әсиресе, революцияға шекемгі әдебиаттың, фольклордың үлгилерін шаршамай—талмай жыйнаған адамлардың бири болды. «Әдебиатымыз тарийхының гейпара мәселелери» бойынша қысқаша мағлыұматлар¹ деген мақаласы дыққатқа ылайық. Бунда ол мынадай мәселелерге кеуіл аударуыды талап етеди: Шоқан Уәлийханов қарақалпақлар арасында болған ба? Әжинияз шайыр қашан тууылған? Әжинияздың шығармасын қайдан ізлеу керек? Бердақ шайырдың «Хорезм» шығармасы. Әхмийетли мәселелерди ізертлеу менен автор буларды бунан былай да терең излестіріу, анықлау кереклігін, елеге шекем усы мәселелер бойынша анық емес тастыйықлаулардың бар екенлігін көрсетеди. Ески қол жазбаларды оқый алатуғын қәнигелерди тәрбиялап шығаруыдың зәрүрлігине дыққат аударады.

Мәселени қойылуы жағынан «Алпамыс» дәстанының Жийемурат жырау варианты тууралы («Әмиүдәрья» №6, 1958) мақаласы әхмийетли мийнетлериниң бири болуы керек. Бириншиден, усы уақытқа шекемгі «Алпамыс» дәстаны 1880-жылы жазып алынған» (Н. Дәуқараев) деген пикирдин еле де анықлауы кереклігін көрсетеди. Екиншиден, Л. И. Қлимовтың «Жийемурат жырау вариантында феодаль—клерикаль тәсири бар, яғный феодализмди жырлаудың хәрекеті бар» деген пикирине қарсы шығады. Қ. Айымбетов «Алпамыс»тың

¹ Әмиүдәрья, №7, 1968-ж.

Жийемурат жырау жырлаған варианты шын ҳақықат халықлық вариант болып есапланады. . . Бул вариант «Алпамыс» тың дәслепки негизи болыуы тийис» деген жуўмаққа келеди. Оның ойынша басқа вариантлардың барлығы усы варианттан шыққан болыуы керек. Усындай қызықлы фактлер Қ. Айымбетовтың «Жырлаулар репертуарында қарақалпақ дәстанлары»¹ мақаласында да бар. Әсиресе, «Қоблан» дәстанына байланыслы оның айрым эпизодларын, жер—суу, адам атларына байланыслы байқаулары илимде дыққатқа ылайық еди.

Қ. Айымбетовтың мийнетинде узақ дәуірлерден бизиң күнимизге жөтип келген халық мийрасларының сақланыуында, таралыуында жыраулар, бақсылар, қыс-саханлар хәм халық шайырларының мектеби тууралы бақалы пикирлер, жуўмақлар бар. Булардың дерлик көпшилигин автор өзи шаршамай-талмай жыйнаған, жазып алған, сөйтип, илимий таллаудың айналасына салған. Усы жағынан бул мийнет хәзирге шекем фольклористикамыздың үлкен бир жетискенлиги болып қалып отырыуы тосыннан болған нәрсе емес.

Дурыс, мийнетте бирдейине илимий таллаулар хәм жуўмақ жасаулар жетисе бермейди, ал олар түсиндириу, баянлау бағыты менен характерленеди. Әлбетте, булар соң өзиниң синтезлик изертлеу бағытындағы жумыслардың пайда болыуына үлкен пайда келтиретуғынын бийкарлауға болмайды.

1977-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақ фольклоры» атлы китап тийкарынан оқуу қуралы сыпатына ийе. Онда белгили бир система менен қарақалпақ фольклорының түрлерине таллау жасалған, «Халық даналығы» изертлеуиниң мәселелерин бир қанша конкретлестиреуге умтылған. «Өткен күнлер елеслери» (1972) автордың басынан өткен уақыяларының есте қалғанларының тийкарынан дөреген тарийхий мемуарлық материал болыуы менен бирге этнографиялық мағлыұматларға да бай. Китаптың көп орынлары автордың устазлары, қәлемлеслери, қатар-қурбылары, улыума мәдениет ғайраткерлери хәққында оғада бай фактлер менен толы. Булар көркем шығарма сыяқлы оғада қызықлы оқылады.

Жуўмақлап айтқанда, Қаллы Айымбетов қарақал-

¹ Энцидәрья №2, 1964-ж.

пақ фольклористикасын изертлеуде көзге түскен үлкен изертлеуші билимпазларының бири болды.

Классик поэзияны изертлеу тарауында Б. Исмайловтың «Күнхожаның өмири хәм творчествосы» (1960) деген монографиясы белгили орын ийелейди. Кітап өзінің жаңалығы, илимий пикирлерінің дәлилділігі менен дыққат аударарды, өйткени, уллы қарақалпақ шайырының өмири, творчествосының характерли белгилери, дүнья көз—қарасы биринши мәртебе толы хәм исенимли түрінде усы кітапта ашып берилгенлігін айтыу жеткиликли. Автордың бул жетискенлігі басылып шыққан рецензияларда орынлы көрсетиледи. А. Әбдихаликовтың «Монография хәм топлам хәққында»,¹ К. Худайбергеновтың «Күнхожа хәққында монография»² деген мақалалары буған жақсы мысал бола алады.

Автор усы уақытқа шекемги Күнхожаның творчествосына байланысly алжасықлардың негизін ашып береді, оның шығармаларының авторлығын дәлиллейди, ол тууралы гейпара қәте, бир жақлама тастыйықлауларды критикалайды. Мысалы, бир қатар әдебиятшылардың мақалаларында шайырдың «пессимистлиги» (Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, С. Бекмуратов, Х. Сейтов) көп айтылар еди. Буларға кең тоқталып, автор Күнхожаға тән болған оптимистлик, күшли демократизм, реалистлик характерди түсіндиреди. Күнхожаның халықтың муңын муңлаған, оның ауыр турмысын жүрекдилік пенен сүүретлеген шайыр екенлігін дәлиллейди. Хәқыйқатында да, классикамыздағы демократиялық, реалистлик бағыт усы Күнхожадан басланады.

Б. Исмайловтың монографиясының бир бахалы жағы сонда, өзіне шекемги илимпазлардың пикирлерін толықтырып, олар менен орынлы илимий айтысқа түседі. Шайырдың шығармаларын биринши жыйнаушылардың орнын дурыс бахалайды, шайырдың творчествосы бойынша өзіннің жыйнаған материаллары тийкарында оның творчестволық өмир баянын бир системаға түсиреди.

Күнхожа сыяқлы уллы шайырдың өмирбаянын тырнақлап жыйнап, халықтың аузынан терип, шығармала-

¹ «Өмиўдорья» №1, 1963-ж.

² Сол журнал, №10. 1964-ж.

рына терең үңилип, автор оны тутас бир системаға салыўға умтылған. Жазба дереклердин жоқлығы, әлбетте, бундай жумысты қыйынластырады, өйткени, күни бүгінге шекем Құнхожаның хатқа түсирилип қалған шығармалары ушырасқан емес. Сонлықтан, оның өмир жолын тек шығармаларын терең изертлеў арқалы ғана жасаў мүмкин, өйткени, ҳәр қандай талантлы шайырдың өмирбаяны оның шығармаларынан бөлек емес. Ең бақалысы сонда, автор жыйнаған өмирбаянлық материаллар шайырдың шығармалары менен жақынласып турады.

Автордың бул ис усылында қәнигели илимпазға тән ықтыятлық бар, салыстырыўлар шайырдың лочеркин анықлаў ҳәм жуўмақ жасаў бар. Мийнеттин авторы биринши рет Құнхожаның туўысқан әдебиятлар менен творчестволық байланысларын қарастырған. Информаторлардың берген мағлыўматларын екшеп, олардың қунлы пикирлерин илимнің айналысына салған Құнхожаның творчествосын өзи жасаған дәўирдин тарийхый—экономикалық жәмийетлик жағдайлары менен тығыз байланыста изертлеў, оған өз дәўиринин ең белгилі ўәкили сол тарийхый дәўирдин перзенти сыпатында қатнас жасаў автордың объектив пикир айтыўына кең мүмкиншилик бергенлигин, улыўма қарақалпақ классик әдебиятын изертлеў ушын буның бақалылығын атап өтиўимиз орынлы.

Қитапта, бизиңше, шайыр жасаған дәўир дурыс ашылады. Ол ҳәдден тыс әдебий изертлеўдин көлеминен шығып кеткен, цитатлар, гейде зәрүрсиз орынларда да оған умтыла бериў басым. Айрым орынларда майда қосықларды көтермелеў, жасалма түрде «тартқылаў» ушырасады. Бирақ, автордың мийнетин характерлеп туратуғын баслы нәрсе унамлы сыпатлар Б. Исмайловтың изертлеўинде, «қарақалпақ классик поэзиясына реалистлик ҳәм демократиялық, кескин класслық бағдар киргизиўде ҳәм бекем орналастырыўда XIX әсир қарақалпақ әдебиятының ең дәслепки ўәкили Құнхожа творчествосының әҳмийети оғада үлкен... Құнхожа қарақалпақ әдебиятының темасын әдеўир кеңейтиў арқалы, оннан алға қарай тағы да үлкен бир адым таслады» делинген.

Тап усы айтылғандай-ақ Б. Исмайловтың монографиясы қарақалпақ классик әдебиятын изертлеў бойынша

өзіне шекемгі изертлеулер менен салыстырғанда үлкен илгерилеу, белгили дәрежеде өсиушилик болды.

Классик поэзия тарауында А. Каримовтың «Жийен жыраудың өмири хәм творчествосы», Өтеш шайырдың творчествосы хаққында изертлеулерин, Омар шайырдың өмири хәм творчествосы хаққында мағлыұматлар жыйнаған А. Пирназаровтың, Әжинияз шайыр жөнинде И. Сағитов, Қ. Байниязов, Б. Исмайлов, А. Муртазаев, Т. Қалымбетов, Ә. Пирназаровлардың мийнетлерин атап өтиу орынлы. Булар әдебияттаныу илимине әдеуир жацалықлар алып келди, классик әдебияттың ескериусиз қалып киятырған тәреплерин ашыуға жәрдем етти. Атап өтетуғын нәрсе, А. Каримов Жийен жырау творчествосы бойынша көп ғана жаңа мағлыұматларды жыйнады, аз сандағы дереклерди толықтырады, әдебият тарийхындағы орын алып киятырған алжасықларды дүзетиуге жәрдем етти. Оның «Өтеш шайырдың өмири хәм творчествосы» (1984) монографиясы хаққында да усындай унамлы пикирди айтыуға болады.

А. Пирназаровтың «Омар шайырдың өмири хәм творчествосы» (1978). Б. Қалимбетовтың «Әжинияздың лирикасы» (1981), А. Пирназаровтың «Әжинияздың шеберлиги» (1983) сыяқлы изертлеулери жоқарыдағы жұмыстар мецен бир қатарда қарақалпақ әдебиятының тарийхын жазыу ушын әҳмийетли мийнетлер болып хызмет етеди. Соның менен бир қатарда, соңғы жыллардағы илимнің үлкен бир жаңалығы Қарақалпақ жазба әдебиятының дәреу дәуири хаққындағы әҳмийетли мәселе болды, деп қарауға тийиспиз. Қарақалпақ жазба әдебиятының тарийхы Жийен жыраудан емес, ал оннан көп бұрын басланыуы итимал деген пикир Б. Исмайловтың, К. Мамбетовтың жұмыстарында сөз болса да, қарақалпақ жазба әдебиятының ноғайлық ауқамы жасаған болса керек деп, яғный XIV—XV әсирден баслау керек, деп ортаға таслаған М. Нурмухамедов болды. Оның «Қарақалпақ жазба әдебиятының дәреуи хақында»¹ деген мақаласы жәрияланды. Бул пикир бойынша соң И. Сағитов «Әдебият тарийхын қайсы дәуирден баслау керек?»², «Қарақалпақ әдебияты тарийхының

¹ «Әмиүдәрья» №1 1968-ж.

² Сол журнал; № 11, 1968-ж.

гейпара мәселелери тууралы»¹ мақалаларын жазды. К. Мамбетов, Қ. Мақсетовлардың пикирлери сол айтылғанларды әдеуір рауажландырды. Бул мәселе ҳаққында усы пикирлерди тереңирек дауам еткен, дыққатқа ылайық қызықлы мақалалар жәриялаған К. Мамбетов болды.

Қарақалпақ жазба әдебиятының дәреуи ҳаққында мәселе көтерген М. Нурмухамедов «Ноғай аўқамында соппаслы Сыпыра жырау, Ормамбет, Асан қайғы, Жийренше ҳәм тағы басқалар сыяқлы шайырлар ҳәм жыраулар өмир сүрди және өз шығармаларын дәретти. Олардың дәретпелери, келип шығыулары ноғай аўқамына (XIV—XV кирген қәуимлерге байланыслы болған қазақ, қарақалпақ ҳәм басқа да халықлардың жазба әдебиятына баслама болды»² деп жазды. Дурыс, автор бурынлары да (мәселен, Н. Дәуқараев, К. Мәмбетов, Б. Исмайллов) қарақалпақ жазба әдебиятының тарийхына байланыслы мақалаларда оның тарийхын XVIII әсирден баслау менен бир қатарда бул тастыйықлау үзил-кесил пикир болмауы керек (Б. Исмайллов) дегенге усаган улыўма гәплердин болғанлығын, ал қарақалпақ әдебиятының тарийхын Ноғайлы дәуиринен баслау керек, деген тастыйықлаушы пикирлердин болмағанлығын дурыс келтиреди.

М. Нурмухамедов көп ғана тарийхий лингвистикалық дереклерге сүйене отырып, мынадай жуўмақ жасайды: «Өзиниң әйемги тарийхына ийе халық өз жазба әдебиятын тек XVIII әсирде дүзди деп исениу қыйын. . . халықтың тарийхы менен оның жазба әдебиятының арасында үлкен үзилис болыуы ақылға уғрас келмейди ҳәм буның менен келисиу күтә қыйын. Буннан шығатуғын жуўмақ: қарақалпақ жазба әдебиятының дәрелиуи усы ўақытқа шекемги тастыйықланып жүргениндей XVIII әсирдин орталарынан, Жийен жыраудың творчествосынан емес, ал Ноғай аўқамынан ҳәм оның шайырлары Асан қайғы, Ормамбет, Жийренше, Соппаслы сыпыра жырау ҳәм басқалардан баслау керек»³ деп тастыйықлаушы пикир айтты.

Бул пикир бойынша қарақалпақ жазба әдебиятының

¹ Сол журнал, №7, 1972-ж.

² Сол журнал, №6, 1968-ж. 123-бет.

³ «Әмиудәрья» №6, 1968-ж.

тарийхы төрт әсирден ары кетпеуі керек. Бизіңше, М. Нурмухамедовтың пикири қайтадан дәлиллеуді керек етпейди, ал тек ғана терен изертлеудің басламасы болыуы керек.

Академик М. Нурмухамедовтың усы пикирин бириншилерден болып қууатлаған И. Сағитов усы мәселеге «Әдебиат тарийхын қайсы дәуірден баслау керек?»¹ деген мақаласы менен өз қатнасын билдиреди. Автор өз мақаласында «қарақалпақ жазба әдебиятының тарийхын XVIII әсирден баслап, оның аржағында әдебият нұсқаларынан хеш нәрсе болған жоқ деу ақылға мууапық келмейди» деп исеним менен айтады. Бирақта ол «биз қарақалпақ әдебиятының тарийхын XIV—XV әсирдеги Ноғайлы дәуиринен басласақ, онда әдебиятымыздың тарийхы және де толық болмауы мүмкин. Себеби, ондай жағдайда XIV әсирден бурынғы қыпшақтар дәуиринде хәм оннанда бурынғы дәуірлерде дөрелген әдебий естеликлер әдебиятымыздың тарийхына кирмей қалыуы мүмкин. Ал, бизден басқа Орта Азия халықлары: өзбек, тәжик, түркмен, қырғызлар өзлеринин әдебиат тарийхын жоқарыда көрсетилгендей әйемги дәуірлерден (VII—VIII) баслап изертлеп киятыр. Қазақ әдебиятын изертлеуши илимпазларда соңғы уақытлары өзлеринин бурынғы қәтелерин дүзетип, қазақ әдебиятының тарийхын VII—VIII әсирлерден баслау керек, деген пикирди дәлиллеп атыр»² деп жазады И. Сағитов.

Демек, автор қарақалпақ жазба әдебиятының тарийхын әйемги дәуірлерден баслаудың тәрәпдары болып көринеди. Буған дәлил етип, ол мынадай фактлерди келтиреді: «Қарақалпақ жазба әдебиятының дөрелиу негизлери XIV—XV әсирлерден емес, ал анағурлым ертерек дәуірлерден VII—VIII әсирлерден, түрк тайпаларының дәслепки жазба естеликлери болған Орхон—Енисей жазыулары дәуиринен баслануы керек, деп есаплаймыз. Соның менен бирге буннан кейинги дәуірлердеги улыума түркий тайпалардың ортақ әдебий мүлкі болып есапланатуғын X—XV әсирдеги жазба әдебий естеликлери (мысалы Махмуд Кашғарий, Юсуп Баласағуний шығармаларының, сондай-ақ «Оғуз—нама», «Мухаббат—нама» хәм басқалары) қарақалпақ

¹ Сол журнал, № 11, 1968-ж.

² «Әмнудәрья» № 11. 1968-ж 114-бетте.

халқының жазба әдебиет тарихынан орын алулары тийісін деп есаплаймыз»¹

Әлбетте, бұл пікірлердің ұлыма бағдары дұрыс екенлігін бийкарлауға болмайды, булар арнаулы изертлеулерді, сол естеликлердің тийісінділігін дәлilleуі талап етеді.

Жоқарыдағы екі илимпаздың көтерген мәселесіне байланысты К. Мәмбетов «Қарақалпақ әдебиеті тарихының ашылмай атырған бетлерінен»² деген мақаласын жәриялады. Автор қарақалпақ жазба әдебиетінің тарихын XIV-XV ғасырлардан бастаудың дұрыслығын, ал И. Сағитов айтқан VII—VIII ғасырларда қарақалпақ халқының жазба әдебиеті деген түсініктің оғада дәлilленіуі кереклігін аңғартады. Мақаланың бір бағалы жағы сонда, XIV-XV ғасырлардағы қарақалпақ жазба әдебиетінің ұәкиллери сыпатында Соппаслы сыпыра жырау, Қазтууған жырау, Асан қайғы, Жийренше шешен, Досмамбет, Шалкийиз, Ормамбетлерге байланысты көркем шығармалардан мағлыұматлар берген. Булардың гейпарасы Байдулла Муштахтың, Қурманғали Хамитовтың, В.В. Радловтың, И. А. Беляевтың М. Мағауиннің мийнетлерінен алынған болса, айырымлары дала жазыуларына тийкарланған. Рети келгенде айтып өтетуғын нәрсе, автор «XIV-XVIII ғасырлардағы қарақалпақ әдебиеті» деген докторлық жұмысында усы мәселелерге бір қанша толық жантасты хәм илимий жақтан дәлilледі. Сөйтип, қарақалпақ жазба әдебиетінің дәреуі хәққындағы мәселе шешилген проблема болып атыр. Ал И. Сағитов алға тутқан мәселе өз изертлеушілерін күтип отырғанлығын ескертиу керек.

К. Мәмбетовтың булардан басқа да «Және де әдебиетіміздің төркині хәққында»³ «Тарих сырлары»,⁴ «Әйемги түрк тиллес халықлардың жазба естеликleri хәм олардың қарақалпақ әдебиетін қәлиплестириуідеги тутқан орны», «XVI-XVII ғасырдағы қарақалпақ әдебиеті»⁵ деп аталатуғын мақалалары бизге бұрынлары

¹ Сол журналда. 114-бетте.

² Сол журнал, № 8, 1969-жыл.

³ «Әмиударья» № 9, 1972-жыл.

⁴ Сол журнал, № 11, 1972-жыл.

⁵ Сол журнал, № 3, 1973-жыл.

⁶ Сол журнал, № 1. 1974-жыл.

гүңгирт болып келген мәселеге көп ғана анықлық киргизди. Әлбетте, бизде бул мәселе басқа түркий тиллес халықларға қарағанда әдеуір кешлеу көтерілип атыр, ал булар тууралы башкир, татар, ноғай, қазақ әдебиет-ларында бир қанша анықлық бар. Соған қарамастан, қарақалпақ әдебиетшылары жазба әдебиеттың тарихын XIV әсирлерден баслаудың дурыс екенлиги ҳаққындағы пикирлери кең изертлеуди талап етсе де, үлкен ийгиликли истиң басламасы, деп қарауымыз керек.

Қарақалпақ классик әдебиатының тарихына байланыслы көтерилген мәселелердің ишинде Әжинияз шайырдың творчествосы белгилі орын ийелейди. Әжинияз шайырдың 1960-жылы баспадан шыққан шығармаларының топламындағы бир қатар надурыслықлар, бурмалаушылықлардың орын алғанлығы белгилі. Т. Жумамуратовтың «Әжинияздың алтын ғазийнесин кир шалмасын»¹, Х. Қамийдовтың «Әжинияздың шығармаларының жанадан табылған қол жазба нұсқасы»², «Әжинияздың шығармаларының қол жазбасы»³, Қ. Мәмбетназаровтың, «Әжинияздың революцияға шекемги баспа—сөзде жәрияланған дәслепки шығармасы»⁴ сыяқлы шайырдың шығармаларын текстологиялық жақтан үйренилиуине көп жаңалықлар алып келди. И. Сағитовтың «Әжинияз творчествосын изертлеудің гей бир мәселелерине»⁵ мақаласында шайырдың шығармаларын жәриялаудағы үстиртинликлерди критикалайды. Өйткени, шайыр Т. Жумамуратовтың дурыс көрсеткениндей 1960-жылы шыққан топламда, әспресе, шайырдың муқаллес формасы менен жазылған қосықлары пүткиллей бузып берилген. Ески алфавит бойынша келтирилген қатарлар аўмастырылып жиберилген. «Бозатаў» поэмасына оған онша қатнасы жоқ қатарлар киргизилген.

Орны келгенде мына жағдайды да айтып өтиу керек. Әжинияздың «Бозатаў» поэмасы дәм соған уқсас халық қосықларының бар екенлигин экспедиция материалларына сүйенип, Б. Исмайлов та көрсеткен еди».⁶ Мақала «1858-1859-жылғы Қонырат көтерілисинин

1 «Әмиўдәрья» №1, 1962-ж.

2 Сол журналда №3, 1963-ж.

3 Сол журнал №3, 1962-ж.

4 Сол журнал №3, 1962-ж.

5 Сол журнал №12, 1965-ж.

6 «Әмиўдәрья», №10, 1959-ж.

Әжинияз творчествосында сүүретлениуи» деп аталады хәм бунда әдеуир тарийхий-әдебий мағлыұматлар келтирилген. Ең алды менен «Бозатау» шығармасының жанрлық сыпаты хаққындағы автордың тастыйықлаулары, яғный оны «поэма» деп түсиндириуине қосылыу керек.

Шығарма өзиниң қосық қурылысы хәм қысқа көлеми менен-ақ 1858-1859-жыллардағы Қоңырат көтерилисиниң үлкен бир эпизодын, оның барлық тәреплери менен толық және реаль түрде сүүретлеп бере алады. Шығарманы оқып отырып, «Бозатау ұақыясы хаққында тап үлкен поэманы ямаса повестьти оқығандағы куракым тәсир алыуға болады. Шығарма оқыушыда Бозатау ұақыясының басланыуы менен ақыбетин, себепкерлерин, жаугершилик салдарынан айдауға түскен халықтың жолыққан ериксизлик, қуллық азапларын, ауыр хошласыу сезимлерин жан-жақлама сүүретлеуши жыр болып түсиник қалдырады. Шығарманы «поэма» деп атағанда мине, усындай тәреплерине тийкарланылады. Поэманың дөрелиу жағдайы да оны узақ көлемли етип шығара алыуға мүмкиншилик бермеген».¹ Әлбетте, хәр қандай шығарманың жанрын оның көлеми ғана белгилей алмайтуғынын да есапқа алсақ Б. Исмайловтың келтирген дәлиллери дурыс.

Поэмадағы молла Пирим хаққында да Б. Исмайловтың пикири орынлы. Өйткени, шығармадағы:

«Қала басы болдың, сен молла Пирим,
Өзиң талап илим, кеулинде кириң.»—

дегенге қарап, оны унамсыз бахалаушылық болғанлығы мәлим. Ал Б. Исмайлов «кеулинде» кириң деген «кеулинде қайғың» деген мәнини береди деп, буған басқа да шайырлардан исенимли мысаллар келтирилген мысалы, Күнхожада «кеулимде толы әрман, кириң бар»). Усыған байланыслы автор молла Пирим образын қайта қарау поэмаға дурыс анализ жасауда болсын, Әжинияздың Бозатау ұақыясындағы адамларға көз—қарасын дурыс анықлауда болсын үлкен әхмийетке ийе факт болып есапланады»,²-деп оғада дурыс жуумаққа келеди.

¹ «Әмиұдарья», №10, 1959-жыл.

² Сол журнал, №10, 1959-ж. 78-бетте.

даратуғын мынадай моментти көрсетеди. Автордың пикири бойынша Әжинияздың «Бозатау» поэмасын дөреткенге шекемги дәуири хәм «Бозатау» шығармасынан кейинги дәуири деп атаудың зәрүрлигин көрсетеди. Шайырдың дәслепки шығармалары «Дүйсен қандекли», «Яранлар», «Бир пери», «Садаға», «Қырмызы», «Ай—алиф» қосықлары менен соң дөреген «Бозатау», «Бол-маса», «Еллерим барды», «Қерек», тағы басқа қосықларының арасында көп парық бар. Автор Әжинияздың творчествосын үйрениуде бул моментлердің дыққат орайда болуын ескертеди.

Қашанда болса, қарақалпақ әдебияты бойынша изертлеулердің арасында Бердақтың творчествосы өзиниң тийисли пайын алып киятыр. Биз жоқарыда 30-жыллардың орталарынан баслап-ақ Бердақ туұралы илимий—критикалық мийнетлердің пайда болғанлығын ескерткен едик. Ал 60-70-жыллар ұллы шайырдың творчествосын хәр тәреплеме изертлеулерге миясар болды. Буларда 50-жыллары орын алған нигилистлик көз-қарасларды әшкаралау менен бир қатарда Бердақтың творчествосына арналған изертлеу сыпатындағы монографиялардағы (И. Сағитов), шайырдың топламларындағы әдеуир шәлкесликлер орынлы көрсетилген. Әсиресе, Бердақтың дүнья көз-қарасы бойынша жана пикирлер туұылмақта, оннан мәдениятымыз тарийхындағы орнын анықлауға бағдарланған, гейде таласлы пикирлер жүзеге келмекте. А. Қаримов хәм А. Пахратдиновлардың «Бердақтың әуладлары»¹ мақаласы тийкарынан шайырдың өмирине дерекли материаллар беріуи менен бақалы. Ал, Бердақтың қарақалпақ әдебияты тарийхындағы орнына келетуғын болсақ, М. Нурмухамедов, Г. Есемуратовлар тәрепинен 50-жыллардың басларында-ақ берилген бақа бизиңше, дурыс жуұмақ болды².

О. Бекбауловтың «Бердақ творчествосын және де тереңирек үйрениу мәселесине»³ деп аталған мақаласы улыұма болжау сыпатында жазылғанлығына қарамастан, пайдалы пикирлерди ортаға қояды. Мәселен, усы уақытқа шекемги изертлеулерде, соның ишинде И. Са-

¹ «Әмиүдәрья», №4, 1958-ж.

² «Қызыл Қарақалпақстан», сентябрь, 1954-жыл.

³ «Әмиүдәрья», №2, 1964-ж.

ғитовтың «Бердақ творчествосы» (1958) кітабындағы шайыр жөніндегі ойларының жеткіліксіздігі хақындағы пікірін мақұлдауға болады. Ал «Ақмақ патша» дәстанының «Мәлікә хәм Зухра» қысқасы менен жақынлығы; ұсы қысқа тийкарында қарақалпақ шайырының дәстанының дәрежелі таласлы. Сондай-ақ Бердақты революционер дәрежесіне апарып қойыуда да таласлы хәм көп дәлилдеуі талап етеді. Бердақтың суыпышылығы хақындағы тастыйықлаулары да исенімсіз. Ж. Базарбаевтың «Бердақтың атеистлік ойлары»¹ «Бердақтың сиясий-жәмийетлік көз-қарасларын изертлеу мәселесіне»,² А. Муртазаевтың «Бердақтың творчествосы хәм дүньяға көз—қарасы деген мәселеге»,³ деп аталған журналындағы мақалалар Бердақтың сиясий-жәмийетлік көз-қарасы тууралы пікірлерді ортаға қояды. А. Муртазаевтың пікірлері дәлиллі хәм тынақлы. Ол мынандай жуумақ жасайды: «Бердақ атеист яки революционер материалист болған жоқ. Ал, ол динди пропагандалаушы да емес, бірақ өз қара басы динге исенген адам. Соның менен бірге ол дин иелерін әшкаралаушы... Бердақтың шығармаларында стихиялы атеистлік көриніслерди аңғаруға болады. Бірақ ондай хәрекетлер планлы, саналы түрде исленбеген, олар тек ғана диннің ипласлығын басшылыққа алыушылар менен бетпе-бет ушырасып қалғанда шайырдың отлы ғәзебинен шықты, ашыу үстінде жумсаған құралы болды. Буның келешек үшін әжмийети зор болды. Динге материалисттік көз-қараспенен қараған уақытта Бердақ диннің түби шийки екенін терең түсінүүге мүмкіншилик тууғызды, бірақ ондайлар шайырды материалист, динсіз етип көрсете алмайды».⁴

Уалы шайырдың шығармалары өз халқының тарихы менен тығыз байланыслы болды. Бул 30-жыллардың ишінде-ақ профессор П. П. Иванов тәрәпинен айрықша атап өтилген еді. Соң бул пікірди көплеген илимпазлар хәр тәрәплеме рауажландырды. М. Тилеумуратовтың «Халық тарихын изертлеуде Бердақ шығарма-

¹ Сол журнал, №5, 1963.

² «Әмиудәрья» №1, 1966-ж.

³ Сол журнал, №1, 1967-ж.

⁴ Сонда, III-бетте.

ларының әҳмийети»¹ деген мақаласы усы жағынан әдебиетшылар ушын да қызығыушылық туўдырады. О. Бекбаўловтың Бердақтың «Амангелди» поэмасына байланысly жәриялаған мақаласы да² халықтың аўзынан жазып алынған мағлыўматлар ҳәм шайырдың «Амангелди» ҳәм басқа да қосықларының тийкарында пайда болғанлығы дыққат аўдарады. Бул материаллар Бердақтың творчествосын әдеўир терең изертлеўлерге алып келди. Ал А. Муртазаевтың «Ақмақ патшаның» жазылыўы ҳәм оның материаллары ҳаққында³ мақаласы өз мазмуны жағынан О. Бекбаўловтын усы дәстанға байланысly пикирлери менен жақынласады.

Ә. Насруллаевтың «Бердақты изертлей берсек»⁴ мақаласына байланысly бир-еки аўыз тоқтап өтиў орынлы. Автор 30-40-жыллары баспа сөзде жәрияланған Бердақ ҳаққындағы Ш. Хожаниязовтың бир қатар мақалаларын Бердақты изертлеўшилеримиздиң пайдаланбай келгенлигин дурьс ескертеди. Сондай-ақ илимий орында Бердақ таныў бөлимин ямаса секторын ашып, планлы түрде уллы шайырға арналған илимий—теориялық конференциялар шөлкемлестирип турыўдың зәрүрлигин ескертиўи де орынлы мәселе. Бирақ та мақаладағы келтирилген Күнхожа менен Бердақтың өз-ара әдебиет бойынша пикир алысыўларын информаторлардың айтқанына қарап үзил-кесилли тастыйықлаўлары, бизицше, исенимсиз көринеди.

Қарақалпақ классик әдебиятының тарийхына байланысly революцияға шекемги шайырлардың өзбек ҳәм түркмен әдебияты менен қарым-қатнасы изертлеўшилердиң дыққатын тартқанлығын айтып өтиў орынлы болар еди. Әсиресе, Б. Исмайловтың, И. Юсуповтың. Мақтымқулы ҳәм қарақалпақ әдебияты ҳаққындағы байқаўлары әҳмийетли орын тутады. И. Юсупов өзиниң «Қарақалпақстан Мақтымқулының екнши шайырлық ўатаны» мақаласында уллы түркмен шайырының шығармаларының Қарақалпақстанға таралыў жағдайларын сөз етеди. Автор Мақтымқулы шығармаларының таралуындағы өзіншелликлерди (аўдарма арқалы тиккелей өз-

1 «Әмиўдәрья» №2, 1968-ж.

2 Сол журнал, №7, 1968-ж.

3 Сол журнал, №5, 1968-ж.

4 Сол журнал, №3, 1977-ж.

5 «Әмиўдәрья», №10, 1959-ж.

лестириў ҳәм халық қосықлары сыпатында раўаятлар формасында т. б.) исенимли көрсете билген. Ол мынадай жуўмақ жасайды: «Мақтымқулының өлмес поэзиясы» айрықша XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының раўажланыўында әдеўир роль ойнаған фактлердиң бири болды ҳәм қарақалпақ халқының жәмийетлик ой—пикирдиң раўажланыўына өз тусында жемисли тәсир тийгизген. Ал, социалистлик дәўирде Уллы Уатанымыздың туўысқан халықлары арасында интернациональлық—достық принципи, туўысқанлық қатнас традициялары негизинде қарақалпақ ҳәм түркмен халықларының ертеден киятырған туўысқанлық қатнасларының жаңа мәни алып гүлленеўиндеде Мақтымқулының поэзиясы бурынғыдан да бетер әҳмийетке ийе».¹ И. Юсуповтың дурыс көрсеткениндей-ақ, Аббаз, Садық шайырлардың шығармаларында Мақтымқулы поэзиясының сүүретлеў өзгешеликтери менен байланыс жақсы сезиледи. Ондағы халықлық, музыкалық, терең философиялық лиризм сыяқлы өзгешеликлерди раўажландырады.

Профессор Қ. Мақсетовтың «Әлийшер Науайы ҳәм Қарақалпақ әдебияты»² деген мақаласы уллы өзбек шайырының туўылғанына 520 жыл толыў сәнесине байланыссы жазылды. Бунда ен әҳмийетлиси Науайы творчествосының үйренилиў ҳәм изертлениў жағдайлары ҳаққындағы кең мағлұмат бериўи деп қараў керек. Ҳақыйқатында да, Науайы шығармалары 30-жыллардан баслап-ақ қарақалпақ тилине аўдарыла баслады, ол ҳаққында Н. Дәўқараевтың, Н. Жапақовтың, И. Сағитовтың таныстырыў сыпатындағы көлемли мақалалары жәрияланған. Қарақалпақ тилине Науайының шығармалары менен бир қатарда ол ҳаққында жазылған монография да аўдарылған еди. К. Мәмбетовтың «Науайы ҳәм Күншығыс әдебияты»³ мақаласы Науайы творчествосының улыўма Шығыс шайырларына тәсири мәселесине қаратылған.

«Қарақалпақ әдебиятында өз-ара байланыслар ҳәм өз-ара тәсирлердиң гейпара мәселелери»⁴-деген М. Нурмухамедовтың мақаласы өзиниң проблемалық сыпаты менен бақалы. Бунда қарақалпақ әдебиятының

¹ Сол журнал, №10, 1959-ж. 114-115-бетлер.

² «Әмиўдәрья», № 8, 1968-ж.

³ Сол журнал, № 10.

⁴ Сол журнал, № 10 1968.

тарийхый байланысы, әсиресе, Совет дәуириндеги өз—ара байланыстың жоллары хәм формалары бойынша илимий болжаў, байқаўлар бар. Әдебий тәсир түсиниктиң мазмуны бойынша келтирген фактлери терең ойландырады. «Мениңше, — дейди автор, — жазыўшы басқа жазыўшыдан ямаса әдебияттан өзи үйренген ўақытта пал ҳәрресине усайды. . . Творчестволық үйрениў тек бир жазыўшының ямаса тек бир әдебияттың тәжрийбесин қабыл етип алыўды аңлатпайды. Үйрениўде бизиң билиўимиздиң, идеялық ой—пикиримиздиң, мәдений дәрежемиздиң қәлиплесиўине көплеген халықлардың руўхый дәрежелери қатнасады»¹. Тап усы айқандай-ақ, жазыўшылардың усыллары басқа әдебиятлардан көп нәрселер қабыл еткени менен ол миллий әдебиятының руўхый ғәзийнеси базасында қәлиплеседи. Басқадан үйрениў, әлбетте, ойланылған, түсинилген, творчестволық үйрениў болып табылады. Үйрениў—бул көшириў, тәкирарлаў емес,—деген пикиринде де шынлық бар. Бирақта тилекке қарсы, айырым жазыўшыларда усы көшириў, биреўдиң пикирин ийелеў, образлардың өнин өзгерттип пайдаланыўшылық сезиледи. Бул—творчестволық үйрениўге, әлбетте, жатпайды. «Қарақалпақ әдебиятының жаңа жанрларының пайда болыўында хәм раўажланыўында рус хәм басқа туўысқан әдебиятлардың роли үлкен. Өткен ўақытта үлкен тәжирийбеге қәлиплескен жанр дәстүрине ийе болмаған қарақалпақ прозасы, драматургиясы хәм әдебий критикасы рус әдебиятының тәсирин айрықша күшли сезди.»²

Сондай-ақ автордың мына пикирине де қосылмаў мүмкин емес: «20-жылларда, хәтте 30-жылларда қарақалпақ жазыўшылары рус тилин хәзиргидей ийелеген емес еди. Сол себепли Советлер Союзының түркий тилиндеги әдебиятларының тәжирийбесин қабыл етип алыў. . . арқалы рус әдебиятының тәжирийбесин қабыл етип алыў қарақалпақ жазыўшылары ушын оғада үлкен әҳмийетке ийе болды».³

Солай етип, автор, әдебий байланыслардың миллий әдебиятлардың бир-бирин байытыўда нызамлы кубылыс екенлигин дәлиллейди.

¹ Сонда. 127-бет.

² Сонда. 127-бет.

³ Сонда. 126-бет

Классик әдебиеттің айырым проблемалары мысалы, **Н. Жапақовтың** «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиатында реализм мәселеси» (1972) деген кітабында арнаулы ізерттейді. Бул тема қарақалпақ әдебиеттаныу илиминде биринши рет қолға алынды, ол революцияға шекемги әдебиатымызда реализмнің қәлиплесиу жолларын көрсетиуіге арналған жұмыс болғанлықтан, оғада үлкен үміт артыу, әлбетте, дурыс еди.

Улыұма миллет әдебиетларында бул мәселениң жетерли исленбегенлигин ескерттип, автор шайырдың творчествосындағы реалистлик жағдайларға, олардың турмыстың баслы, шешиуши жақларына, дәуирдин талабына жууап берип, заманның түпкиликли, тийқарғы проблемаларын ортаға қойып, оларды шынлық пенен сәулелендириуіге умтылғанлары есапқа алынды қәм ізертленди». Өз жұмысының усыған шекемги басылып шыққан мийнетлерден артықмашлығын көрсетпекши болып автор тағы да мынадай ескертиу жасайды. «Ол жолдаслары революциядан бурынғы шайырлардың творчествосына әдебий процесс, әдебиет тарийхи, шайырдың әдебий хызмети творчестволық өсиу жолы көз—қарасларынан жантасса, биз реализмнің пайда болуу, өсиу, қәлиплесиу, рауажланыуы көз-қарасынан жантасып отырмыз».¹

Кітапта қарақалпақ шайырларының шығармаларын улыұма шынлық турмыстың сәулелениуін жағынан таллауда автордың әдеуир мийнет еткенлигин, бир қанша өзиниң байқауларының бар екенлигин, әсиресе, революция алдындағы бурын оншелли белгисиз шайырлардың шығармаларын ізлеудегі жетискенликлерин мойынлау менен бирге, мийнеттин қурылыс, мәселениң қойылыуы жағынан ойласыққа шақыратуғын көп ғана моментлердин бар екенлигин айтыуымыз керек.

Мысалы «фольклор—бай реалистлик элементлерге ийе» деген бөлимінде фольклордағы сүүретлеу, «Реалистлик жазба әдебиет Жийеннен басланады» деген тарауда Жийен жыраудың шығармалары талланады. «Реалистлик шығарма халыққа хызмет етеди» тарауында Күнхожа, «Адам—реалист әдебиеттин

¹ Н. Жапақов, «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиатында реализм мәселеси». Нөкис—1972-жыл, 5-6-бетлер.

орайлық темасы» дегенде Әжинияз, «Бердақтың шығармалары—реалистлик жолдың қәлиплесіуін көрсетеди» деген тарауда Бердақ шайырдың шығармалары талланады. Бизиң айтайық дегенимиз, бурынлары айтылған пикирлерге қосылған тың болжау, және олар жеткиликсизлеу көринеди, сонлықтан болар, биз бурынғы айтылған пикирлерди қайтадан оқыудың ғана гүуасы болып қаламыз. Автордың, реалистлик жол Бердақтың шығармаларында қәлиплести, деуи де илимий жақтан оншелли дәлилленип турғанға усамайды. Бул жағынан ол буннан бурынғы темадағы пикирлерине өзи қарсы шығады. Мысалы, ол Күнхожаның шығармаларының ҳақыйқат реалистлик характерин көрсеткен еди. Бул жағдай биз жоқарыда айтқан Б. Исмайловтың монографиясында исенимли көрсетилди. Изертлеудің бундай жолын автор өзинше ең қолайлы усыл деп есаплайды, сөйтип, ҳәр шайырды бөлек-бөлек алып таллайды. Булар бир айтылған пикирлерди қайталауға ғана алып келип турғанын аңғарыу қыйын емес. Сондай-ақ Әжинияздың творчествосына байланыслы қойылған тема Бердаққа да, Күнхожаға, Омарларға да тийисли. Бизиңше, бул реалист өсиу жолын дурыс характерлей алмайды. Тап сондай-ақ, көркем метод реализм, оның характерли белгилери, әдебиятымыздағы өзиншелиги, қәлиплесіу жолы көринбейди де, шайырлардың творчествосын улыума характерлеу ғана бар. «Адам—реалистлик әдебияттың орайы» деген мәселени Әжиниязға байланыстырған: ал усы мәселе улыума классик шайырлардың бәриниң де творчествосының орайы болғанлығын бийкарлауға болмайды.

Реализм мәселесин изертлеу көпшилик әдебиятшыларда кең планда алып барылғанлығын есапқа алсақ, олар усы мәселеге байланыслы көркем жуумақлардың формалары, оның жаңалығы, новаторлық проблемасы, реализмнің өз ишиндеги стильлер ҳаққында пикир жүритеди. Бизде де усылайынша ислениң керек еди, сондай жағдайда реализм тутас ортақ бирлик сыпатында мәлим болар еди. Автор әдебий процессти тутас алып изертлеу орнына ҳәр бир шайырды бөлек қарастырғанлықтан оған тутаслық жетиспей қалған. Кең планда алынған бул жұмыс еле де изертлеуді, системаластырыуды талап етип турғандай көринеди.

Ә. Пахратдиновтың қәлемине тийисли «Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары (1987) Бердақты изертлеу жұмысында белгили дәрежеде өз орнына ийе. Өзине шекемги илимпазлардың жуўмақларына сүйене отырып, автордың әдеуир таласлы мәселелерге қатнасын билдириуи қызықтырады. Әлбетте, бул шығарма ҳаққында айтылған пикир аксиома болып қала бермейди, ол керек жеринде талас-тартысларды да пайда етиуи ызаамлы. Бизиң ойымызша, изертлеудегн «Хорезм», «Еркебай» шығармалары ҳаққындағы тастыйықлаулар дыққатқа ылайық көринеди. Автор Бердақтың дәстанлық шығармаларының жазып алынуы процессине, сондай-ақ оларға киргизилген гейпара өзгерислерге де сын көзи менен қарап баға береди.

Ә. Пахратдинов «Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары» атлы китабында мүмкин болған дереклерден жақсы пайдаланыу арқалы ҳәр дәуирде айтылған пикирлерди көплек келтире отырып, исенимли фактлердин тийкарында усы ўақытқа шекем талас туўдырып киятырған айрым шығармаларды өз авторына қайтарып бериуде көп изленгенлигине итибар бериуимиз орынлы.

Әдебий критика менен әдебият илиминин ҳәр тәреплеме раўажланыуында мол өнимли мийнет еткенлердин бири **Исмайыл Сағитов** (1908) болды. 30-жыллардың ишинде профессиональ критик сыпатында көринген И. Сағитов соңғы жыллары әдебият тарийхын изертлеу де белгили орын тутты. Бурынлары айтқанымыздай-ақ, критика менен әдебият тарийхының арасында қытай дийўалы жоқ екенлигин, ол булардың екеуин де қатар алып барыу ҳәр кимнин қәбилетине байланыслы екенлигин И. Сағитовтың творчестволық искерлиги айқын таныта алады.

Исмайыл Сағитов 1908-жылы Хожели районының территориясында туўылған. Жаслай ата-анадан жетим қалып, Төрткүлдеги балалар үйинде тәрбияланды ҳәм оқыйды. 1924-жылы комсомол қатарына алынған И. Сағитов областьлық комсомол комитетинде бөлим баслығы (1925-1929), Кипчак ҳәм Кегейли районларында партия жұмысларында (1929-1932) ислейди. 1932-1934-жыллары пүткилсоюзлық журналистика институтында оқыйды. 1934-1939-жыллары «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында дәслеп бөлим баслығы, соң

жууаплы редакторы хызметин атқарады. Исмайыл Сағитовтың творчестволық хызметлері усы жыллары активлік пенен көзге түскенлигин оның көп санлы критикалық мақалалары дәлиллейди. Усылардың ишинде, әсиресе, «Әдебият теориясының мәселелері («Қызыл Қарақалпақстан» № 4, 1936), «Қарақалпақ әдебиятында сын мәселелері («Қызыл Қарақалпақстан», № 26, 27, 1936) атлы проблемалық мақалаларын атап өтиў орынлы болар еди.

Бир қанша ўақытлар искусство ислері бойынша басқармада, баспа жумысларында (1932-1934, 1943-1945) иследи. И. Сағитов 1948-жылдан баслап Н. Дәўқараев атындағы тарих, тил ҳәм әдебият институтының революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты бөлиминде илимий хызметкер, 1949-жылы Қазақ университетиниң журналистика бөлимин питкерип шықты. 1956-жылы «Бердақтың творчествосы» деген темада кандидатлық жумысын жақлады. 1963-жылы «Қарақалпақ қаҳарманлық эпосы, түркий тиллес халықлардың эпосларын салыстырма изертлеў тәжирийбесинен» деген темада филология илимлериниң дәрежесине докторлық жумысын жақлады. И. Сағитов — Өзбекстан ССР илимлер академиясының хабаршы—ағзасы, «Қарақалпақстан АССР ына мийнети сиңген илим ғайраткери» (1969), 1979-жылы оған «Өзбекстан ССР ына мийнети сиңген илим ғайраткери» атағы берилди. Бердақ творчествосын изертлеўге арналған «Саҳра бұлбили» китабы ушын республикалық Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты болды. И. Сағитов белгили аўдармашы сыпатында да жақсы белгили. Ол Пушкин, Салтыков—Щедрин, Чехов, Тургенов, Горький, Шолоховтың бир қатар шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарды. Усы ўақытқа шекем И. Сағитов 200 ден аслам мақалалар, рецензиялар жазды. Мектеплер ушын әдебият хрестоматияларын дүзди. Оның биринши китабы «Бердақ уллы демократ шайыр» деген ат пенен 1943-жылы басылып шықты. Соң автор бул теманы әдеўир раўажландырып, «Бердақтың творчествосы» (1958) монографиясын жазды ҳәм усы мийнетин бир қанша толықтырып 1974-жылы «Саҳра бұлбили» деген ат пенен жәриялады. 1963-жылы «Әдебият ҳәм дәўир», ал 1979-жылы «Қарақалпақ әдебиятының өсиў жоллары» атлы топламларын баспадан шығарды.

Соңғы жыллары автордың әдебий процесс қаққын-
да мақалалары топламлары басылып шықты.

«Қарақалпақ қахарманлық эпосы И. Сағитовтың
узақ жыллық изертлеу жұмысының жууымағы болып
табылады. Бунда қарақалпақ қахарманлық дәстанла-
рының әхмийетли мәселелери, олардың ҳәр түрли ва-
риантлары изертленеди, салыстырма изертлеу арқалы
қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен эпосларының бир-
бири менен жақынлығы хәм айырмашылықлары көр-
сетиледи. Автор қарақалпақ эпосларының революция-
дан бурынғы хәм Совет дәуириндеги изертлениуине
белгили үлеси бар әдебиятшылардың мийнетлерине ду-
рыс баға береди.

Салыстырмалы изертлеу улыўма әдебиятта, соның
ишинде қарақалпақ фольклорында сийрек ушырасады,
бирақ буның зәрүрлигин турмыс талап етип атыр. И.
Сағитовтың мийнети усы жағынан фольклористика та-
рауындағы биздеги дәслепки жұмыслардың бири. Фолк-
лористика тарауындағы илимнің жетискенликлерине
сүйене отырып, изертлеуши қарақалпақ қахарманлық
дәстанларының өзіншелигин ашыуы, эпослардың пай-
да болуы процесслерин қарастырыуы өзінше қызық
хәм фактлерге бай.

Сөз болып отырған мийнет қарақалпақ халқының
қахарманлық эпосларын салыстырма изертлеуге қу-
рылыуы менен баҳалы. Әсиресе, жұмыстың «кирисиуи»
бурынғы изертлеушилер менен салыстырғанда өзиниң
толықлығы менен көзге түседи. Автор қарақалпақ эпос-
ларына байланыслы пикирлердин ҳеш қайсысын шет-
те қалдырмастан, оларға дурыс илимий баға беріуге
умтылады хәм бул көп орынларда сәтли шыққан деу-
ге болады. «Кирисиу» тутас алғанымызда қарақалпақ
эпосларының изертлениу тарийхына обзордан ибарат.
Сонлықтан да ҳәр бир дәстанға топланған соңғы ар-
наулы бапларда изертлениудин тарийхы кеңирек ашыл-
ғанлығы унамлы көринеди.

«Қарақалпақ эпосының улыўма характеристикасы
(«39-93--бетлер) деген бапта көбирек улыўма эпосқа
байланыслы проблемалар ортаға қойылады хәм автор
көп ғана дереклерге сүйенип, өз шешимин береди.
Мәселен, «Эпос хәм тарийх», «Жырау-бақсылардың
роли», «қарақалпақ эпосларын дәуирлерге бөлиу»,
эпослардың дөрелиу процесси т. б. булар барлық

эпосларға тийисли зэрүрли проблемадан ибарат. Сонын менен бирге, автор қарақалпақ эпосларының өзіне тән тийкарғы өзгешеликлерине, көркемлиги менен поэтик стилине де кең тоқтап, белгилі шешімге келген.

Китапта «Қоблан» хәм «Алпамыс» дәстанлары толық изертленген, ең бақалысы сонда, автор «Қоблан»ның жети вариантын қарастырған, қазақша вариантылары менен уқсаслық хәм негизги өзгешеликлерин көрсеткен. Ал «Алпамыс» эпосы тууралы тоқталғанда қарақалпақ, өзбек, қазақ, алтай, башқыр, татар, вариантлары дыққатқа алынған. Әлбетте, бул дәстанлар буннан бурын да изертленген бирақ И. Сағитовтың изертлеуі түрк халықларының эпосларын изертлеудегі қарақалпақ әдебиятшысының үлкен табысы болды деудурыс болар еди. Жумыс автордың көп жыллық изертлеуі сыпатында белгилі тюркологлардың сынағынан өткенлигин билемиз. Сонлықтан оның жетискенлиги сол коллектив пикирге де байланысly. Деген менен, терең үңилип оқыған адам ушын жумыстың қурылысында биргелкилик бардай көринеди: дәстанлардың бәри де бөлек-бөлек алынып, бир схема бойынша изертленеди. Сонлықтан бир дәстанда айтылған пикирдің өңи өзгертилип, екіншисине өтип жатады, идеялық мазмуны, образ, тил мәселелери мектеп сабақлықларындағыдай бөлшекленип бериледи. Хәр бир эпостың изертлениуіне тоқтағанда қайталаулар гезлесе береди.

Қарақалпақ фольклористика илиминиң әдеуір рауажланғанлығы оның таярлықлы кадрларына байланысly қарастырылыуы керек. Жоқарда айтқанымыздай-ақ буған жол салған Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, соң И. Сағитов хәм басқа да көплеген жас изертлеушилер өсип жетилисти. Усылардың күш салыулары менен фольклор, оның көпшилик түрлери изертлеулердин объектисине айналды. 60-жыллардан баслап үш илим докторы шықты. Усылардың ишинде орта бууын ўәкили **Қабыл Мақсетов** (1929) жыйнаушы хәм изертлеуши сыпатында көп мийнет етти.

Қабыл Мақсетов 1929-жылы хәзирги Ленинабад районы, Свердлов совхозында жарлы—дийхан семьясында тууылды. 1948-жылы Хожели педучилищесин питкергеннен соң ол мектепте муғаллим болады хәм 1949-жылы педагогикалық институттың тил—әдебияты факультетине түсип, оны 1953-жылы питкерил шыға

ды. Қарақалпақ әдебиятынан муғаллим болып қалдырылған Қабыл Мақсетов белгили фольклористлердің жәрдемі менен усы илимге оғада қызығады. 1954-жылы Москвадағы Шығыстаның институтының аспирантурасына киреди. 1958-жылы «Қарақалпақ эпосы», «Қырққыз» деген темада диссертация жақлап, илим кандидаты дәрежесине миясар болады.

1957—59-жыллары Қарақалпақстан комплексли илим-изертлеу институтында аға илимий хызметкер ұазыйпасын атқарады. 1963—1984-жыллар аралығында Н. Дәуқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебиет институтын басқарды.

Қ. Мақсетовтың творчествосына тән сыпат ол көп жыллар дауамында халық мийрасларын тынбастан жыйнап, оны системаластырып, бастырып шығыудан ибарат. 1966-жылы Қ. Мақсетов «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» бойынша докторлық жұмыс жақлады. Бул Советлик шығыс халықларының дәстанларының поэтикасын изертлеу бойынша белгили теориялық жұмыс болып табылады. Қабыл Мақсетов Өзбекстанға хәм ҚҚАССР ға мийнетти сиңген илим ғайраткери, республикалық Бердақ сыйлығының лауреаты. Оның творчествосында «Қарақалпақ халық эпосы «Қырқ қыз» (1962), «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» (1970) «Қарақалпақ фольклорының эстетикасы» (1971), «Қарақалпақ эпосы» (1976), «Октябрьден тууылған әдебиет» (1979) «Фольклор хәм әдебиет» (1975), «Қарақалпақ жырау—бақсылары» (1983) белгили орын тутарды. Егерде усылардың қатарына «Қарақалпақ фольклоры» (1979) сабақлығын «Қарақалпақстан АССР тарийхы» на (1974) жазған «Әдебиет хәм искусство» деген темадағы жұмысларын, «Қарақалпақ фольклоры тарийхының очерклері» не (1977) жазған бөлимлерин қоссақ, Қ. Мақсетовтың творчестволық диапозонының оғада кеңлигин көз алдымызға келтире аламыз.

«Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» өз проблематикасы бойынша буған шекем жарыққа шыққан фольклор бойынша изертлеулерден парқ қылады. Автор қарақалпақ дәстанларына байланыслы оғада бай фактлик материаллардың тийкарында дәстанлардың жанрлық хәм қурылыс өзгешеликлерин—поэтика мәселелерин илимий теориялық

панда қарастырған. Дәстанларда образ дәретиуі, көркем сүүретлеуі қураллары, қосық қурылысы, дәстанлардағы прозалық элементлер, олардың орны хәм әхмийети ашып берилген. Изертлеудің қызықлы тәрәп-леринен тағы да эпослардың халық турмысы менен байланыслы мәселелери, эпослардың этногенези, оларды дәретиуде коллективлик хәм индивидуальлық творчество, дәстанлардың халықлық проблемаларының ортаға қойылыуы хәм дурыс бағыттан шешилиуі деп қарауға болады.

Әлбетте, ауыз әдебиятының басқа түрлери сыяқлы дәстанлар да узақ дәуірлериниң жемиси. Олардың сақланыуында көплеген жырау-бақсылар үлкен орын ийелегенлиги сөзсиз.

Автор конкрет мысаллардың тийкарында усы творчество адамларының көз-қарасларын, олардың жасаған ортасына байланыслы дәстанлардың идеялық — көркемлик өзгешеликлерине кең тоқтаған. Усы мәселелер менен бир қатарда түрк тиллес халықлардың эпосларының үйренилиуін объективлик пенен қарастырады хәм булар үлкен теориялық хәм практикалық әхмийетке ийе.

Қ. Мақсетовтың «Қарақалпақ эпосы» деген мийнетти Қурбанбай жыраудың репертуарына байланыслы көп ғана мәселелерди қарастырады. Бизге белгили, Қурбанбай Тәжибаев тек ғана атақлы «Қырқ қыз» дәстанының атқарыушысы емес, ал ол жигирмадан аслам дәстан, неше мың қатарлық терме-толғауларды атқарған хәм ядында сақлаған сөз шеберлериниң бири. Автордың исенимли дәлиллегениндей Қурбанбай жырау атқарған дәстанлар әйемги дәуірлерден баслап XVIII әсирдин ақырына шекемги узақ уақытлық халық турмысын сәулелендиреди. Оның үстине Қурбанбай атқарған дәстанлар басқа жырауларда ушыраспайды. Қурбанбай жыраудың творчестволық — жыраулық өмир баяны автор тәрәпинен илимий бағытта дурыс ашылған. Қ. Мақсетовтың усы китабында да фактлерди баянлау ғана емес, ал кең жуўмақ жасау характерли.

Жоқарыдағы мийнетлер менен автордың 1983-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақ жырау — бақсылары» китабы тиккелей байланыслы. Бунда қарақалпақ жыраулары, бақсыларының творчестволық портретлери

ғана берілген емес, ал олардың атқарушылықларындағы, репертуарларындағы өзіншеліктер, көркемдік сыпаттары, музыкалық искусствоны рауажландыруға жасаған тәсири хәр бир ири талантқа байланысты изертлегенлиги дыққат аударарды. Кітап усы жағынан билим беруішлик, эстетикалық қунлылыққа ийе.

Автордың «фольклор хәм әдебият» кітабы оның хәр жыллары жазған изертлеу мақалаларынан қуралса да, оған идеялық, тематикалық бирлік характерли. Илимпаз өзиниң таңлаған мәселеси этирапында фольклор менен әдебияттың байланысын, булардың бир-бирин толықтырып туруу ыызамлылығын ашыуға умтылады. Айрықша «Бердақ хәм фольклор», «Аяпбергенниң творчествосында фольклоризм», сондай-ақ, Ж. Аймурзаевтың «Айгүл—Абат», И. Юсуповтың «Гилемши хаял хәққында хәқыйқатлық», С. Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе» шығармаларына байланысты мақалалары өзиниң илимий жуумақластырылыуы менен қызықлы.

«Қарақалпақ фольклорының эстетикасы»—қарақалпақ, әдебияты илиминде фольклордың функциясын, жәмийетлик турмыстағы орнын ашыуға бағдарланған дәслепки изертлеу екенни жасырмау керек. Бунда дәлиллеуден гөре шолуу бағытында жазылыуы қарақалпақ фольклорының көркем методын анықлау бойынша автордың тастыйықлаулары бир қанша таласлылау көринеди. Бирақ усы таласлы пикирлердиң өзи илим ушын пайдалы, хәқыйқатлықты ашыуға алып келиуи сөзсиз.

* * *

Әдебият критикасы менен әдебияттануу илими жаңа басқышқа көтерилиу дәуирин бастан кеширип атырған бир жағдайда усылардың ишиндеги ең қулаш жайып рауажланған Совет әдебиятының мәселелерине арналған жумыслар екенлигин ашық айтыу орынлы. Булар тек сан жағынан емес, өзиниң изертлеу методологиясының жетилисип барыуы, кадрларының таярлықлылығы жағынан да дыққатқа ылайық. Әлбетте, қашан да болса, бүгинги әдебият өз оқыушыларын көбирек қызықтырады, демек изертлеулердиң көпшилик сыпатқа ийе болуы, көп ғана коллективлик мийнетлердиң жүзеге келиуи критик—алым, алым—критик

деген ұғымлардың сәтлі ушырасыуы усы бағдардағы жұмыстарда көзге анық түсип отыр. Сөйтіп қарақалпақ Совет әдебияты қаққында жазылған илимий-изертлеу мийнетлери әдебияттануы илиминиң үлкен бир тарауын қурап отыр. Совет әдебиятының актуаль теориялық—практикалық мәселелери изертлеулеримизди бүгинги әдебий процеске кескин бет бурғызды. Жетискенлигимиз қайсы, кемшилигимиз неде?—деген сорауларға жууап бериу миннетин алға қойды. Хәр бир шайырдың орнын белгилеу, творчестволық портретин жасау, қәлиплесиу процессин көрсетиуге айрықша әҳмийет берилди. А. Муўсаев, А. Дабылов, С. Нурымбетов сыяқлы халық шайырларының творчесвосы бойынша изертлеу жұмыслары алып барылды хәм олардың бир қатарлары монография сыпатында басылып шықты. Бундай формадағы жұмыслар Ә. Өтепов, Н. Дәўқараев, М. Дәрибаев, Ж. Аймурзаев, И. Юсупов, Т. Қайыпбергенов, С. Хожаниязов творчестволары қаққында да исленди. Бул жұмыслардың жетискенлик — кемшиликлерине қарай хәр қайсысының илимде орны бар, архив материаллары, информаторлардың мағлыұматы тийкарында исленген илимий жуўмақлары бар, соның менен айрымларын да жазыушы—шайырлардың творчесвосын этап бойынша ғана изертлеуге қурылса, халық шайырларының үлкен бир арнасы фольклор менен байланысын ашыуға умтылыс жасалса, айырымларында шығармаларды темалық таллауға қурыу байқалады. Шайырлардың стили изертленеди. М. Дәрибаевтың творчесвосы жанрлық принцип бойынша алып барылады. Хәр бир изертлеуши өзиниң мүмкиншилигинше сол жазыушылардың творчестволық портретин ашыуға, олардың әдебият тарийхындағы орнын таллауға умтылды.

Илимий изертлеуге жаңаша жантасыу Аяпберген шайырдың стилин изертлеген Қ. Байниязовтың жұмысына тән. Бир қанша жаңа дереклер Т. Алланазаровтың Ә. Өтепов қаққындағы изертлеулерине характерли, автор белгилли драматург, талантлы актер Ә. Өтепов туұралы көплеген критикалық мақалалар жәрнялады, көлемли изертлеу жұмысын алып барды. Т. Алланазаровтың жұмысы Ә. Өтеповтың творчесвосын миллий драматургия, театрымыздың пайда болыу хәм қәлиплесиу жолларына байланыслы карастырады

да, жазыушы, шөлкемлестиріуші сыпатында Ә. Өтеповтың тутқан ролин ашып беріуіге ериседи. Бундай болыуы орынлы, өйткени Ә. Өтеповтың творчестволық жолы—бул қарақалпақ театр искусствосының жолы, оның өмири «Таң нуры» труппасынан басланып, миллий театрдың дүзилиуи менен тығыз байланысly. Сөйтип, биз бир жағынан театр өнериниң пайда болыуы, рауажланыуы этапын көрсек, екінши жағынан усы процессте қәлиплесип, талантлы драматург болып жетискен Ә. Өтеповтың искерлигин, драмалық шығармаларының күнделикли сиясий өмир менен, сол күнниң талабы менен органикалық байланыслылығын көремиз. Жумыстың ең бир бақалы жағы усында еди.

Т. Алланазаровтың «Қарақалпақ Совет драматургиясының гейпара мәселелери» (1987) мийнети бул тараудағы белгили изертлеу болып есапланады. 1950-1970-жыллар арасындағы сахналық шығармаларды таллауда оның өз почерки бар, автор бул мәселелерди тарийхый—әдебий планда қарастыруы арқалы ең характерли, этаплы шығармалардың мысалында драматургияның жеткен бийигин де, орын алған кемшилигин де конкрет ашып беріуіге еристи. Драматургия жанрының артта қалып атырғанлығының бир себеби оның критикасының төменлигинен, профессиональ критиклердин¹ жоқлығынан деп тастыйықлауы, бизинше дурыслыққа келеди. Монографияда ортаға қойылған ұазыйпалар да орынлы. Булардың бәри театр өнерин, драматургияның сын-сыпатын жетик билетуғын қәнигениң пикири екени байқалып турады. Соның ушын да бул жумысқа Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың берилиуи нызамлы еди.

Белгили әдебиятшы Қ. Айымбетовтың «Қарақалпақ совет драматургиясының тарийхынан очерклер» (1963) деген китабы да жоқарыдағы мийнет пенен бир қанша жақынлыққа ийе. Бирақ бунда автор карақалпақ драматургиясының дәреуі ұақтынан баслап, 1954-жылға шекемги аралықты алған хәм усы жанрдың жетискенлик—кемшилигин өзинше ашыуға умтылған. Улыұма драматургияның аз изертленгенлигин

¹ Т. Алланазаров. Некоторые вопросы истории каракалпакской советской драматургии. Нукус — 1987, стр.255.

жууаплы редакторы хызметин атқарады. Исмайыл Сағитовтың творчестволық хызметлери усы жыллары активлик пенен көзге түскенлигин оның көп санлы критикалық мақалалары дәлиллейди. Усылардың ишинде, әсиресе, «Әдебият теориясының мәселелери («Қызыл Қарақалпақстан» № 4, 1936), «Қарақалпақ әдебиятында сын мәселелери («Қызыл Қарақалпақстан», № 26-27, 1936) атлы проблемалық мақалаларын атап өтиў орынлы болар еди.

Бир қанша ўақытлар искусство ислери бойынша басқармада, баспа жумысларында (1932-1934, 1943-1945) иследи. И. Сағитов 1948-жылдан баслап Н. Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институтының революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты бөлиминде илимий хызметкер, 1949-жылы Қазақ университетиниң журналистика бөлимин диткерип шықты. 1956-жылы «Бердақтың творчествосы» деген темада кандидатлық жумысын жақлады. 1963-жылы «Қарақалпақ қаҳарманлық эпосы, түркий тиллес халықлардың эпосларын салыстырма изертлеў тәжирийбесинен» деген темада филология илимлериниң дәрежесине докторлық жумысын жақлады. И. Сағитов Өзбекстан ССР илимлер академиясының хабаршы—ағзасы, «Қарақалпақстан АССР ына мийнети сиңген илим ғайраткери» (1969), 1979-жылы оған «Өзбекстан ССР ына мийнети сиңген илим ғайраткери» атағы берилди. Бердақ творчествосын изертлеўге арналған «Саҳра бүлбили» китабы ушын республикалық Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты болды. И. Сағитов белгили аўдармашы сыпатында да жақсы белгили. Ол Пушкин, Салтыков—Щедрин, Чехов, Тургенов, Горький, Шолоховтың бир қатар шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарды. Усы ўақытқа шекем И. Сағитов 200 ден аслам мақалалар, рецензиялар жазды. Мектеплер ушын әдебият хрестоматияларын дүзди. Оның биринши китабы «Бердақ уллы демократ шайыр» деген ат пенен 1943-жылы басылып шықты. Соң автор бул теманы әдеўир раўажландырып, «Бердақтың творчествосы» (1958) монографиясын жазды хәм усы мийнетин бир қанша толықтырып 1974-жылы «Саҳра бүлбили» деген ат пенен жәриялады. 1963-жылы «Әдебият хәм дәўир», ал 1979-жылы «Қарақалпақ әдебиятының өсиў жоллары» атлы топламларын баспадан шығарды.

Соңғы жыллары автордың әдебий процесс қаққында мақалалары топтамалары басылып шықты.

«Қарақалпақ қахарманлық эпосы И. Сағитовтың ұзақ жыллық изертлеу жумысының жууымағы болып табылады. Бунда қарақалпақ қахарманлық дәстанларының әһмийетли мәселелери, олардың ҳәр түрли вариантлары изертленеди, салыстырма изертлеу арқалы қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен эпосларының бири бири менен жақынлығы ҳәм айырмашылықлары көрсетиледи. Автор қарақалпақ эпосларының революциядан бурынғы ҳәм Совет дәуириндеги изертлениўине белгилли үлеси бар әдебиятшылардың мийнетлерине дурыс баға береди.

Салыстырмалы изертлеу улыўма әдебиятта, соның ишинде қарақалпақ фольклорында сийрек ушырасады, бирақ буның зәрүрлигин турмыс талап етип атыр. И. Сағитовтың мийнети усы жағынан фольклористика тараўындағы биздеги дәслепки жумыслардың бири. Фольклористика тараўындағы илимнің жетискенликлерине сүйене отырып, изертлеуши қарақалпақ қахарманлық дәстанларының өзиншелигин ашыўы, эпослардың пайда болыў процесслерин қарастырыўы өзинше қызық ҳәм фактлерге бай.

Сөз болып отырған мийнет қарақалпақ халқының қахарманлық эпосларын салыстырма изертлеўге қурылыўы менен баҳалы. Әсиресе, жумыстың «кирисиўи» бурынғы изертлеушилер менен салыстырғанда өзиннің толықлығы менен көзге түседи. Автор қарақалпақ эпосларына байланыслы пикирлердің ҳеш қайсысын шетте қалдырмастан, оларға дурыс илимий баға бериўге умтылады ҳәм бул көп орынларда сәтли шыққан деўге болады. «Қирисиў» тутас алғанымызда қарақалпақ эпосларының изертлениў тарийхына обзордан ибарат. Сонлықтан да ҳәр бир дәстанға топланған соңғы арнаўлы бапларда изертлениўдің тарийхы кецирек ашылғанлығы унамлы көринеди.

«Қарақалпақ эпосының улыўма характеристикасы («39-93--бетлер) деген бапта көбирек улыўма эпосқа байланыслы проблемалар ортаға қойылады ҳәм автор көп ғана дереклерге сүйенип, өз шешимин береди. Мәселен, «Эпос ҳәм тарийх», «Жыраў-бақсылардың роли», «қарақалпақ эпосларын дәуирлерге бөлиў», эпослардың дөрелиў процесси т. б. булар барлық

эпосларға мийисли зәрүрли проблемадан ибарат. Соның менен бирге, автор қарақалпақ эпосларының өзіне тән тийкарғы өзгешеликлерине, көркемлігі менен поэтик стилине де кең тоқтап, белгилі шешімге келген.

Китапта «Қоблан» хәм «Алпамыс» дәстанлары толық изертленген, ең бақалысы сонда, автор «Қоблан» ның жети вариантын қарастырған, қазақша вариантлары менен уқсаслық хәм негизги өзгешеликлерин көрсеткен. Ал «Алпамыс» эпосы тууралы тоқталғанда қарақалпақ, өзбек, қазақ, алтай, башқыр, татар, вариантлары дыққатқа алынған. Әлбетте, бул дәстанлар бунан бурын да изертленген бирақ И. Сағитовтың изертлеуі түрк халықларының эпосларын изертлеудегі қарақалпақ әдебиятшысының үлкен табысы болды деуі дурыс болар еди. Жумыс автордың көп жыллық изертлеуі сыпатында белгилі тюркологлардың сынағынан өткенлігін билемиз. Сонлықтан оның жетискенлігі сол коллектив пикирге де байланысly. Деген менен, терең үңилип оқыған адам ушын жумыстың қурылысында биргелкилик бардай көринеди: дәстанлардың бәри де бөлек-бөлек алынып, бир схема бойынша изертленеди. Сонлықтан бир дәстанда айтылған пикирдің өңи өзгертилип, екіншисине өтип жатады, идеялық мазмуны, образ, тил мәселелери мектеп сабақлықларындағыдай бөлшекленип бериледи. Хәр бир эпостың изертленуіне тоқтағанда қайталаулар гезлесе береді.

Қарақалпақ фольклористика илиминің әдеуір раўажланғанлығы оның таярлықлы кадрларына байланысly қарастырылыуы керек. Жоқарда айтқанымыздай-ақ буған жол салған Н. Дәўқараев, Қ. Айымбетов, соң И. Сағитов хәм басқа да көплеген жас изертлеушилер өсип жетилисти. Усылардың күш салыулары менен фольклор, оның көпшилик түрлери изертлеулердің объектисине айналды. 60-жыллардан баслап үш илим докторы шықты. Усылардың ишинде орта буўын ұәкили **Қабыл Мақсетов** (1929) жыйнаушы хәм изертлеуши сыпатында көп мийнет етти.

Қабыл Мақсетов 1929-жылы хәзирги Ленинабад районы, Свердлов совхозында жарлы—дийхан семьясында туўылды. 1948-жылы Хожели педучилищесин питкергеннен соң ол мектепте муғаллим болады хәм 1949-жылы педагогикалық институттың тил—әдебияты факультетине түсип, оны 1953-жылы питкерип шыға-

ды. Қарақалпақ әдебиятынан муғаллим болып қалдырылған Қабыл Мақсетов белгилі фольклористлердің жәрдемі менен усы илимге оғада қызығады. 1954-жылы Москвадағы Шығыстаныу институтының аспирантурасына киреди. 1958-жылы «Қарақалпақ эпосы», «Қырқыз» деген темада диссертация жақлап, илим кандидаты дәрежесине миясар болады.

1957—59-жыллары Қарақалпақстан комплексли илим-изертлеу институтында аға илимий хызметкер ұазыпасын атқарады. 1963—1984-жыллар аралығында Н. Дәуқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институтын басқарды.

Қ. Мақсетовтың творчествосына тән сыпат ол көп жыллар дауамында халық мийрасларын тынбастан жыйнап, оны системаластырып, бастырып шығыудан ибарат. 1966-жылы Қ. Мақсетов «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» бойынша докторлық жұмыс жақлады. Бул Советлик шығыс халықларының дәстанларының поэтикасын изертлеу бойынша белгилі теориялық жұмыс болып табылады. Қабыл Мақсетов Өзбекстанға хәм ҚҚАССР ға мийнети сиңген илим ғайраткери, республикалық Бердақ сыйлығының лауреаты. Оның творчествосында «Қарақалпақ халық эпосы «Қырқ қыз» (1962), «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» (1970) «Қарақалпақ фольклорының эстетикасы» (1971), «Қарақалпақ эпосы» (1976), «Октябрьден тууылған әдебият» (1979) «Фольклор хәм әдебият» (1975), «Қарақалпақ жырау—бақсылары» (1983) белгилі орын тутарды. Егерде усылардың қатарына «Қарақалпақ фольклоры» (1979) сабақтығын «Қарақалпақстан АССР тарийхы» на (1974) жазған «Әдебият хәм искусство» деген темадағы жұмысларын, «Қарақалпақ фольклоры тарийхының очерклері» не (1977) жазған бөлимлерин қоссақ, Қ. Мақсетовтың творчестволық диапозонының оғада кеңлигин көз алдымызға келтире аламыз.

«Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» өз проблематикасы бойынша буған шекем жарыққа шыққан фольклор бойынша изертлеулерден парқ қылады. Автор қарақалпақ дәстанларына байланыслы оғада бай фактлик материаллардың тийкарында дәстанлардың жанрлық хәм қурылыс өзгешеликлерин—поэтика мәселелерин илимий теориялық

планда қарастырған. Дәстанларда образ дәретиуі, көркем сүүретлеу қураллары, қосық қурылысы, дәстанлардағы прозалық элементлер, олардың орны хәм әхмийети ашып берилген. Изертлеудің қызықлы тәрәплеринен тағы да эпослардың халық турмысы менен байланыслы мәселелери, эпослардың этногенези, оларды дәретиуде коллективлик хәм индивидуальлық творчество, дәстанлардың халықлық проблемаларының ортаға қойылыуы хәм дурыс бағыттан шешилиуи деп қарауға болады.

Әлбетте, ауыз әдебиятының басқа түрлери сыяқлы дәстанлар да узақ дәуірлериниң жемиси. Олардың сақланыуында көплеген жырау-бақсылар үлкен орын ийелегенлиги сөзсиз.

Автор конкрет мысаллардың тийкарында усы творчество адамларының көз-қарасларын, олардың жасаған ортасына байланыслы дәстанлардың идеялық — көркемлик өзгешеликлерине кең тоқтаған. Усы мәселелер менен бир қатарда түрк тиллес халықлардың эпосларының үйренилиуин объективлик пенен қарастырады хәм булар үлкен теориялық хәм практикалық әхмийетке ийе.

Қ. Мақсетовтың «Қарақалпақ эпосы» деген мийнетти Қурбанбай жыраудың репертуарына байланыслы көп ғана мәселелерди қарастырады. Бизге белгили. Қурбанбай Тәжибаев тек ғана атақлы «Қырқ қыз» дәстанының атқарыушысы емес, ал ол жигирмадан аслам дәстан, неше мың қатарлық терме-толғауларды атқарған хәм ядында сақлаған сөз шеберлериниң бири. Автордың исенимли дәлиллегениндей Қурбанбай жырау атқарған дәстанлар әйемги дәуірлерден баслап XVIII әсирдиң ақырына шекемги узақ уақытлық халық турмысын сәулендиреди. Оның үстине Қурбанбай атқарған дәстанлар басқа жырауларда ушыраспайды. Қурбанбай жыраудың творчестволық — жыраулық өмир баяны автор тәрәпинен илимий бағытта дурыс ашылған. Қ. Мақсетовтың усы китабында да фактлерди баянлау ғана емес, ал кең жуумақ жасау характерли.

Жоқарыдағы мийнетлер менен автордың 1983-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақ жырау — бақсылары» китабы тиккелсей байланыслы. Бунда қарақалпақ жыраулары, бақсыларының творчестволық портретлери

ғана берілген емес, ал олардың атқарылушылықтарындағы, репертуарларындағы өзіншеліктер, көркемдік сыпаттары, музыкалық искусствоны рауажландыруға жасаған тәсири хәр бир ири талантқа байланыссыз ізертлегенлігі дыққат аударарды. Китап усы жағынан билим беріушілік, эстетикалық қунлылыққа ийе.

Автордың «Фольклор хәм әдебият» кітабы оның хәр жыллары жазған ізертлеу мақалаларынан қуралса да, оған идеялық, тематикалық бирлік характерли. Илимпаз өзиниң таңлаған мәселеси этирапында фольклор менен әдебияттың байланысын, булардың бир-бирин толықтырып туруу ызамлылығын ашыуға умтылады. Айрықша «Бердақ хәм фольклор», «Аяпбергениң творчествосында фольклоризм», сондай-ақ, Ж. Аймурзаевтың «Айгүл—Абат», И. Юсуповтың «Гилемши хаял хәққында хәқыйқатлық», С. Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе» шығармаларына байланыссыз мақалалары өзиниң илимий жуу мақластырылуы менен қызықты.

«Қарақалпақ фольклорының эстетикасы»—қарақалпақ, әдебияты илиминде фольклордың функциясын, жәмийетлик турмыстағы орнын ашыуға бағдарланған дәслепки ізертлеу екенін жасырмау керек. Бунда дәлиллеуден гөре шолу бағытында жазылуы қарақалпақ фольклорының көркем методын анықлау бойынша автордың тастыйықлаулары бир қанша таласлылау көринеди. Бирақ усы таласлы пикирлердин өзи илим ушын пайдалы, хәқыйқатлықты ашыуға алып келиуи сөзсиз.

* * *

Әдебият критикасы менен әдебияттануу илими жаңа басқышқа көтерілиу дәуирин бастан кеширип атырған бир жағдайда усылардың ишиндеги ең қулаш жайып рауажланған Совет әдебиятының мәселелерине арналған жумыслар екенлігін ашық айтыу орынлы. Булар тек сан жағынан емес, өзиниң ізертлеу методологиясының жетилисип барыуы, кадрларының таярлықлылығы жағынан да дыққатқа ылайық. Әлбетте, қашан да болса, бүгинги әдебият өз оқушыларын көбирек қызықтырады, демек ізертлеулердин көпшилик сыпатқа ийе болуы, көп ғана коллективлик мийнетлердин жүзеге келиуи критик—алым, алым—критик

деген уғымлардың сәтли ушырасыуы усы бағдардағы жұмыстарда көзге анық түсип отыр. Сөйтип қарақалпақ Совет әдебияты қаққында жазылған илимий-изертлеу мийнетлери әдебиаттаныу илиминиң үлкен бир тарауын қурап отыр. Совет әдебиятының актуаль теориялық—практикалық мәселелери изертлеулеримизди бүгинги әдебий процеске кескин бет бурғызды. Жетискенлигимиз қайсы, кемшилигимиз неде?—деген сорауларға жууап бериу миннетин алға қойды. Хәр бир шайырдың орнын белгилеу, творчестволық портретин жасау, қәлиплесиу процессин көрсетиуге айрықша әҳмийет берилди. А. Муўсаев, А. Дабылов, С. Нурымбетов сыяқлы халық шайырларының творчествосы бойынша изертлеу жұмыслары алып барылды хәм олардың бир қатарлары монография сыпатында басылып шықты. Бундай формадағы жұмыслар Ә. Өтепов, Н. Дәўқараев, М. Дәрибаев, Ж. Аймурзаев, И. Юсупов, Т. Қайыпбергенов, С. Хожаниязов творчестволары қаққында да исленди. Бул жұмыслардың жетискенлик — кемшиликлерине қарай хәр қайсысының илимде орны бар, архив материаллары, информаторлардың мағлыұматы тийкарында исленген илимий жуўмақлары бар, соның менен айрымларын да жазыушы—шайырлардың творчествосын этап бойынша ғана изертлеуге қурылса, халық шайырларының үлкен бир арнасы фольклор менен байланысын ашыуға умтылыс жасалса, айырымларында шығармаларды темалық таллауға қурыу байқалады. Шайырлардың стили изертленеди. М. Дәрибаевтың творчествосы жанрлық принцип бойынша алып барылады. Хәр бир изертлеуши өзиниң мүмкиншилигинше сол жазыушылардың творчестволық портретин ашыуға, олардың әдебиат тарийхындағы орнын таллауға умтылды.

Илимий изертлеуге жаңаша жантасыу Аяпберген шайырдың стилин изертлеген Қ. Байниязовтың жұмысына тән. Бир қанша жаңа дереклер Т. Алланазаровтың Ә. Өтепов қаққындағы изертлеулерине характерли, автор белгили драматург, талантлы актер Ә. Өтепов туўралы көплеген критикалық мақалалар жәриялады, көлемли изертлеу жұмысын алып барды. Т. Алланазаровтың жұмысы Ә. Өтеповтың творчествосын миллий драматургия, театрымыздың пайда болыу хәм қәлиплесиу жолларына байланыслы қарастырады

да, жазыушы, шөлкемлестиріуіші сыпатында Ә. Өтеповтың тутқан ролин ашып беріуіге ериседи. Бундай болыуы орынлы, өйткени Ә. Өтеповтың творчестволық жолы—бул қарақалпақ театр искусствосының жолы, оның өмири «Таң нуры» труппасынан басланып, миллий театрдың дүзилиуі менен тығыз байланысly. Сөйтип, биз бир жағынан театр өнеринің пайда болыуы, рауажланыуы этапын көрсек, екінші жағынан усы процессте қәлиплесип, талантлы драматург болып жетискен Ә. Өтеповтың искерлигин, драмалық шығармаларының күнделикли сиясий өмир менен, сол күннің талабы менен органикалық байланысlyлығын көреміз. Жумыстың ең бир бақалы жағы усында еди.

Т. Алланазаровтың «Қарақалпақ Совет драматургиясының гейпара мәселелери» (1987) мийнети бул тараудағы белгили изертлеу болып есапланады. 1950-1970-жыллар арасындағы сахналық шығармаларды таллауда оның өз почерки бар, автор бул мәселелерди тарийхый—әдебий планда қарастыруу арқалы ең характерли, этаплы шығармалардың мысалында драматургияның жеткен бийигин де, орын алған кемшилигин де конкрет ашып беріуіге еристи. Драматургия жанрының артта қалып атырғанлығының бир себеби оның критикасының төменлигинен, профессиональ критиклердің¹ жоқлығынан деп тастыйықлауы, бизинше дурыслыққа келеди. Монографияда ортаға қойылған ұазыйпалар да орынлы. Булардың бәри театр өнерин, драматургияның сын-сыпатын жетик билетуғын қәнигең пикири екени байқалып турады. Соның ушын да бул жумысқа Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың берилиуі нызамлы еди.

Белгили әдебиятшы Қ. Айымбетовтың «Қарақалпақ совет драматургиясының тарийхынан очерклер» (1963) деген китабы да жоқарыдағы мийнет пенен бир қанша жақынлыққа ийе. Бирақ бунда автор қарақалпақ драматургиясының дәреуі ұақтынан баслап, 1954-жылға шекемги аралықты алған хәм усы жанрдың жетискенлик—кемшилигин өзінше ашыуға умтылған. Улыуа драматургияның аз изертленгенлигин

¹ Т. Алланазаров. Некоторые вопросы истории каракалпакской советской драматургии. Нукус — 1987, стр.255.

есепқа алсақ, жұмыс солтолқылықты толықтырыуда белгилі әдмийетке ийе. Бірақ та, пьесалардың көркемдік анализинің орнына мазмунын баянлау, сценалық шеберлікті жетерлі ашып бере алмауына қарамастан; «очерк» драматургия тарихын жасауға көп пайда келтирнұн сөзсіз.

Г. Есемуратовтың «И. Юсуповтың поэзиясы» (1978)», «Урыстан соңғы қарақалпақ совет әдебиятында ауыл адамларының образы» (1963), Ә. Насруллаевтың «Заман хәм лиро—эпикалық поэзия» (1965) «Жолмурза Аймурзаевтың драматургиясы» (1977), З. Насруллаеваның «Қарақалпақ әдебиятында хаял-қызлар образы» (1963), «Хәзирги қарақалпақ прозасының қаҳарманлары» (1976). «Прозада тип хәм характер проблемасы» (1982), «Қарақалпақстан мениң тууылған үлкем» (1979), К. Худайбергеновтың «Лирика хәм өмир» (1971) К. Сұлтановтың «Заманлас жаным менен» топламлары белгилі бир проблемаға қурылғанлығы менен дыққат аударады. Сондай-ақ усы автордың «Прозаның рауажланыу жоллары» (1977), Т. Қайыпбергеновтың прозасы (1979), «Жазыушы—драматург» (1984) Н. Жапақовтың «Аялберген Муусаевтың творчествосы» (1964), «Социалистлик реализм жолында» (1967), С. Нийетуллаевтың «Аббаз Дабыловтың творчестволық жолы» (1972), Ә. Пахратдиновтың «С. Нурымбетовтың творчестволық жолы» (1975), И. Қурбанбаевтың «Қарақалпақ балалар әдебияты тарихының очерки» (1974), К. Муратбаевтың «Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы» (1974) Ә. Қожықбаевтың «Қарақалпақ романы» (1979) сыяқлы мийнетлер тутас алғанда әдебиі критика менен әдебиат илиминің жаңа басқышқа көтеріліуінің нәтижесі деп қарау керек.

Бул кітаплар хәзирги әдебиаттың материаллары тийкарында ғана жазылғанлығы ушын емес, ал өзінше пикир жүритип, тыянақлы байқаулары ушын қызығыушылық туудырады: буларда лириканы яки поэманы улыума дізим бойынша таллау емес, ал индивидуальлық сыпат, конфликт—характер, стиль, поэтикалық мазмун, құлласы шайырлық шеберлік жағынан таллауға итибар берілген. К. Худайбергеновтың «Лирика хәм өмир» монографиясы үлкен қызығыушылық пенен оқылады. Оның үстине бул кітаптың адресіне айтылған бир жақлы пикирди ескертип өткім келеди.

Неге екени белгисиз, Г. Есемуратов «Лирика хэм өмир» китабы ҳаққында унамлы пикир айтып келип, бирден көтерилген мәселелер китаптың атына ылайық раўажландырылмаған: Лириканы әдебиятымыздың басқа жанрлары менен байланыста алып көрсетпегенликтен ол улыўма әдебий процесстиң раўажланып атырған бөлеги сыпатын өзине синдирмеген: Автор лирикалық поэзияның ҳаслы—мәнисин ашыўда оның теориялық қәлипке, режелерге келиўине көбирек кеўил бөлип жиберген» («Әмиўдәрья», № 4; 1972) деген тийкарсыз жуўмаққа келеди. Мақала автордың лириканы басқа жанр менен байланыста алмаған дегени де орынсыз. Оның үстине Қ. Худайбергеновтың теорияға көбирек кеўил бөлиўи оның жумысының ең баслы унамлы белгисин, өйткени, усы теориялық режелер көпшиликтиң изертлеўлеримизге жетиспей атырғанлығын ескертиў керек болады.

Советлик әдебиятымыздың раўажланыўындағы үлкен бир өзгерис—көркем прозаның толысып, союзлық аренаға шығыўы деп караўға болады. Кешлеў раўажланса да, тез жетискен прозаның әдебиятымыздың тарийхында гиреўли орны бар, ол өзиниң жақсы нышанлары менен талапшаң, оқыўшыларымыздың, критиклеримиздиң дыққат орайында болып отыр. Айрықша, соңғы жыллары жазылған белгили романлар орайлық баспалардан көп тиражда жоллама алыўға миясар болды. Соған байланыслы, прозаның өсиў жолына арналған изертлеўлердиң зәрүрлиги түсиникли. М. Нурмухамедов хэм Ж. Нарымбетовлардың изертлеўлери усындай оғада әҳмийетли миннетлердиң қатарына қосылыўы сөзсиз.

Соңғы жыллары басылып шыққан үлкен мийнеттиң бири «Қарақалпақ Совет әдебияты тарийхының очеркери» (1968) атлы жумыс—хәзирги әдебияттануў илиминиң белгили табысларынан есапланады. Бул мийнетте биринши рет қарақалпақ—совет әдебиятының ярым әсирлик тарийхий жолынан обзор жасалып, оның ири әдебият тарийхында орны бар белгили ўәкиллериниң творчестволық портретлерине характеристика берилген. Әдебиятымыздың жетискенликлери менен ортаға салар нәрселери тутас алғанда көпшиликтиң темаларда объективлик пенен баҳаланған. Сөйтип, көптен бери күтирген бул жумыстың жарыққа шығыўы қуўанышлы

Ұақия, ол қарақалпақ совет әдебиятын бақалаудың хәм пропагандалаудың бирден-бир унамлы көриниси.

Әлбетте, буған шекем де көпшилик дерлик миллет әдебиятларының тарийхының очерклери басылып шықты, тек ғана миллет тилинде емес, ал рус тилине аударылуы менен көп миллионлаған оқыушыларға жетти. Демек, бундай жағдайда биз олардың жетискенлик жақларын да, кемшилик жақларын да есапқа алыуға тийислимиз. Бул жағдай сөз болып отырған «Очерктиң» бир қанша сапасының артыуына жәрдем еткенлиги факт.

«Очерк»—Өзбекстан илимлер Академиясы қарақалпақстан филиалының Н. Дәуқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебиет институты коллективиниң узақ жыллардан берли тынымсыз изленип, оқыушыға усыған ең ири жұмысларының бири. Буған қосымша аталып отырған китапқа кирген темалардың арасында диссертация сыпатында жақлағанлары да аз емес. Демек, жұмыстың жетискенлик, кемшиликлери, улыўма теориялық дәрежеси, илимий тереңлиги миллий кадрларымыздың ири көлемдеги жұмысларды алып барыу мүмкиншилигинен, уқыбынан да дерек берсе керек.

Буннан шығатуғын жуўмақ—«Очерк»теги темалардың орынланыу характери жеке авторлардан гөре сол авторларды шөлкемлестириуши қарақалпақ—совет әдебияты секторына тийисли, деп қараймыз. Себеби, жекке темалар, бөлимлер «Очерктиң» қурылысына жайғастырылуында авторлардан тысқары редколлегияның арнаулы редакторлардың қарауынан, тексерийуинен өтти, деп есаплау керек.

«Очерк» те қарақалпақ—совет әдебияты үлкен бес этаптың рамкасында берилген: қарақалпақ—совет әдебиятының пайда болыуы хәм қәлиплесиуи: социалистлик қурылыстың жеңиси дәуириндеги қарақалпақ—совет әдебияты, Уллы Ұатандарлық урыс дәуириндеги әдебият: уллы Ұатандарлық урыстан кейинги жыллардағы қарақалпақ совет әдебияты (1946—1956), қарақалпақ—совет әдебияты хәзирги дәуирде.

Булайша бөлиу принципи бизиңше, дурыс хәм ол әдебияттың белгили этаптағы дәрежесин анықлауға толық жәрдем етеди, анау ямаса мынау дәуирдеги әдебияттың рауажланыуының бир-биринен айырмашылығын, жаңалықларын да түсинийге мүмкиншилик туу-

дырады. Совет әдебиетларын булайынша этапларға бөлүү принципі көпшилик миллет әдебиетлары ушын да ортақлығы белгили.

Бес этаптың да изли-изинен алынбастан, портретлер менен араласып берилиўи де мақсетке муўапық келеди. Ал, монографиялық темалар, яғный жазыушы—шайырлардың портретлери де көп орынларда хронологиялық принцип бойынша берилген.

«Очерк»тууралы айрым пикирлер баспа сөз бетинде де белгили болды. буннан кейин де айтыла беретүғыны гүмансыз. «Очерк»—қарақалпақ совет әдебиатының тарийхы емес, бірақ болажақта қарақалпақ—совет әдебиатының тарийхы усы «Очерк»тиң негизинде жазылыуы сөзсиз. «Очерк»те көп ғана мағлыұматлар бар, қарақалпақ әдебиатының өсиў жолы бар, дурьс байқаулар, бақалы пикирлер келтирилген. Портретлик темалардың арасында жазыушыларға дурьс характеристика бере билгенлери де аз емес. Булар китаптың улыұма жетискенлигинен дерек береди.

Ҳәзирги дәўирде, әдебиет илиминиң кадрларының өскен дәўири, олар қандай проблема болса да шешилүге таярлығы бар, мүмкиншиликлери де жеткиликли. Сәтли шықты, деп есаплағанның өзинде де, ортаға салып ойласар моментлер еле де көп, талапшаңлық күшли болганда «Очерк» буннан да сапалы болар еди, деген ойда қаласаң.

«Очерк» — биринши мийнет, демек, оның кемшиликсиз болыуы мүмкин де емес, әдебий процесс бул китапта толық қамтылып, ақ-қарасы минсиз бақаланды деп ойлаў ушқары болар еди. Жазылған бөлимлер, әдебий портретлик монографиялық темалардың орынланыў дәрежеси бирдей емес, олардың айырымларына тереплик жетпейди. Әдебий процесс болсын, монографиялық темалар болсын белгили проблеманың этирапында қаралмаған, дәўирдиң әдебиатын характерлейтуғын баслы белгилер ашылмай қалған. Айырым бапларда шығарманың темасы, мазмуны көбирек айтылып, оның көркемлигин ашыўға жетерли дыққат аударылмайды, жазыушының творчествосын, белгили этаптың, шығармалардың өзин улыұма характерлеў басымлау, ҳәр бир жазыушының өзиншелик белгисин ашыудың орнына, гейде оның анаў я мынаў темаға үн қосып отырғанлығын айтыўға ҳәўеслик байқалады.

Қарақалпақ — совет әдебиятының раўажланыў этап-ларын баянлайтуғын бөлимлер көп мағлыўматлардың болыуына қарамастан, дәўирдің рухын бере алмайтуғынлары да бар. Мысалы, «Қарақалпақ — совет әде-бияты хәzirги дәўирде» деген бөлимінде усы дәўир-дің әдебиятын характерлеп турған сыпатлық белгилер жеткиликсиз, оның үстине қайталаўлар, бир-бирине уқ-сас гәп қурылыслары жиин ушырасады. Мысалы, «дос-лық байланыс, қатнасық соңғы жылары айрықша бек-кемленди хәм күшейеди»,¹ «жазыўшылардың байланы-сы бул дәўирде айрықша күшейди хәм беккемленди»,² «әдебиятымыздың үлкен перспективасы болды»,³ «әде-биятымыздың раўажланыўының буннан былайғы үл-кен перспективасы болып табылады»,⁴ деген гәплердің усы дәўирдің әдебиятының характерин ашып бере алмайтуғынлығын былай қойғанда, бир беттиң өзінде қайталана бернўи ретсиз.

«Очерк»теги жазыўшыларға берилген биография-лық справкалар биргелки, олар бир-биринен оншелли парық қылмайды, жазыўшылардың творчестволық сал-мағын танытарлық шығармаларды таллаўдың орнына гейде екнши дәрежелн майда шығармаларды таллаў көп орын алған. Усының себебинен темаларды ретсиз созып жибернўшилик, — ықшамлықтың жетиспеўшили-ги характерли, обзорда айтылған айырым пикирлер монографиялық темаларда да ушыраса бередн.

«Очерк»тиң және бир кемшилнги, қарақалпақ әде-биятына тийисли творчестволық мәселелер аз сөз бо-лады, қарақалпақ — совет әдебиятының өткен дәўирде-ги әдебий дәстүрге қатнасы, социалистлик реализм ме-тодын ийелеў мәселелери ҳаққында жуўмақланған пи-кирлер жоқ. Тағы да қарақалпақ — совет әдебиятының белгилн дәўиринде азлы-көпли роль ойнаған ҚарАПП шөлкеми туўралы, «бурын қарақалпақ әдебиятында бундай шөлкем болған жоқ» деген пикирлерге автор-лардың қатнасы билдирилмеген. Авторлар коллективи, ямаса жекке авторлар анаў ямаса мынау теманы жа-

1. «Қарақалпақ — совет әдебияты тарийхының очерки» 1968-жыл, 345-бет.

2. Сонда, 345-бет.

3. Сонда, 347-бет.

4. Сонда, 347-бет.

зыўда критикалық әдебиетларға жетерли қатнас жа-самаған.

Деген менен, «Очерк»тиң басылып шығыуы мәдений әдебий турмысымызда үлкен жаңалық болғанлығын бийкарлау мүмкин емес. Бундағы басы артық пикирлер, материалдың, мазмунларын узақ баянлаулар, «Қарақалпақ — совет әдебиятының тарийхын»да (1981) әдеуір сапластырылды.

«Қарақалпақ — совет әдебиятының тарийхын»да 1981, рус тилинде) әдебиятымыздың өсиу жолын, оның белгили ўәкиллериниң творчествосын, тийкарғы проблема-сын системалылық пенен ашып бериуши фундаменталь жумыс болып есапланады. Биз жоқарыда айтқан «Очерк»теги ушырасқан айырым кемшиликлер бунда жөнленген, оған кирмей қалған моментлер бунда орын алған. Буны айтып отырған себебимиз «Тарийх...» сол «Очерктиң...» тийкарында жазылды. Салдамлы мийнетлерге тән болған илимий аппаратлар ретли тәртип пенен келтирилген. Бул мәселелерде китаптың илимий басшысы М. Нурмухамедов, илимий редакциясын басқарған З. С. Кедринаның үлкен шөлкемлестириушлик хызметин атап өткен дурыс.

Қарақалпақ — Совет әдебиятының тарийхын анықлық пенен сәўлелендирген бул мийнет ушын Өзбекстанның Беруни атындағы сыйлығының берилиўн тосыннан болған нәрсе емес.

Рус тилинде жарыққа шыққан «Қарақалпақ — совет әдебиятында поэма жанрының раўажланыуы» (1976) баҳалы жумыслардың қатарына киреди. Советлик поэзиямыздың сүйикли түрине киретуғын эпикалық, поэмалардың эволюциясы жолы ықшам объективлик пенен жазылған. Китаптағы гейпара таласлы мәселелер (мысалы, поэманың түрлері ҳаққында) усы жанрдың тарийхының еле толық исленбегенлигинен келип шыққанлығына гүманланыуға болмайды.

Қарақалпақ әдебий критикасы менен әдебиет илиминиң раўажланыуында оның союзлық аренаға шығып мәлим болыуында қыйын проблемаларды шешиўге мүмкиншилигиниң мол екенлигин көрсетиўде, оның өзинлик почеркин танытыўда **Марат Нурмухамедовтың** (1930-1986) искерлигин айрықша атап өтиў орынды. Әдебий критика менен әдебиет илиминиң эстетикалық талғампазлығының жетилисиўн бул илимниң профес-

ациональ дәрежеге өтиүи менен түсиндириүге болады, десек, М. Нурмухамедов сол профессиональ әдебиятшы — критик қатарына киреди.

М. Нурмухамедовтың изертлеушилик эрудициясы күшли, әдебий талғамы жоқары, диапазоны кең. Онын творчестволық искерлигинде фольклористика, революцияға шекемги классик әдебият, совет әдебияты, бүгинги әдебий процесс, идеологиялық гүресте әдебияттың орны, жазба әдебияттың пайда болуу дереклери хәм ызамлылықлары, мәдений—әдебий байланыс мәселелери тыянақлы илимий критикалық шешимин тапты. Автордың қарақалпақ халқының тарийхына, этнографиясы менен этногенезине байланыслы ойлары әдебиятшы — критиктиң жұмысларына оғада сыйымлы үйлесим табыуын да айтыу керек.

Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының рус тили хәм әдебияты факультетин питкерген М. Нурмухамедов Москвадағы Шығыстану институтының аспирантурасына киреди. Усы институттағы Совет шығысы секторында ол жылларда Е. Э. Бертельстиң басшылығында Н. Дәуқараев, Иззет Султан, Азиз Шариф сыяқлы соң көпке белгили илимпазлар тәрбияланды. М. Нурмухамедов та Е. Э. Бертельстиң басшылығында «Қарақалпақ Совет әдебиятының рауажланыуына рус әдебиятының тәсири» деген үлкен мийнетин орынлап, 1953-жылы илим кандидаты болды. Оның рус тилин жетик ийелеуи, сол тилдеги әдебиятлардан кеңнен пайдалана билиуи болажақ үлкен алым — изертлеушиниң бағытын жақсы белгилей алды.

1959-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы шөлкемлестирилип, оның президиумының председатели Марат Нурмухамедов болып тайынланады. 1961-жылы ол областьлық партия комитетиниң секретары хәм бюро ағзасы болып сайланды. М. Нурмухамедов бир қанша уақыт Қарақалпақстан жазыушылар союзын басқарды. «Әмиүдәрья» журналының бас редакторы миннетин атқарды. (1959). 1965-жылы М. Нурмухамедов «Қарақалпақ Совет прозасының рауажланыу жоллары» деген темада диссертация жақлап, филология илимлериниң докторы илимий дәрежесине ийе болды. Ол 1966-жылы Өзбекстан илимлер Академиясының хабаршы—ағзасы, ал 1979-жылы академиги болып сайланды. Академияның вице

президенти, тарих—тил, әдебиет таныу бөлімінің баслығы ұазыйпаларын атқарды. 1968-жылдан берлі М. Нурмухамедов Өзбекстан Илимлер Академиясы престидиумының ағзасы ұазыйпасын атқарды.

М. Нурмухамедов үш жүзге жақын изертлеу жұмыстары—монография, брошюра, мақалалардың авторы. Оның идеологиялық мәселелерге арналған публицистикалық мақалалары, жер жүзлік, улыма союзлық симпозиумларда, конференцияларда, конгресслерде ислеген докладлары алымның атып кеннен таныты. Ол Берлин, Бомбей, Мадрас, Боленья, Галле, Багдад, Стамбул қалаларындағы өткерилген үлкен жыйындарда жәмийетлик илимлер бойынша арнаулы илимий докладларын жасады. М. Нурмухамедов әдебиеттану тарауында көп ғана кадрлар таярлады, оларға илимий басшылық етті. Оның творчестволық искерлигине тән белги—проблемалық мәселелерди шешиге ұқыпшылығы, пикир тартысына түсе билиулигин, қай жағдайда да совет илимінің абройын жоқары тута билиуи деп қарауға болады. Ол әдебий раўажланыудың бағытын дурыс аңғарып, ол ҳаққындағы ойларын, критикалық пикирлерин талғампазлық пенен кең аудиториялар ушын билдирип отырыуы оның әдебиетши сыпатында жақсы қәсийети.

М. Нурмухамедовтың 50-жыллардың ишинде жазған қарақалпақ әдебиатында социалистлик реализм мәселеси, қарақалпақ—совет әдебиатының тийкарын салыушы ҳаққындағы, Маяковскийдің шығармаларын қарақалпақ тилине аудару мәселелери тууралы салдамлы, ой туудыратуғын пикирлери, қарақалпақ жазба әдебиатының дореуи, Бердақ творчествосын изертлеу проблемаларына байланысы баспа сөзде көтерген байқау—болжаулары өзиниң илим ушын терен әқмийетлиги менен дыққат аударғанлығын, биз жақсы билемиз. Мысалы М. Нурмухамедов «Орта Азия хәм Қазақстанның ярым отырықшы хәм көшпели түрки тиллес халықларының жазба әдебиатының пайда болыуы» бойынша китабы (1970) белгили әқмийетли тарихый хәм әдебий проблеманы көтерген болса, соң усы идея өзиниң көп қуўатлаушыларын тапты.

М. Нурмухамедовтың ең ири монографиялық изертлеулеринен есапланған «Қарақалпақ-совет әдебиатының раўажланыуына рус әдебиатының тәсири» (1956), «Қа-

рақалпақ-совет әдебияты тарийхының қысқаша очерки» (1959), «Қарақалпақ-совет прозасы» (1968), «Әдебият илими хәм идеологиялық түрес» (1976), «Қарақалпақ поэзиясы» (1977), «Бердақ қарақалпақ халқының уллы шайыры» (1977), «Халық тәғдири—әдебият тәғдири» (1980), «А. С. Пушкиннің ертеклері хәм Орта Азия халықтарының фольклоры» (1983), «Пушкин. Оренбург хәм Оренбургшылар» (1984) деген тема бойынша жәриялаған изертлеулері илим тарийхында өз жана-лықлары менен көзге түседі. Қарақалпақ әдебиятының тарийхына байланыслы көп ғана изертлеулер, әдебият тарийхлары М. Нурмухамедовтың тиккелей қатнасы менен дерелді. Автордың проза бойынша изертлеуінің Республикалық Бердақ сыйлығына миясар болыуы, «Қарақалпақ—совет әдебиятының тарийхы»ның илимий басшысы сыпатында «Өзбекстан ССР Беруни атындағы сыйлықтың лауреаты» болыуы илимпаздың мийнетлерине болған үлкен исеним хәм хұрметтің бир көринисі.

М. Нурмухамедов тийкарынан қарақалпақ прозасы бойынша үлкей қәнигели илимпаз сыпатында усы жанрдың өзіншеліклерин қарастыратуғын жуўмақлаушы монографиялық изертлеулерин жәриялады. Оның «Урысқа шекемги қарақалпақ прозасы» (1959), «Проза хаққында» (1964), «Қарақалпақ-совет прозасы» (1957), «Уллы Ұатандарлық урыс дәуириндеги қарақалпақ-совет прозасы» (1961) хәм т. б. кітаплары оның үлкен изертлеулері ушын жақсы барлау еді.

М. Нурмухамедовтың әдебият тараўындағы мийнетлері 1983—1985-жыллары еки томлық сыпатында баспадан шықты. Бул хәзирге шекемги автордың шығармаларының толық жыйнағынан ибарат. Биз қысқаша тоқталажақ болып отырған «Қарақалпақ-совет прозасы» усы томға өзгеріссиз жиберилген.

М. Нурмухамедов 1968-жылы «Қарақалпақ-совет прозасы» деген көлемли изертлеуин жарыққа шығарды. Бул автордың қарақалпақ прозасы бойынша изертлеулеринин жуўмағы сыпатында көзге түседі, өйткені, бул жұмыста биринши рет қарақалпақ прозасының өсиу жолы дәуірлер бойынша кең плаида изертленди, ошыңусы күнги дәрежеге жетіудеги қыйын машақатлы жоллары талланды. Қарақалпақ прозасына баслама болған фельетоннан баслап, очерк, гүрриң, повесть,

романлардың жетилисіу жолы изертленген. Жұмыстың улыуға бағдарына нәзер аударыуда сол нәрсе ойға келеди, автор көп тәжірийбе топлап, көп изленген, өзине шекемги әдебиятшылардың айтқан белгили пикирлерине терең таллау жасайды, олардың дурыс, надурислығына қалыс баға береди, сөйтип, қырқ жылдай ұақыт ишиндеги прозамыздың рауажланыу ыызамлылықларын дәлиллейди. Мәселен мынада, әдебиятымыздың ауыр салмағын арқалап отырған прозаның бирталай ұақыт ишиндеги басып өткен жолын дәуирме-дәуирге байланыста қарастырып, пайда болыу, ғаз турыу, қанат жайыу, жоқары өрлеу басқышларын қарастыратуғын жұмыс буннан бурын қарақалпақ әдебияттаныу илиминде болған жоқ. Демек, М. Нурмухамедов бул тарауда ұсы мәселеге биринши болып қол ұрды, автордың алдында қарақалпақ әдебий илиминнің жетерли тәжірийбеси болған жоқ, ол көбирек рус, өзбек, қазақ әдебиятында көркем прозаны изертлеушилердің тәжірийбелерин, әлбетте, дыққаттан шетте қалдырған жоқ. Соның менен бирге қарақалпақ прозасының рауажланыу процессин есапқа алып, оны өзинше дәуирлестирген, сөйтип, автор бүгинги күни күшли рауажланған прозамыздың проблемаларын улыуға әдебий процесске байланыссы изертлеген.

Прозаның өзинлик жолы, белгили дәуирге байланыссы сөз болады, ұсыған сәйкес ҳәр бир дәуирдеги белгили орын ийелеген шығармалардың көтерген мәселелери, идеялық—тематикалық дәрежеси, жаналығы мүмкин болғанынша жуумақластырылғанлығын көремиз. Жұмыста бурын дәстүр болмаған прозаның пайда болыу процесси, оның қыйыншылығы, алда турған ұазыйпаларын анықлауы дыққатқа ылайық, өйткени, изертлеуши өзине тән ықтыяттылық пенен прозаның майда-шүйдесин ақтарыу арқалы олардың арасынан дыққатқа турарлықларын излеп таба билген. Прозамыздың бул балалық шағы оғада қызык, сонлықтан да газетада, қол жазба журналда жәрияланған прозаның идиралды үлгилерин илиминің айналысына сала билген. 30-жыллардың орталарынан баслап прозамыз творчестволық жақтан әдеуир жетилисип, социалистлик реализм методын ийелеуде бир қатар жетискенликлергеристи, республикада болып атырған өзгерислер прозада айқын көринди. Н. Дәуқараев, М. Дәрибаев, Ә.

Шамуратовлардың творчестволық табыслары қарақалпақ-совет прозасының рауажланыуын тәмнинледі. Сонылықтан да автор фактик материалларға сүйене отырып, бул жазыушылардың ири дөретпелерин терең алғанлығы көринеді. Бул дәуір рус әдебиятынан үйрениудің де жемисли болған уақты еді. Конкрет шығармалардың үлгисинде бул үйрениудің көринислери дәлилленген.

Изертлеуи жағынан бир қанша қыйынлық туұдыратуғын ҳәзирги дәуірдеги проза. Оның үстине прозаның салмақлы орынға өтиуи де усы дәуирдің жемиси. Қарақалпақ әдебияты повесть, роман менен толысты, оның ҳәр түрли мәселелери де кең түрде сөз бола баслады. Проза өзінлик дәстүри, тәжирийбеси бар салмақлы жанрға айланды. А. Бегимов, Ж. Аймурзаев, К. Султанов, Т. Қайыпбергенов, Х. Сейтов, Ш. Сейтов, Ө. Хожаниязов, А. Алиев, С. Салиев ҳәм т. б. жазыушылардың роман, повестлери жан-жақлы талданыу арқалы, ҳәзирги прозаның жеткен бийиги, ортаға салар мәселелери инанымлы ашып берилген.

Дурыс, жумыста, таллаўда алалық бар, бәри бир тегис шықпаған, гей орынларда автор көбирек дизимге қызығып кетеди. мазмун баянлаушылық ушырасады, жазыушылардың өзине ғана тән өзгешеликлери жетерли ашылмай, таллаў усылы бир-бирине оғада усап турады. Сол дәуірде алда турған проблеманың этирапында таллаўдың оршына көп орынларда барлық шығарманы избе-из баянлаўға умтылыушылық гезлеседи. Әлбетте, булар үлкен жумыстың әдеуір миши болғаны менен оның улыўма баҳасын төменлете алмайды. Булар қайта қаралыуы да мүмкин, тутас алғанымызда, жумыс проза ҳаққында ең белгилли изертлеу болып әдебият илиминің жетискенлигин көрсете алады. Биз бул китап тууралы ҳәр түрли критикалық пикир айтылғанлығын билемиз. Бирақ, «Вопросы литературы» журналында басылған З. Османованың «По шаблону» деген мақаласы қарақалпақ прозасының тарийхын жетте билген адамның пикири емес. Мақаланың авторы өз пикирин майда-шүйдениң этирапына қарады да, жумыстың әҳмийетин бийкарлағысы келеди. Бул нағыз илимий жол емес, өйткенн, бунда субъективизм басым. Қарақалпақ прозасының тарийхын изертлеген

бул мийнетке республикалық Бердақ сыйлығының берілуі оның әҳмийетін бізге айқын таныта алады.

Қарақалпақ әдебиетінің илиминің үлкен бір жетіскенлігін көрсететұғын жұмыс—«Қарақалпақ романы» (1974-жыл) деп аталатуғын Ж. Нарымбетовтың монографиясы. Миллет әдебиетінде бул мазмұнда жазылған мийнеттер аз емес, айрықша Е. Лазунованың, Ш. Елеўкенов, Р. Бердибаев, С. Мирваллевлардың өзбек, қазақ романларына арналған бағалы изертлеулері Ж. Нарымбетовтың жұмысынан әдеуір бұрын жазылды.

Қарақалпақ изертлеушісі олардың тәжірийбесін атлап өткен жоқ, соның менен бирге олардың жолын қайталаған да жоқ. Автор қарақалпақ прозасы, соның ишінде романның пайда болуының өзіншелік жолларын қарастырғанда, оның фольклор менен тамырласлығы, классик әдебиет пенен байланыслылығын, яғнай ұсы екі үлкен арнадан нәр алып, раўажланғанылығын исенимли көрсете алған. Қарақалпақ романының жолын изертлеуде туўысқан халықлар прозасының тәжірийбесін бир-бирине ортақ проблемаларға тоқталу менен бирге, прозаның миллий белгілері, өзіншеліктері ашылған, автордың қарақалпақ романының әҳмийетлі мәселелерін шешіуге көбирек типологиялық салыстырушылық усулға сүйенеди, булар жай ғана ислеу формасында емес, ал илимий тереңлікке ийе.

Автордың фольклордың, қарақалпақ романының пайда болуу ҳәм раўажланыуындағы орнын ашыуы қызықлы. Дәстанлардағы кең планлы ўақыялар, тамаша жасалған адам характеріне кең тоқтау менен оның унамлы көринислерін, сондай-ақ, творчестволық шеберлік жетиспеген жағдайдағы унамсыз көрнислері ҳақыйқат мысаллардың негизінде дәлилленген. Қарақалпақ романының жетилисуу жолындағы творчестволық проблемалары тили жақын татар, өзбек, қазақ әдебиетлары менен тығыз байланыста қарастырылған. Қарақалпақ романы 50-жыллардың ишінде дөреді, ал усы жолда прозаның майда түрлері белгілі орын ийеледі. А. Бегимов, Н. Дәўқараев, Н. Күзембаев, Қ. Ирманов, кейинирек М. Дәрибаев, Ә. Шамуратов, Ж. Аймурзаевлар 30-жыллардың ақырында-ақ

прозаның көлемли түри повесть жанрында әдеуір тәжірийбе топлады.

Дәслепки қарақалпақ повестьлері романға кең жол ашты, ал соңғы жыллары дәреген «Балықшының қызы», «Арал қушағында», «Әмнүдәрья бойында» «Машақатлы бахыт», романлары оның сын көтерерлік дәрежесинен дерек береді. Т. Қайыпбергеновтың, Ю. Леонтичев, Қ. Султанов, А. Бекимбетовлардың көлемли романлары миллий прозаны анағурлым толықтырып ғана қойған жоқ, ал оның союзлық аренада танылыуына алып келді.

Изертлеуші қарақалпақ романының жолының қыйынлығын, ҳазирги процесстеги оның — теориялық пикириниң байлығы менен исенимли дәлилдеп, романның ҳазирги әдебиятта жетекши жанр болғанлығын айқын көрсеткен. Сөйтип, Ж. Нарымбетовтың «Қарақалпақ романы» атлы монографиясы әдебияттануу илиминиң, сөзсиз үлкен табысы сыпатында қаралады.

Әдебиятшы Қ. Камалов қарақалпақ повестьлериниң тарийхын изертлеу бойынша «Қарақалпақ повести» монографиясын жазды. Бунда повесть жанрының пайда болуу, рауажланыу жоллары, тийкарғы дереклери хәм миллий өзгешеликлери ашылған, теориялық әдебиятларға сүйене отырып, автор 30—50 жылларда повестьлердиң жанр сыпатындағы жетискенлик, кемшилликлерин таллайды, 30-жыллардың ишиндеги «Мыңлардың бири», «Ески мектепте» шығармаларына теориялық, илимий анализ жасайды. Бул повестьлер ҳақында буған шекем де белгили пикирлер бар болса да, автордың өзиншелиги сонда, ол усы повестьлер арқалы көркем прозаның жетилесиүн, 30-жыллардың ишинде дәреген «Өткен ўақларда», «1916-жыл» шығармаларының сәтсизлигин дурыс көрсетеді. 50-жылларда пайда болған повестьлердиң көркем шығарма дәрежесине көтериле алмауының бас себеплерине турмысты жете изертлемегенлик, алдын ала таярлаған схемалық шешимлердиң зиянлы тәсприн түсиндирген. Айрықша «идеаль қахарманлар» ҳақындағы үстиртин түсиниклер прозаға, соның ишинде повестьлерге де күшли тәсир жасады. Автор буларды исенимли дәлилдей билген.

Қ. Камаловтың қарақалпақ повестьлериниң миллий өзгешелигин изертлеуи анағурлым кең планда алын-

ған: автор тууысқан әдебиетлардың үлгилери менен салыстырыу арқалы миллий характерлердің берилиу жолын аспақшы болған, бирақта, көп нәрсе күттирерлик ат қойылған бул мақалада салыстырыулардың хәдден тыс көплигинен, автордың бир жақлама қызығыушылығынан қарақалпақ повестьлериниң ҳақыйқый миллий өзгешеликлери неде деген мәселе жетерли ашылмай қалған. Ал, «жанрдың дереклери» атлы мақала жоқарыдағы пикирлердің көплигин басқаша формада қайталаған. Тутас алғанда, Қонысбай Камаловтың повестьлер ҳаққында илимий болжаулары өзиниң тутаслығы, анализлеу усылының объективлиги менен дыққатқа миясар екенлигин белгилеп өтиуге болады. Мысалы, әдебиет тарийхында из қалдырған шығармалардың повестьлик талапқа жууап бермеушилиги ашыуда да орынлы пикир ортаға қойылған: «Мыңлардың бирин» де жазыушының, композицияның мүмкиншилигинен дурыс пайдалана алмағанлығын ескертеди. «Қахарманлардың ҳәрекетлери арқалы композицияға енген уақыялар гейде пытыраңқы болып кетеди. Шығарманың бас қахарманы болған Ерполаттың этирапына тығыз жәмленген персонажлар повестьтиң тар рамкасына жайғасыуы керек болса, «Мыңлардың бирин»ниң, «Ақсулыудың ашыуы», «Ағаш басындағы келиншек» т. б. бөлиmlеринде уақыя бас қахарманға қатнасыз қалып қояды, тек еккинши дәрежелі қахарманлардың ис-ҳәрекетин баянлайды. Бул нәрсе шығарма композициясының тутаслығын бузады».¹

Егерде автор «Балықшылар қыссасы» повестиниң кемшилиги тууралы тоқтайды екен, онда повестьке ҳәр қыйлы эпизодлардың ретсиз киргизилгенлигин, логикалық избе-изликтин сақланбағанлығын көрсетеди. Автордың дурыс атап өткениндей-ақ, урыстан соңғы жыллары прозада, соның ишинде повесть тарауында да әдеуир илгерилеушлик болды. Бирақта олардың көпшилигине турмыс шынлығына сәйкеслик, ҳақыйқат көркемлик шешим жетиспейди. Дәуирдин философиялық-эстетикалық концепциясын беріу, типик образлар жасауда да ири-ири кемшиликлер орын алды.

«Бул шығармадағы унамлы қахарманлар қыйыншылықты тез жеңетуғын, хәдден тыс ақыллы, дым қә-

¹ «Әмиүдәрья», №6, 1971-жыл, 118-бет.

телеспейтуғын адамлар болып келе береді. Бул би-риншиден, урыстан кейін повесть жазыуға кіріскен жазыушылардың теориялық-эстетикалық сауаттылығы-ның хәм тәжірийбесинің азлығынан болса, екіншиден, сол дәуірде совет әдебиятында орын алған «конфликт-сизлік теориясы», «идеал қахарманлар» қусаған жалған концепциялардың тәсиринен болды».¹ Автордың бул жууамағы менен келіснуге болады, өйткені, бул тек проза емес, ал көркем әдебияттың басқа жанла-рына да өзіннің салқынын салды. Мәселенің екінші жағы тағы мынада болды: жазыушылардың шығарма-ларындағы бұрынғы басшылары гил қасийетсиз жер-менлер, жүзегөйлер, қатынпурышлар, консерваторлар болып келе береді. Ал, жаңа басшылар арнаулы оқыу орнын пүткеріп келеді де, дәслеп колхозға агроном, ал соңырақ баслық болады. Жаңа баслық хеш қәте-леспейді. Хәттеки колхоздың алдыңғы адамлары өзле-риннің косылыу тойларын жыйын-терминнің ақырына қаратып қояды. Булардың бәри автордың түсіндири-уінше жазыушылардың турмысты жетерлі изертлеме-генлігіннен, схемаға беріліушілігіннен келіп шықты. Усындай шығармалардың қатарына автор «Агроном-председатель», «Жаңа жер үстінде байрақ», «Ақ ал-тынлы атыздың адамлары», «Шоманайдың есигін ащ-қанлар», «Алыстағы жайлауда», «Әмиұдәрья» бойын-да» сыяқлы дөретпелерді көрсетеді. Автордың пікір-леринің дәлиллігі, келтірген мысаллары оқыушының ойлаған жеринен шығыуы унамлы нәрсе.

«Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эво-люциясы» соңғы жыллары дөреген ири теориялық жу-мыслардан есапланады.

Дурыс, автор сондай-ақ социалистлик реализм ме-тодының мәселелери бизде аз сөз болған жоқ. Соған қарамастан оның көп жанрлылығы, көп стильлігі, оның социалистлик гуманизм, интернационализм ме-нен байланыслары бұрынғы изертлеулерди ортаға қо-йылған жоқ.²

Көп миллетли совет әдебиятында жийи сөз болып киятырған теориялық мәселелердің бири—оның твор-

¹ Сонға. 118-бетте.

² Қ. Камалов. «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы» Ілекіс—1988-жыл, 5-бетте.

честволық методдың пайда болуы хәм раўажланыуы ҳаққындағы мәселе. Рус әдебиятында буған арналған не бир фундаменталь мийнетлерди көрсетүүге болады. Миллет әдебиятларында да салдамлы изертлеулер пайда болды. Соған қарамастан көркем метод мәселелери, әсиресе, «шешиўин тапты», «исленип болды», деп есапланып келген социалистлик реализм туўралы тап күни бүгінге шекем жаңаша тастыйықлаўлар, бурынғы қәлиплескен пикирлерди қайта қарастырыу, толықтырыу, хәттеки, бийкарлаўлар даўам етпекте.

Көркем методтың изертлениўи, оның дурьс шешимин табыуы әдебиятлардың тарийхын жасау ушын зәрүрли. Өйткени, әдебиятлардың раўажланыуы белгили бир методқа байланыслы қарастырылады. Н. Г. Чернышевскийдиң «предметтиң теориясы болмаса, оның тарийхы да болмайды» деген пикиринин мәниси усында. Демек, солай екен, әдебияттың теориялық проблемаларын қарастырыу қайсы ўақытта болмасын өз актуальлығын жойытпайды.

Қарақалпақ әдебиятында Н. Дәўқараевтан баслап бизиң алымларымыз изертлеу тараўында әдеўир жумысларды тындырды. Бирақ буларда биз әдебиятымыздың раўажланыу жоллары, жанрлардың тарийхын қарастырдық та, теорияға оншелли баҳа бермедик. Бул қарақалпақ әдебиятшыларының жумысларындағы басы ашық турған мәселениң бири—көркем метод екенлигин көрсететуғын еди.

Қ. Камаловтың «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың, эволюциясы» деп аталған жумысының әҳмийети хәм актуальлығы усында. Автордың жумысы Қарақалпақстанда әдебий-теориялық ой-пикирдиң өскенлигин көрсететуғын айғағы боларлық кең масштаблы мийнет болып есапланады. Өйткени, Қ. Камалов биринши болып фольклордағы, революцияға шекемги классик поэзиядағы көркем методтың эволюциясын қарастырды хәм оны миллий әдебияттың мысалында дәлиллеуге киристи.

Әлбетте, биринши орынланған жумыстың рәҳәти де, қыйыншылығы да болады десек, усы еки тәрәпи де сөз болып отырған китапта бар. Бул тема авторды көптен бери толғандырып жүргенлигин биз жақсы аңлар едик, айтыўын айтса да, қол бармай, оның орынланыуы созыла берди. Ойға алған жумыстың орынланғаны

жақсы, өйткені, кім болса да, бұл жұмысқа қол ұры-
уы сөзсіз еді. Минсіз жұмыс жазыу қиын, біз жо-
қарыда айтқан белгилі әдебиетшілердің теориялық
мийнеттерінің көпшілік қағыйдалары менен тастый-
ықлаулары хәзір қайтадан бақалауды талап етіп
атырғандығын жасыра алмаймыз.

Жұмыстың құрылысы оның мазмұнына сәйкес, көп
майда темалар бір-біріне бириктирилген, төрт бап-
тың ишінде автор қарақалпақ фольклоры, классик
поэзиясы хәм совет әдебиатындағы көркем методтың
эволюциясын ықшамлап ғана қарастырған. Көп сөзлі
лік жоқ, кітап жақсы оқылады, жалықтырмайды.

Биринші бапта фольклордағы өмір шыплығының
сүүретленіуін қарастырыуда автор В. Гусев, Н. Дәу-
қараев, Н. Кравцов, И. Сағитов, К. Мақсетов сыяқлы
белгилі әдебиетшілердің пикирлеріне сүйенген жағ-
дайында оларға беріліп кете бермейді. Пикирлері
унаса, оның себебін ашыуға өтеді, унамаған жағдай-
ында орынлы айтысқа түсіп, өз позициясын тасты-
йықлауға ұмтылып отырады. Менің ойымша, жұмыс-
тың барлық бапларында көзге түсетуғын айрықшалық
— илимпаздың позициясы. Қалай болмасын, ол өз
бағытын дәліллеуге бейім турады. Солай етіп, қара-
қалпақ фольклорында таза бір көркем метод жоқ,
онда мифологиялық, фантастикалық, романтикалық хәм
реалистлік сүүретлеулер араласып келеді, бірақ ре-
алистлік сүүретлеулер бұлардың ишінде басым орын-
ды ийелейді, деген жууағы орынлы.

Қарақалпақ фольклоры сыяқлы классик поэзияның
тутас тарихы, оның үәкілдерінің творчестволары
да аз ізертленген жоқ. Булар, әлбетте, көркем метод
проблемасын қарастыруға жәрдем етті. Міне, усы
тийкарда автор революцияға шекемгі қарақалпақ әде-
биатында реализм методының пайда болыуы хәм қә-
липлесіуіне тоқтайды. Түрк тиллес халықтардың көп-
шилигіне ортақ болған шығармалар, жыраулар дәстү-
рінің жазба әдебиатымыздың пайда болыуындағы ро-
лін айрықша атап өтіуі характерлі. Өйткені, жырау-
лық дәстүрден шабырлықтың бөлініп шығыуы да
сөз болып отырған проблема үшін әқмийетлі қубылыс
еді. Революцияға шекемгі әдебиет жазба поэзиялық
формада өмір шынлығын реаль сүүретлеудің бай тә-
жірийбесін топлады.

Реализм методының характерли белгилери сыпатында қахарман образын жасау, оларды типиклестіріу хәм индивидуальластыру, өмир шынлығын тарийхый бағыттан қарастыру сыяқлы мәселелерди анықлайды. Сондай-ақ реализмнің қәлиплесіуінде халықлық хәм класслық тенденциялардың орын алыуын ашыуы да белгили дәрежеде қызығыушылық туудырады. Изертлеушінің қарақалпақ шайырларының творчествосында критикалық реализм болды, деген пикирге билдирген қатнасы да мақсетке мууапық келеди.

Бизің оймызша, изертлеуші Қ. Камалов өзине шекемги Н. Дәуқараев, И. Сағитов, Н. Жапақов Б. Исмайлов хәм М. Нурмухамедовлардың реализм ҳаққындағы пикирлерин дурыс жуу мақластырған хәм оны илимий хәм теориялық жақтан толықтырады.

Қарақалпақ-совет әдебиятында социалистлик реализмнің пайда болыу хәм қәлиплесіуін 3-4 -бапларда өз шешимин тапқан. Автор исенимли түрде 20—30-жыллардағы қарақалпақ әдебиятында социалистлик реализм методының қәлиплесіуін көп жанрлылықтың, көп формалылықтың, көп түрлиликтин орын алыуы менен байланыслы деген жуу маққа келеди.

70-жыллардағы социалистлик реализм методы бойынша қарақалпақ әдебиятындағы пикир алысыуларға тоқтай келип, автор булардың унамлы тәреплерин дурыс жуу мақластырған. Қарақалпақ-совет әдебиятының мысалында социалистлик реализмнің эволюциясы ашылады. Жумыстағы үлкен қызығыушылық туудыратуғын методтың бирлиги хәм стильдин көп түрлилиги ҳаққындағы бап. Бунда оғада бай теориялық болжаулар, тастыйықлаулар бар. Әсиресе, хәзирги дәуір әдебияты буған көп материал береді, өйткени, бүгинги әдебий процесстин рауажланыуы тутас бир методтың рамкасына сыймайды хәм ҳәр түрли стильлер менен характерленеди.

Автордың үлкен жетискенлиги сонда, ол қарақалпақ миллий әдебиятының материалында көркем методтың эволюциясын қарастырады хәм оны тыянақлы жуу мақлай билди. Бирақ бизің бул унамлы баҳамыз жумыстағы кемшиликлерди бийкарламайды, жумыста пикир таласыққа шақыратуғын моментлер де баршылық. Бир жағынан ол усы сыпаты менен де характерли.

Жұмыстың атынан көрінгеніндей-ақ, автор фольклор, классик поэзия, совет әдебиатының материалдарын жетік билиу тийкарында теориялық жуўмақ жасады. «Қарақалпақ әдебиатында көркем методтың эволюциясы» атлы мийнет бизиң миллий интеллигенциямыздың ўәкиллериниң улыўма союзлық әдебиат проблемаларын шешиўге таярлықлы екенлигин көрсете алды.

Қарақалпақ прозасы бойынша илимий-теориялық ой-пикирдиң өскенлигин атап өткенде, биз әдеўир көлемдеги әдебий-критикалық мийнетлерди есапқа аламыз. З. Насруллаеваның «Хәзирги қарақалпақ прозасының қаҳарманлары» (1976), «Проблема типы и характеры в современной каракалпакской прозе» (1984), Ә. Қожықбаевтың «Қарақалпақ романы» (1977), Қ. Султановтың «Прозаның раўажланыў жоллары» (1977), «Т. Қайыпбергеновтың прозасы» (1979), С. Баҳадырованың «Роман хәм дәўир» (1978), «Фольклор и каракалпакская советская проза» (1984) мийнетлери хәр тәреплеме таллап, хәр бир мәселеге байланыслы қатнас жасағанлығын көрсетеди. Ә. Қожықбаев прозада хәм конфликт, хәм қаҳарман проблемасына тоқтаған. З. Насруллаева прозада тип, характер хәм қаҳарман образының жасалыў жолын изертлеген. Ал, Қ. Султанов хәзирги дәўир прозасының раўажланыў бағдарын изертлеўди мақсет еткен.

Жоқарыдағы изертлеўлердин, темасы хәр түрли болғаны менен бир-бирине уқсаслық бар екенлигин көрмеў мүмкин емес. Өйткени, хәммесиниң таллап отырғаны да ҳақыйқат изертлеў объектлери де конкрет дараланбағандай көринеди. Қ. Султановтың, Т. Қайыпбергеновтың, А. Бекимбетовтың романлары бәринде бар. Конфликт туўралы тоқтағанда қаҳарман образы, образ ҳаққында тоқтағанда образды күшейтиўге алып келетуғын конфликт туўралы мүмкин емес. Бул жағынан еки проблеманың бир-бирине байланыслы алып Ә. Қожықбаев дурыс ислеген. З. Насруллаева тек қаҳарман образын алған, ол жеке дара алынған қаҳарман образы конфликт, ўақыялар дизбегисиз стиль мәселесисиз түсиндириўи қыйын. З. Насруллаеваның «Герой современной каракалпакской прозы» мийнетиниң қурылысында гейпара ойласыққа салатуғын моментлер бар сыяқлы.

«Өткен дәуір шынлығын сүүретлейтуғын шығармалардың қахарманлары», «Қахарман—хәзирги ҳақыйқатлықтың көркемлик сәулелениуи» деген бапларында қахарманлардың образы дәуірге қарап ажыратылған. Булайша бөлистирип қарауды дурыс деп есаплаганның өзінде изертлеудің ендиги баплары. «К. Султановтың шығармаларының қахарманлары», «Т. Қайыпбергеновтың прозасы хәм оның қахарманлары» деп берилген. Ал, оқыўшыға Т. Қайыпбергеновта да К. Султановта да еки дәуірди сүүретлейтуғын шығармалардың бар екенлиги белгили емес пе? Проблеманы алғанда оны қалайынша шешиў хәм анализлеуді терең ойластырған жөн еди.

3. Насруллаева сонғы жазылған «Проблема, типа и характера в современной каракалпакской прозе» монографиясында дәслепки китабындағы шөлкесликлерден шығыуды тереңирек қарастырғаны байқалады. Китаптың мазмуны сақланған менен бир қатар толықтырулар енгизилди, қойылған проблемалар тематикалық жақтап әдеуір конкретлестирилди. Асығыслаў жарық көрген китап кейин дурыс редакторланыуын таўып, жақсара түскенлигин байқаўға болады. Усы жағдайды С. Баҳадырованың аты аталған еки монографиясы туўралы да айтыўға болады. Автор дәслепки изертлеген темасын басқаша формулировка астында қайтадан шығарып, оқыўшыларға усынады. Проблеманың шешилиуи писип жетилеспей-ақ булайша ҳәрекетлер мәселеге жантасыўдағы терең ойланбаўшылықтан басқа хеш нәрсе емес.

Усы айтылғанларға байланыслы сонғы жыллардағы прозаға арналған монографияларға ортақ момонтлерди атап өтиў орынлы. Бул илимий изертлеў жұмысларындағы уқсаслық. Авторлар бир-биринен қанша бөлекленемен десе де, объектке алынған шығармалардың көлеми олардың, бул нийетлерине мүмкиншилик бермеген. Өйткени, көркем шығармалардың компонентлери бөлек-бөлек турған бир-биринен ғәрезсиз нәрсе емес, прозаның өсиў жолларына тоқтағанда образға, характерге, тил мәселелерине, миллий хәм интернациональлыққа, конфликттиң характери менен өзіншәликлерине, жазыўшының стилине, оның көп түрлилигине тоқтамай өтиў мүмкин болмай қалғанлықтан, қәле, қәлеме биринши айтқанын екиншиси ямаса үшіншиси басқаша формада, бирақ, сол мазмунда қайталаўға

мәжбүр. Булайша болуының тағы бір себеби, ізертлеуге алынған объекттің тарлығынан да көрінеді. 4-5 романның этирапында 3-4 ізертлеудің оның үстінде докторлық жұмыс сыпатындағы темалардың құрылымы объекттің таршылығына соқтырмай қоймайды. Ұлыма мәлім теориялық мәселелерге тартылатуғын әдебиет материалының кем соғып атырғанлығы соннан. Сондықтан да биз жоқарыда айтқан жұмыстарға кең жуымақлаулар, терең синтезлік таллаулар жетіспейді.

С. Бахадырованың «Фольклор хәм қарақалпақ-совет прозасы» деп аталған мийнети соңғы жыллардағы жетіскенліклеримизге киреди. Онда көп ғана теориялық мәселелер ортаға қойылған. Бүгінгі прозаның рауажланыуында фольклор дәстүрі қарастырылған, көп жағдайда автор оларды дурыс шешеди. Деген менен, ұлыма қарағанда тәуір орынланған жұмыста да кемшиліклер бар. Изертлеудің проблематикасының әқмиетлilлиги дау туудырмайды, ол жақсы планластырылған, бирақ, қарақалпақ әдебиятының тәжірийбесинен гөре автордың басқа тууысқан халықлардың әдебиетларының бұрыннан исленген тәжірийбелери көп қызықтырады, ал қарақалпақ әдебиятының материаллары тийкарғы емес, жанапайлық хызмет аткарады.

Әдебиетшы Ә. Насруллаев ізертлеулердин бундай усылынан шетлеп, бір жазыушының творчествосының мысалында оған өз заманласларының шығармаларын тартып традиция хәм заманагөйлик ҳаққында ис алып барған. Жұмыстың орайы Жолмурза Аймурзаевтың творчествосы, оның көп жанрлық шығармалары. Бундай практика, ізертлеу жұмысларында белгилл дәрежеде ушырасады.

Егерде Ә. Насруллаевтың буннан бұрынғы жазылған «Жолмурза Аймурзаевтың драматургиясы» (1977) мийнети менен сөз етип отырған «Традиция хәм заманагөйлик» (1985) киталлары тутас алғанда белгилл жазыушының творчестволық лабораториясын ашыуға мүмкиншилик бергенлигин байқауға болар еди. Бирақта практикалық таллау орнына жазыушының творчествосын бір тәреплеме тәріплеуге бейимлиликти де көрмеу мүмкин емес. Қойылған темалардың өзи-ақ буны дәлilлеп тұрады. Мәселен, «Дәслепки лирикалық қо-сықларда традиция хәм новаторлық», «Поэзияда идеаль

тәриплеулерден реаль типлестиреуіге». «Прозадағы дәслепки излениулер, новаторлық басламалар», «Қахарманлық жыллар прозасында новаторлық», х. т. б. Әдебий таллауға қойылатуғын күшли талап тийкарында қарасақ, ойласыққа шақыратуғын моментлер тек бул китапта ғана емес, басқа мийнетлерден де табылуы сөзсіз.

ӘДЕБИЙ-КРИТИКАЛЫҚ ОИ-ПИКИРЛЕРДИҢ РАУАЖЛАНЫУЫ

Мектеплер ушын әдебияттан программа жасау, хрестоматиялар дүзиу, сабақлықларын жазыуға хәм қарақалпақ әдебиятын дәуирлерге бөлип қарастыруу арқалы, оны системалы үйрениуіге кен мүмкиншилик туудырды. Оқыу китапларын, хрестоматияларын дүзиу хәм сабақлықлар жазыу, әлбетте, практикалық зәрүрликтен келип шықты. Мектеп оқыушыларына, орта дәрежели оқыу орынларының хәм институт, сон университет студентлерине қарақалпақ әдебиятынан системалы мағлыұмат бериу, оларды әдебий-педагогикалық түсиниклер менен қуралландыруу оғада жууапкерлик мәмлекетлик жумыс еди. Бул тарауда әдебият критикасы да, әдебияттануу илими де бир-бири менен қол усласып, ең жууапкерли, қыйын мәселени шешиуіге актив киристи.

Бул ушын да қыйыншылықларды жениу керек болды: таярлықлы қәниге кадрлар жоқ еди, сонлықтан тәжирийбеси аз болса да дәслепки интеллигентлер, жазыушыларды усы жумысқа жәмлеуіге үлкен әҳмийет берилди. С. Мәжитовтың «оқыу китабы» ең дәслепки баслама болып, ол 1925-жылы басылып шықты, ал 1928-жылы оның «Қарақалпақ әдебият жыйнағы» басылды. 30-жыллардың ишинде Қ. Айымбетов, А. Бегимовлардың қатнасуы менен 3-4-класслар ушын әдебият хрестоматиясы Москвада басылып шықты.

Сөйтип, басланғыш класслар аз да болса, ана тилинде оқыу китаплары менен тәмийинленди. 40-жыллардың ишинде толық емес орта мектеплер ушын И. Сағитовтың, Н. Дәуқараевтың әдебият хрестоматиялары басылды. Бул китапларда қарақалпақ әдебияты бойынша оқыушылардың жас өзгешелигине байланысы дәслепки элементар мағлыұматлар берилди, жа-

зыұшы шайырлардың өмирбаянын шығармаларынан-
үзінділер, соны өзлестіріуді жеңіллетіуі үшін сорау-
лар берілген еді.

60-жыллардың биринши ярымында-ақ, орта мектеп-
лердің 8-9-10-классларына арналған қарақалпақ әде-
биятының программасы (1949), сабақлықтары (8-класс,
1950), 9-класс, 1952; 10-класс, (1950) басылып шықты.
«Урысқа шекем жети жыллық мектептер үшін әдебиат
бойынша оқыу құралларын дүзиу тарауында дәслепки
адымлар исленген болса, хәзир бул тараудағы жұмыс-
ларды бөигили дәрежеде турақласты, деп айтыу мүм-
кин... булардың барлығы әдебиат илиминң байытып,
әдебиат тарийхын жасауға бақалы материаллар беріу
менен бирге, республика мектептеринде әдебиат оқы-
тыу исин бир тәртипке салыуда да үлкен практикалық
әқмийетке ийе болды.»¹ Мектеп сабақлықтары тарий-
хый-хронологиялық, ал жети жыллық хрестоматия-
лары тийкарынан тематикалық принцип бойынша жа-
салды. Әлбетте, бул жағдайлар сол құраллардың ма-
териалларының илимий-педагогикалық характеринен
келип шықты.

Әдебиат тарийхына арналған сабақлықлар да әде-
биат тарийхы бойынша бөлистрип берилди: 8-класс-
та тийкарынан қарақалпақ ауыз әдебиятының түрлери,
9-класста революцияға шекемги қарақалпақ шайырла-
ры, 10-класста қарақалпақ-совет әдебияты. Усы прин-
цип оншелли көп өзгериссиз күни бүгінге шекем сақ-
ланып киятыр.

Қарақалпақ әдебияты бойынша жасалған оқыу қу-
ралларының бир айрықшалықлары буларда рус әде-
бияты, тууысқан халықлар әдебиятының ең жақсы үл-
гилери де берилип барылды.

Әдебиат программасы менен оқыу құралларын жа-
сауда бизиң авторларымыз тууысқан халықлардың тә-
жирийбелерин, өзлериниң бар мүмкиншилклерин пай-
даланды, сонлықтан да дәслепки жыллары жасалған
сабақлықлар кем-кемнен жақсарып барғанлығы сөз-
сиз, өйткени, көпшилликтің пикирине байланыслы ма-
териаллардың орналасыу тәртиплери жақсарды, китап-
қа монографиялық тема болып кирген жазыушылар
прикленип алынды т. б.

¹. «Совет Қарақалпақстаны», №238, 1956-жыл.

1950-жылы И. Сагитовтың «Қарақалпақ-совет әдебиятының хрестоматиясы» деген мұғаллимдер институты менен педучилищелерге арналған кітабы басылды. Әлбетте, автордың өзінің ескерткеніндей-ақ, қолда бар материалдардың азлығы оның ұлыма мазмұны құрылысына да тәсірін тийгизген, кітапқа кірген шайырлар жетерлі таңланбаған, әсіресе, қарақалпақ-совет әдебияты тууралы берілген очеркте әдебиі раўажлануудың этаплары толық емес. Бул момент 1950-жылы басылып шыққан «Қарақалпақ-совет әдебиятының» сабақлығында қайталанды.

Революцияға шекемги әдебиятта дәуірлестіріуде бир қатар кемшиликлер орын алды. Бул әдебиятты хәр ким өзіше атап, оған хәр түрлі ат тағып келди. Мәселен, биреулер оны «классик әдебият» десе, екінши биреулер «18-19-әсирдеги қарақалпақ әдебияты», ал үшінши жолдаслар «Революцияға шекемги әдебият» деп атайды. Булайша терминге әҳмийет бермеушилик, айрықша оны оқытуу псинде үлкен шалалықты келтирип шығарды. Усыған қосымша, тұтас әдебияттың мазмұнына сәйкес емес пикирлердің айтылуын да көреміз. (мысалы, оны «ярым фольклорлық», «ярым жазба әдебиятлық» деп атау).

Сөйтип, қарақалпақ әдебиятын дәуірлестіріу мәселесіп бирден дурыс шешимін таба алмады, ал соңырақ (50-жыллардың ақырларында) белгилі тәртіпке түсті. Революцияға шекемги қарақалпақ классик әдебияты Н. Дәуқараев тәрәпинен ісленген дәуірлестіріу принципі бойынша үйренілди:

1. XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебияты.
2. XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты.
3. XIX әсирдің ақыры хәм XX әсирдің басларындағы қарақалпақ әдебияты.

Әлбетте, булайша дәуірлестіріу сол ўақыттағы изертлеулердің нәтижесинде анықланған материалларға ғана негизленди, ал соңғы жыллары әдебият тарийхшыларының пикирлери ол ўақытта бизге туйық, түсиніксиз нәрсе болып келди. Сонлықтан да хәзирги ўақытлары (70-жылары) көтерилип атырған қарақалпақ әдебиятын XIV-XV әсирлерден баслау хәққындағы пикирлер әдебият илиминің өскенлигинің унамлы көринісіп болуу керек.

Қарақалпақ-совет әдебиятын дәуірлерге бөлиу мә-

селесин де, ҳар ким тәрәпинен ҳәр түрли пикирлер айтылып келгенлигин көремиз. Бул мәселе тууралы биз қарақалпақ-совет әдебиятының өзине тән болған өзгешеликлерине итибар берийүмиз, оның республикамыздың раўажланыў жолынан ғәрезли болған өзгешеликлерине қараўымыз керек. Ҳәр бир миллет әдебиятының басқа миллетлерге уқсамаған өзиниң тарийхый раўажланыўынан ғәрезли болған белгилери болады. Мәселен, рус болмаса украин әдебиятлары менен қарақалпақ-совет әдебиятының раўажланыў басқышлары бирдей емес. Олай болса, ол халықлардың советлик әдебиятына тиккелей көширнў де қәте. Әлбетте, булардың көп миллетли совет әдебиятлары сыпатында көп ғана идеялық уқсаслығы, методы жағынан бирлиги бар.

Мине, усы жағдайларды есапқа алмаўшылықтың нәтийжесинде қарақалпақ-совет әдебиятын дәўирге бөлиўде бизде бир қатар ири кемшиликлер, қәтелер де жиберилди, яғный қарақалпақ жағдайының әдебий процесси дыққатқа алынбады. Мәселен, 30-жыллардың ишинде шайыр Айтбай Матяқубов «Мийнеткеш қарақалпақ»¹ газетасы бетинде қарақалпақ-совет әдебиятының басланыўын 1916-жылға туўра келеди, деп тастыйықлайды Революция орнамастан бурын қарақалпақ-совет әдебияты тууралы пикир жүритиўдин мүмкин емеслигин ол ядынан шығарған. А. Бегимов өзиниң бир қатар мақалаларында қарақалпақ-совет әдебиятын 1924-жылдан баслайды.² Ал оған шекем қарақалпақ халқы совет әдебиятына ийе болмады ма, деген сораў өзинен-өзи келип шығады. Автордың қарақалпақ-совет әдебиятын дәўирге бөлиўи тийкарынан қәте болғанындай-ақ, оның сол дәўирди характерлеўиниң өзинде де қәтелик орын алғанлығын ескертип өткениз келеди.

Қарақалпақ-совет әдебиятын дәўирлерге бөлиўдеги бул алалық орта мектепцлерге арналған оқыў китапларында да, жазылған бир қатар мийнетлерде де орын алды. Дурысында да ҳәр бир әдебияттын, соның ишинде қарақалпақ-совет әдебиятының дәўирге бөлиниўи оның ең ири фактлери негизинде, раўажланыў хәм

1. «Мийнеткеш қарақалпақ», №55, 1930-жыл.

2. «Қызыл Қарақалпақстан» №25, 26, 1932-жыл.

өсиуі тийкарында болыуы керек. Хәр бир дәуирдиң өзи-не тән болған характерли белгиси есапқа алынуы тийис. Усы өзгешеликлерди есапқа алғанда қарақалпақ-совет әдебияты бес этапқа бөлинип үйренилип кия-тыр.

Биринши дәуир—Қарақалпақстанда совет әдебияты-ның дөреген күнинен баслап тап 1929-жылға шекемги уақытты өз ишине алады. Октябрь революциясының жеңиси менен майданға келген әдебиятымыз жаңа дәуирдиң жыршысы болып, жаңа қурылып атырған советлик қурылысқа актив араласты, оның баслы темаларының өзи сол дәуирдиң характерли жағынан келип шықты. Халыққа бахыт әперген Октябрьди, Коммунистлер партиясын жырлау, Қызыл Армияны, жаңа өмирге аяқ басқан қарақалпақ дийханларының турмысын сүүретлеу болды, әдебиятымыздың бас қаҳарманы жаңа адам болды. Бул дәуирде поэзия жетекши орын ийелеп, басқа жанрлардың жаңа көрине баслаған уақты еди.

Екинши дәуир-урысқа шекемги тарийхий бес жыллықлар дәуирин өз ишине алады (1929-1941). Бул Қарақалпақстан жағдайында колхозласыудың басланып, халықлық энтузиазмниң күшли көринген дәуири болды, биринши хәм екинши бес жыллық планлар мүддетинен бурын орынланды. Қарақалпақ-совет әдебияты әдебияттың барлық жанрлары бойынша рауажланды. Оның биринши дәуиринде ушырасқан кемшиликлерди сапластырып, әдебият жанрларының жетискен уақты болды. Қарақалпақ әдебиятының социалистлик реализм методын ислеудеги ири жетискенлигиниң көринген дәуири еди. Әдебияттың баслы қаҳарманы мийнет адамлары болды.

Үшинши дәуир—Уллы Уатандарлық урыс дәуири (1941-1945). Бул жыллары қарақалпақ-совет әдебияты душпанға қарсы халық қәҳәриниң ашық сәуелелениуи болып, оның тийкарғы темасы душпан үстинен жеңисти жақынлатыуға шақырыу, халықлар дослығын пропагандалаудан ибарат еди.

Төртинши дәуир—Уллы Уатандарлық урыстан соңғы дәуирди (1945—1956) өз ишине алады. Бул жыллар қарақалпақ-совет әдебиятының прозаның көлемли шығармалары менен толысқан уақты еди. Бундай өскенликти қарақалпақ-совет әдебияты бурын-соңғы бил-

ген емес. Әдебиеттің темасы—халқымыздың пидәкерлік мийнети, парахатшылық ушын гүрестен ибарат болды.

Бесинши дәуір—хәзирги ўақытты (1956—1980) өз ишине алады. Бул қарақалпақ әдебиятының хәр тәреп-леме раўажланып жетискен ўақты. Оның туўысқан әдебиетлар менен өз-ара байланысы күшейди хәм беккемленди, ең жақсы шығармаларымыз союзлық аренаға шықты. Қөркем проза салмақллы орынға өтті. Әдебиеттануў илими белгилли дәрежеде раўажланды, әдебий сәтә жетилисти. Әдебий процесс өз почеркине ийе талантлы жазыўшылар менен толысты.

Мектеп сабақлықларын жазыў мәселеси енди күн тәртибине жоқарғы оқыў орны ушын әдебиет тарийхынан қолланбалар, сабақлықлар таярлаў менен ушласты. «Қарақалпақ фольклоры», революцияға шекемги қарақалпақ әдебиаты, қарақалпақ-совет әдебиатының тарийхы бойынша сабақлықлар әдебий-критикалық ой-пикир менен әдебиет илиминиң әдеўир жетискенлигин көрсетеди, булар, әлбетте, биринши тәжирийбе. Соған қарамастан, олар ўақытқа байланыссы жақсарып, дүзелип баратырганына гүманланыўға болмайды. Соның менен бирге хәр бир сабақлықлардағы материаллар монографиялық темалар китап авторларының изертлеўлери тийкарында жүзеге келгенлигин, булардың сабақлықлардың талабына хәм мүмкиншилигине қарай қайта исленип, ықшамланғанлығын, системаластырылғанлығын да есапқа алыў керек.

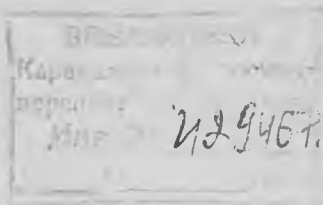
Улыўма жоқарғы оқыў орны ушын таярланған оқыў қуралларының әдеўир жаңалық екенлиги, әдебий критика менен әдебиет илиминиң жетискенликлерин пропагандалаўдағы орнын мойынлаған жағдайда да қарақалпақ әдебиет тарийхының бай материалларын анық хәм түсиникли жеткерийде, шығармалардың, эстетикалық күшин ашыл берийде, көркемлик сапасын анализлеўде орыналып атырған елеўли кемшиликлериниң бар екенлигин бийкарлаўға болмайды. «Қарақалпақ фольклоры» (авторлары Қ. Мақсетов, Ә. Тәжимуратов) сабақлығы тийкарынан «қарақалпақ фольклоры тарийхының очерклери» (1977) атлы китаптың қурылысын, таллаў принциплерин қайталайды. Қарақалпақ дәстанлары программаға сәйкес системалы рәўиште талланбаған, улыўма образлық тақыллетте берилген.

Сөйтіп сабақлыққа тән принциптер сақлабаған. Дұрыс, сабақлықтардың, изертлеулер тийкарында жазылуы пайдалы, бірақ ұлыма изертлеу менен сабақлық арасындағы айырмашылықты ұмытуға, бийкарлауға болмайды.

Ал «Қарақалпақ әдебияты тарихы» (1983) сабақлығына келсек, бұнда басқа характердеги кемшиликтер бар екенлиги байқалады. Сабақлық өзлестиріуге қыйыншылық туұдырады, оған теориялық жақтан ықшамлылық жетиспейди, материаллардың мазмұнынан баянлау басым, таллауға алынған шығармалар программаға сәйкес талланбағанлықтан өзлестиріу үшін тийкаргысы қайсы? Екинши дәрежеси қайсы, аңласылмайды. Материаллардың баянланыу стилі жақсылап ойласылмаған биргелки, систематылық жоқ.

«Қарақалпақ-совет әдебияты» (1979) авторлар коллективиниң мийнети. Соған қарамастан ол «Қарақалпақ-совет әдебиятының тарихы» (1981) деп аталатуғын рус тилиндеги кітаптың қарақалпақ нұсқасы, оған оқуы программасына байланыссы қарастыруы жетиспеген. Жоқарыдағыдай кемшилик бұнда әлле қайда көбирек.

Демек, оқуы құраллары, жоқарыдағы айтқанымыздай, бұннан былай жетилистирип барылуыды талап етеди хәм әдебий-критикалық әдебияттануы тарауында оны жақсартып баруы ұазыйпасы күн тәртібине қойылып отыр.



МАЗМУНЫ

Әдебиет сыны тарихына ұлыма кирисиў

Әдебий сының мазмуны, мәниси хәм ұазыйпалары	3
Халық творчествосында хәм революцияға шекемги әдебиет- та критикалық элементлер	6

Биринши бөлим

Қарақалпақ әдебий критикасы менен әдебиет илиминин дә- реў хәм қәлипlesiў жыллары (30-жыллар)	
Әдебий критиканың пайда болыўы хәм қәлипlesiўи	22
Әдебий мийрасларды жыйнаў хәм критика	
Әдебиет илиминин дәслепки қәдемлери	54

Екинши бөлим

Уллы Ұатандарлық урыс жыллары хәм урыстан кейинги дәўирдеги әдебий критика хәм әдебиет илими (40-50-жыл- лар)	66
Әдебий-тарихый процессти изертлеўдеги адымлар	113

Үшинши бөлим

Хәзирги дәўирдеги әдебий критика хәм әдебиет илими (60- 80-жыллар)	
Әдебий-критикалық ой-пикирдин раўажланыўындағы изле- нислер	142
Хәзирги поэзия хәм әдебий критика	166
Әдебий критикада қарақалпақ прозасының мәселелери	189
Драматургия хәм әдебий критика	229
Әдебиет илиминин раўажланыўы (1960-1980-жыллар)	255
Әдебий-критикалық ой-пикирлердин раўажланыўы	286

Сражатдин Ахметов

КРИТИКА В КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

На каракалпакском языке

Исследование

*Издательство «Қарақалпақстан»
Нукус—1993*

Редакторы *А. Садықов*
Қарап шығарған *Х. Дәулетназаров*
Художниги *П. Ғаниев*
Тех. редакторы *Б. Насыров*
Қорректоры *А. Аташова*

ИВ 4105

Теріуге берілген уақты 24.09.1992-ж. Басыуға рұхсат етилди. 14. 01. 1993-ж. Қағаз форматы 84x108¹/₃₂. Газеталық қағаз. Әдебий гарнитура. Кегль 10. Жоқары баспа усылында басылды. Көлеми 9,25 баспа табақ. 15,59 шәртли баспа табақ 15,54 есап баспа табақ, Тиражы 3000. Заказы № 151 Бахасы шәртнама бойынша.

«Қарақалпақстан» баспасы, 742000. Нөкис қаласы. К. Маркс көшеси жай № 9.

Қарақалпақстан Баспа сөз бойынша мәмлөкетлик комитетиниң «Правда» газетасынын 50 жыллыгы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты. 742000. Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси жай № 9.